

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

გ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

II 1

~~480
1937~~

3472

2076

დაიბეჭდა სსიპ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის ტექნოლოგიური
თავმჯდომარე პრესი. ნ. შუსსელიძის

რედაქტორი პრესი. სიმონ ჯანაშია

შ ი ნ ა ბ რ ს ი

1. ივანე ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია	1—14
2. არნოლდ ჩიქობავა, ილია ჭავჭავაძე ენის შესახებ	15—27
3. აკაკი შანიძე, ხანშეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები	29—42
4. არნოლდ ჩიქობავა, შთიულურის თავისებურებანი	43—65
5. შოთა ძიძიგური, ქართული ენის შთარაკული დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი	67—109
6. თინათინ გონიაშვილი, ერთი ბგერის ისტორიისათვის ქართულში	111—137
7. სტეფანე მენტეშაშვილი, აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები	139—178

С О Д Е Р Ж А Н И Е

1. Иван Джавахишвили, Илья Чавчавадзе и история Грузии	1—14
2. Арнольд Чикобава, Илья Чавчавадзе об языке	15—27
3. Акакий Шанидзе, Кембриджские отрывки ханметного текста древне-грузинской версии Иеремии	29—42
4. Арнольд Чикобава, Особенности мтикульского говора	43—65
5. Шота Дзидзигури, Основные особенности Мтарачинского диалекта грузинского языка	67—109
6. Тинатин Гониашвили, К истории одного звука в грузинском языке	111—137
7. Степан Ментешашвили, Аджарские этнографические материалы	139—178

TABLE DES MATIÈRES

1. J. Djavakhichvili (J. ჯავახიშვილი), Ilia Tchavtchavadzé et l'histoire de la Géorgie.	1—14
2. Arn. Tchikobava (Arn. ჩიკობავა), Ilia Tchavtchavadzé sur la langue	15—27
3. A. Chanidzé (A. შანიძე), Fragments de la version géorgienne de la prophétie de Jérémie à la bibliothèque de l'Université de Cambridge	29—42
4. Arn. Tchikobava (Arn. ჩიკობავა), Particularités du parler mthioul	43—65
5. Chota Dzidzigouri (Šota ჯიჯიგური), Particularités principales du dialecte mtharatchien de la langue géorgienne	67—109
6. Th. Goniachvili (T. გონიაშვილი), Sur l'origine du son ž dans la langue géorgienne	111—137
7. St. Mentechachvili (St. მენტეაშვილი), Matériaux ethnographiques adjariens	139—176

ივანე ჯავახიშვილი

ილია ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორია

თუ წინათ ილია ჯავახიშვილის საქართველოს ისტორიისადმი დამოკიდებულების საკითხის შესახებ მსჯელობა მხოლოდ მისი ისტორიული პოემების მიხედვით შეიძლებოდა, 1927 წლის შემდეგ, როდესაც ჩვენი დიდებული მოღვაწის ნაწერების სრული კრებულის მე-5 ტომი გამოვიდა, მკვლევარს სრული საშუალება მიეცა ეს საკითხი უკვე ვრცლად და ბევრი სხვა მისი ნაშრომის მიხედვითაც განეხილა. მე მგონია, რომ ილია ჯავახიშვილის ისტორიული კონცეფციისა და მისი მოღვაწეობის ამ დარგში მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად ჩვენი მგონის ისტორიული პოემების გამოყენება არც საჭიროა და არც მართებული. პოემები ხომ არსებითად მხატვრული ნაწარმოებებია და მიზნადაც იქ ავტორს საქ. ისტორიის დაწერა არ ჰქონია დასახული. ამიტომაც ილია ჯავახიშვილის შეხედულებათა გამოსარკვევად და იმ წვლილის ცხად-საყოფელად, რომელიც მას საქართველოს ისტორიის გაშუქებაში შეტანილი აქვს, მისი ისტორიული პოემები არც გამოიყენებია. უამისოდაც ეხლა საკმაო და შრავალდეროვანი მასალა მოგვეპოება, რომ ზემოდასახული ამოცანის განხორციელება შეეძლოს. სრულებით ბუნებრივია, რომ ჩვენი მიზნის მისაღწევად ჯერ ილია ჯავახიშვილის ზოგადი კონცეფციის განხილვით დაიწყოთ, ხოლო შემდეგ უკვე მისი მეთოდოლოგიის განხილვაზე გადავიდით.

ილიას არა ერთხელ, მაგ. თუნდაც 1888 წელს, უთქვამს: „როგორც კაცად არ იხსენება ის მაწანწალა“, რომელსაც „ალარ ახსოვს, ვინ არის, საიღამ მოდის და სად მიდის, ისეც ერად სხსენებელი არ არის იგი, რომელსაც... თავისი ისტორია არ ახსოვს“-ო (V, 207).

1888 წელს, დ. ბაქრაძის ნაშრომის „ისტორია საქართველოსი“-ს პროგრამის გამოქვეყნების შემდგომ, ამავე საკითხს ჩვენი მგოსანი კვლავ უბრუნდება და ამბობს: წინათაც არა ერთი იყო ისეთი ხალხი, რომელსაც თავისი ისტორია არ ჰქონია და „ამისთანა ხალხნი დღესაც ბევრნი არიან ქვეყანაზედ“. მაგრამ, ილია ჯავახიშვილის ბრძოლს, „ამისთანა ხალხი უბინაო კაცსა ჰგავს, რომელმაც არ იცის, ვინ არის, რისთვის არის, საიღამ მოდის და სად მიდის. ამიტომაც ესეთი ხალხი ბევრით არ გამოირჩევა პირუტყვითაგან და იქნება ბევრში უკანაც ჩამოურჩება“. ჩვენი მგოსნის სიტყვით, „ულმობელი კანონი ისტორიისა ამისთანა ხალხს ვერ დაინდობს ესლანდელს დროში“-ო (V, 240). „თუ ესეთი არა, -ბევრით მეტი ალარ არის იგი ერი, რომელსაც ისტორია ჰქონია

და იგი ისტორია დაუფიწყნია: აღარც ამისთანა ერსა აქვს მკვიდრეჲ მწიფადეჲ
ბული ფეხი არსებობისათვის საქიდაოდ“-ო (V, 240).

ამიტომაც არის, რომ ილია ამბობდა: „არ ვიცი, სხვა როგორ ფიქრობს
და ჩვენ კი ასე გვგონია, რომ ერის დაცემა და ვათახსირება მაშინ იწყება,
როცა ერი, თავის საუბედუროდ, თავის ისტორიას ივიწყებს“-ო (V, 207).

ამგვარად, ილ. ჭავჭავაძის ღრმა რწმენით, ყოველმა კულტურულმა ერმა
თავისი წარსული კარგად და სრული შეგნებით უნდა იცოდეს. ქართველებსაც,
თუ წარმატებული არსებობა სურდათ, ეს დებულება უნდა კარგად ჰქონოდათ
შეგნებული.

მაგრამ ჩვენ დაუფიწყარს მოამაგეს საქართველოს ის-
ტორია ეროვნული თავმოქმედების თვალსაზრისითა და
ეროვნული სიამაყის გრძნობის ჩასანერგავად კი არ უნდო-
და და სჭირდებოდა, არამედ მას წარსულის მხოლოდ უტყუარი
და დაუნდობელი, მაგრამ პირუთნელი შეფასება აინტერე-
სებდა. ილია ჭავჭავაძე მაგ. 1888 წ. სწერდა: „ჩვენ ერს ორი ათასი
წელიწადი უცხოვრია ისტორიულს ცხოვრებით. ბევრი მაგარი და
ბევრიც უვარგისი ქვა ჩაუდვია იმ საძირკველში, რომელზე-
დაც დღეს ჩვენი აწმყო და მყარებული მერმისის ამოსაგე-
ბად. რომ მართლა ესეა, ამისი საბუთი თვალ-წინა გვაქვს, რა შეგვიინახავ-
და ამ ერთ მუჟა ხალხს ამ ორი-ათას წელიწადს ამოდენა დაუ-
ძინებელ მტრებს შორის, რათ და როგორ შეგვარჩენდა ხარბობა
უცხო თემთა ამ მშვენიერად შემკულს წალკოტსა, რომელსაც
საქართველოს ეძახიან, თუ ჩვენს წარსულს ჩვენის ცხოვრე-
ბის საძირკველში მაგარი ქვა არ ჩაედვა. ეს ერთის მხრით, მეო-
რეს მხრით—რა ჩამოგვარჩენდა ასე უწყალოდ სხვა ქვეყნებსა
ან განათლებასა, ან გამდიდრებაში, თუ ამისთანა ქვეყნის
პატრონთა ცხოვრების საძირკველში მაგარ ქვასთან ერთად
უვარგისი და ფხენილი ქვაც არ ჩაეყოლებინა ჩვენს ისტო-
რიას. რომელია სიმაგრე ჩვენის ცხოვრებისა და რომელია
სიფუყე და სისუსტე, ამას ახსნის და გვითარგმნის ხოლმე მა-
რტო ისტორია. და, თუ იგი დავიფიწყეთ, მაშ—დაგვიფიწყნია ჩვენის ცხოვ-
რების სათვეც, ჩვენის ცხოვრების ფესვი, ჩვენის ცხოვრების საძირკველი, და
თუ ესეა, რაღაზედ უნდა დავამყაროთ ჩვენი აწმყო, ჩვენი მერმისი?“-ო
(V, 241—242).

რა იყო ჩვენი წარსულის სიმაგრე და რა იყო სისუსტე, სიფუყე, ამის გა-
მორკვევა ხომ ისტორიული პროცესის შეგნებით შეიძლება.

მაგრამ ისტორიის გაგება და სისწორით წარმოდგენა ახლაც ადვილი სა-
ქმე არ არის, მით უფრო ძნელი საქმე იყო მაშინ, წარსული საუკუნის იმ ხანა-
ში, როცა ილია ჭავჭავაძე ჩვენი კულტურის სწორუპოვარი ბელადი და ხელ-
მძღვანელი იყო.

როდესაც რომელიმე ერის ისტორია შესწავლილი არ არის, ისტორიის
მაგიერ ხშირად, ერთი მხრით, უგვემოდ წარმოებული კლევა-ძიებაა ხოლმე გა-

ბატონებულო, მეორე მხრით კი მიზმიადელობასა და რწმენაზე უფროსად სქემატიზმი იპყრობს ხოლმე ასპარეზს. პირველი დამალონებელია მისი ტემპობითაც და თანაც არც გულსა და არც გონებას არას ეუბნება. მეორემ კი, თუმც შესაძლებელია გამოუცდელი მკითხველი თავისი აღნაგობითა და გარკვეულობით უფრო მოჰხიზლოს, მაგრამ მავნებელია იმდენად, რამდენადაც, წარსული ცხოვრების ხორცშესხმული სურათის მაგიერ, რეალურ შინაარსს მოკლებული სქემა არის ხოლმე წარმოდგენილი. ასე იყო საქართველოშიც. ჩვენში წარსული საუკუნის 90-იანი წლების დამლევამდე და შემდეგაც არსებითად უგებმო, შემთხვევითი ხასიათის, ისტორიოგრაფია ბატონობდა, რომელიც, რასაკვირველია, ილია ჭავჭავაძეს ვერც მოეწონებოდა და ვერც დააქმაყოფილებდა. აი, მაგალითად, რას ამბობდა ილია ჭავჭავაძე 1880 წ.: „ჩვენის ხალხისა და ქვეყნის ისტორია მეტად ბნელია და შეუშუშავებელი. ჩვენს ისტორიაში ან სულ არ არის ფაქტები ჩვენის ხალხის ცხოვრების შესახებ და, თუ არის კანტიკუნტად სადმე, ისიც მეტად საექვოა. ჩვენვა მხოვთ მარტომისთანა ფაქტების თაობაზე, რომელშიაც ერთობ ხალხი ჩვენს თავის თავსა, თავის თვითებასა, თავის მონაწილეობასა ისტორიაში. ერთისიტყვით, ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ ფარდააუხდელია და უცნობი ჩვენგან. ჩვენი «ქართლის ცხოვრება» ხალხის ისტორია კი არ არის, მეფეთა ისტორიაა, და ხალხი კი, როგორც მომქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია მიყენებული. თითქოს ხალხის ისტორიის შესამეცნებლად საქამაოა კაცმა იცოდეს მარტო მეფეთა ისტორია. თითონ მეფეთა მოქმედებაც ნაჩვენებია საგარეო საქმეთა შესახებ და არა შესახებ შიდა-საქმეთა“-ო (V, 201).

სწორედ ასეთი უსისტემო და უმეთოდო ისტორიის საწინააღმდეგოდ 1889 წ. „Северный Вестник“ („ჩრდილოეთის მოამბე“-) ში ნ. დ.-ს ფსევდონიმით ივ. ჯაბადარის წერილები გამოქვეყნდა საქართველოს შესახებ („Письма о Грузии“). ავტორი იქ, მისივე განცხადებით, საქართველოს ისტორიაზე ისტორიული კრიტიკისა და შედარებითი მეთოდის გამოყენებით მსჯელობდა: ამ თავის წერილებში, ვითომც სწორედ ამ ორი მძლავრი მეთოდით აღჭურვილმა, საქართველოს ისტორიაც განიხილა და, მისი წარსულის შეფასების შემდგომ, თავისი მსჯავრიც დასდო. მაგრამ, საფუძვლიანი, დინჯი, კვლევა-ძიების მაგიერ, ივ. ჯაბადარის წერილებში სწორედ ისეთი სქემატიზმი აღმოჩნდა, რომელიც, ავტორის სრული მოუშაღებლობის გამო, მთლიანად მცდარი გამოდგა. ამისდა მიუხედავად, მაინც, ვითარცა თითქოს ისტორიის უმაღლესი და მკვეთრი მეთოდებით მომარჯვებული ადამიანის ნამუშევარსა და ნასიბრძნს, ქართული საისტორიო წყაროების უცოდინარსა და გამოუცდელს ჩვეულებრივ მკითხველზე ივ. ჯაბადარის კატეგორიულს დასკვნებს დიდი შთაბეჭდილების მოხდენა შეეძლო. ხოლო, რამდენადაც მთელი მისი მსჯელობა თავაშეხებული ნიპილისტური მსოფლმხედველობით იყო გაშკვალული, იგი მკითხველს დიდს ვნებას მოუტანდა. ამიტომაც ივ. ჯაბადარის წერილების უყურადღებოდ და განუხილვე-

ლად დატოვება არ შეიძლებოდა. რა თქმა უნდა, ეს უპირველესად ქართველი ისტორიკოსთა მოვალეობა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ, რაკი ისინი სტუმრები, ვითარცა ქართ. საზოგადოებრივი აზრის მესაჯეს, ისტორიკოსის მოვალეობის ასრულებაც უნებლიედ ისევე ილ. ჭავჭავაძეს მოუხდა. მან ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი ვრცლად განიხილა თავის წერილებში, რომელთაც სათაურად „აი ისტორია“ უწოდა. ფრიალ საგულსხმოა, თუ როგორ მოეპყრო იგი ამ საქმეს და რა გააკეთა მან ამ დარგში.

რაკი ილ. ჭავჭავაძეს ისტორიის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდა და შეგნებული ჰქონდა, ცხადია, მას არ შეეძლო საქართველოს წარსულის შესწავლის სავალალო მდგომარეობისათვის ყურადღება არ მიექცია. და მართლაც, ჩვენს დიდებულს მგოსანსა და პუბლიცისტს წინათაც და შემდეგშიც არა ერთხელ თავისი პირდაპირი მოვალეობისათვის თავი დაუწებებია და ისტორიული კვლევა-ძიების საკითხებში ჩარეულა.

ვინც ილ. ჭავჭავაძის ამ დარგის საქმოდ მრავალრიცხოვან წერილებს ვულდასმით გადაიკითხავს, მას საშუალება ექმნება, როგორც მისი კონცეფცია გამოარკვიოს ისტორიის ზოგადს საკითხებზე, ისევე ისიც გაითვალისწინოს, თუ რა წვლილი აქვს ილ. ჭავჭავაძეს საქ. ისტორიის შესწავლაშიც შეტანილი. სწორედ ეს მიზანი გვაქვს ჩვენ ამ ჩვენს მოხსენებაში დასახული.

ივ. ჯავახიშვილის უკვე ძირითადი რწმენა სქემატიზმისა და მონური მიმბაძელობის გამამკლავებელი იყო. იგი დრეპერის ოდესღაც გავრცელებულს აზრს ემყარებოდა, ვითომც ყოველ ერს, თავისი ბავშვობისა, ყრმობისა და ქაბუკობის შემდგომ, აუცილებლად სიბერე ეწეოდეს ხოლმე. ამიტომ იყო, რომ ჯავახიშვილს ერთს თავის წერილთაგანში ნათქვამი ჰქონდა: მართალია, თუ არა, რომ ქართველი ერი უკვე მოხუცებულია და ღონე გამოვლია, თუ მას ჯერ კიდევ სრული ინტენსიური ცხოვრება არც კი დაუწყია და თავის ძალღონე შერმოსისათვის შეუნახავს? და თითონვე პასუხს აძლევდა მკითხველს: არა, ჯერ ინტენსიურა ცხოვრება არც კი დაუწყიაო. ილ. ჭავჭავაძე ამ მცდარსა და ასე უცნაურად გამოთქმულ დებულებას სასტიკად შეებრძოლა. იგი ირონიულად ამბობდა: „ავტორი (ე. ი. ჯავახიშვილი) მერე დაგვიმტკაცებს, რომ ჩვენ სრულის ინტენსიური ცხოვრებით არ გვიცხოვრება და (გვიბაროდეს!) ღონე შეგვიწახავს შერმოსისათვის“-ო (V, 8). ასეთი რამის თქმა შეეძლო მხოლოდ იმას, ვისაც სწამდა, რომ „სრული ინტენსიური ცხოვრება“ ღონისაგან სკლის ერსა, ე. ი. ასუსტებს, აუძღურებს, ხოლო „არა-ინტენსიური ცხოვრება კი ანახვინებს ღონეს შერმოსისათვის“-ო (V, 8). ამაზე ილ. ჭავჭავაძე სამართლიანად სწერდა: „დღეს-აქამომდე გვეგონა, რომ ხსნა ერისა სწორედ შავ ინტენსიურ ცხოვრებაშია და, თურმე ნუ იტყვიო, დასარჩობი ფონი-კი სწორედ ეგ ინტენსიური ცხოვრება ყოფილა“-ო (V, 9). აქეთგან მხოლოდ იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ „ბედნიერი ერი ისა ყოფილა, ვინც ამ ინტენსიური ცხოვრების მაცდურობას არ აპყობია, მისგან არ გაბრწყინებულა და ღონე შეუნახავს შერმოსისათვის“-ო (V, 9).

ილია ჭავჭავაძეს ეს მოძღვრება სლავიანოფილების მსოფლმხედველობის ანარეკლად მიაჩნდა: „ესეც გამოვიდა სლავიანოფილების მოძღვრების რტო იგი ნაწილი ამ მოძღვრებისა, რომელიც დიდისა და პატარისაგან სასაცილოდ აგდებულია“-ო (V, 11).

ჩვენმა დიდებულმა მოღვაწემ ამ მოძღვრებას თავისი შემდეგი მსჯელობა და რწმენა დაუპირისპირა: „ინტენსიური ცხოვრება ერთსადაიმავე დროს სათავეც არის და შედეგიც კულტურისა, რომელიც ათასის წლობით შენებულა, აგებულია, მართალია კაცობრიობის დაულაღავ და დაუძინებელ ჯაფით, გარჯითა და მხნეობით, მაგრამ იმისთვის კი არა, რომ ღონისაგან დაიცილოს, არამედ იმისთვის, რომ უფრო გაღონიერდეს, გაძლიერდეს, გამოფოლადდეს, გამოჯიქდეს არსებობისათვის საკიდოდ. ამიტომაც კულტურა და მასთან განუყოფელი ინტენსიური ცხოვრება კაცობრიობის ღონისა და სიმკვიდრის დედაბოძია, ჭეკუთხედი“-ო (V, 9). „ღონე შეინახება მერმისისათვისაო, გვანუგემებს ავტორი, კი ნუგეშია, კაცმა პური აღარა ჭამოს, რომ კბილები, არ გაუცვდეს და მერმისისათვის შეინახოს, რა ოხრობისათვის-ღაა საჭირო, რილას მაქნისია.ის შენახული ღონე, თუ არ იმავ ინტენსიურ ცხოვრებისთვის. თუ ასეა, ან თითონ ინტენსიური ცხოვრება რის მაქნისია, თუ ღონისაგან სკლის ერსა, ასუსტებს, აუძღურებს“-ო (V, 9—10).

ასეთ სქემატიზმსა და გაზვიანებულ აზრებს ილ. ჭავჭავაძემ სულ სხვანაირი შეგნება დაუპირისპირა. მაგრამ ილ. ჭავჭავაძე ასეთ აკვიტებულ აზრს რომ წინააღმდეგა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მას ისტორიის ღრმად გაშუქება არ ენატრებოდა. მისთვისაც ისტორია მართო ფაქტების გროვა არ იყო. მას ისტორიული პროცესის საფუძველი და ამათი ძირითადი ძალა აინტერესებდა, ხოლო შემდეგ მოვლენათა შეფასებაც. ამასთანავე მისი რწმენით მთავარი ყურადღება შინაგანს, ე. ი. სოციალ-ეკონომიურსა და კულტურის პრობლემებს უნდა მიექცეოდა.

ილ. ჭავჭავაძის ისტორიული კონცეფციით, კაცობრიობის პროგრესის სათავე შემოქმედების წყურვილი და ნიჭია, რომელიც წინათ ზოგჯერ ისეთ დარგში და იმ სახითაც იჩენდა ხოლმე თავს, რომელიც თანამედროვე შეხედულებას უკვე ვეღარ აკმაყოფალებს, მაგრამ ისტორიკოსს უნდა ესმოდეს, რომ მაშინ „დრო იყო ამისთანა“. აი თუნდაც ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლები, ტაძრების და მონასტრების ნაგებობანი რომ ავიღოთო, რომელსაც ყურადღების ღირსად არ სთვლიდა და საძრახისადაც კი მიაჩნდა მათ ამგებულთათვის ივ. ჯაბაძარს მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ეკლესიები და ტაძრებია. ილია ასეთ მსჯელობის საწინააღმდეგოდ ამბობდა: „ჩვენ, რა თქმა უნდა, ჩვენს ხუროთმოძღვრებას საბერძნეთისა და რომისთანა მნიშვნელობას არ ვაძლეო“-ო, „მხოლოდ ვამბობთ, რომ ერს შეხვდება ხოლმე დრო, როცა, თუნდ მონასტრებისა და ტაძრების შენებით, —წყურვილს სულსას იკლავს ხოლმე. ეს საპატიო წყურვილია, იმიტომ რომ სათავე წარმატებისა ეს წყურვილია და სხვა არა-რა“-ო (V, 67).

ნამდვილი ისტორიკოსის მოვალეობა, ილ. ჭავჭავაძის რწმენით, იმაში მდგომარეობს, რომ, რაკი „ყველა დროს თავისი ტკივილი აქვს და გაგება ამ

ხის მრავალსაუქუნოვანი წარსულის ეკონომიურ განვითარების გამოკრეცივის აუცილებლობა აღიარა. საქართველოს ისტორიოგრაფიას მის დროს არამც-თუ ამ თვალსაზრისით ჩვენი ქვეყნის თავგადასავლის გამოქვეყნება აზრადაც არ მოსვლია, ის მაშინ იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ, ასეთი საკითხის წამოყენების შემდგომაც, პასუხის გაცემა ვერაფერს შესძლო. ილ. ჭავჭავაძემ ეს გარემოება, ეს უმწეობა თითქმის კარგად იცოდა და ამიტომაც იქვე დამატებული აქვს: „ყოველს ამა საგანზედ უმჯობესი და გულდადებითი პასუხი შეტად ძნელია. ამ შემთხვევაში ჩვენი «ქართლის ცხოვრება» ნელს ვერაფრით შეგვიწყობს, ერთს იმისთანას არას გვანიშნებს, რომ საბუთად ვიხმაროთ უქვეყლის დასკვნისათვის. შობლოდ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამისი პასუხი ჩვენს ეკონომიურ აგებულებასა და წყობაში უნდა მოინახებოდეს. უქვეყელია, ჩვენი წინანდელი წყობა ისეთი ყოფილა, რომ ხალხს იქიდან მქონია ის ქონებითი ძალღონე, რომლითაც იგი გასძლოლია ამოდენა ვაი-ვაგლახსა და ომებსა ამოდენა ხნის განმავლობაში“-ო (V, 202).

ეს პრობლემა ილ. ჭავჭავაძეს სრულებით სამართლიანად საქართველოს ისტორიის პირველხარისხოვან ამოცანად აქვს აღიარებული. ის ამბობს: „აი, საგანი ღირსშესანიშნავი და შეტად საინტერესო გამოსაკვლევად. ეს საგანი რომ თვალწინა ჰქონდეს ჩვენს ეხლანდელ მეისტორიეს, ამ საგანზედ რომ უქვეყელი პასუხი მოგვეცეს ვინმემ, ბევრს ნათელს მოჰფენდა აწმყოსა და მომავალსაც გზას გაუნათებდა“-ო (V, 202—203).

მაგრამ ილ. ჭავჭავაძის მიერ წამოყენებულ საკითხზე პასუხის გაცემა რომ მაშინ საქართველოში არაფერ იყო, ეს მას სხვებზე უკეთ მოეხსენებოდა და, რაკი საქმე ასე იყო, თითონვე სცადა შეძლებისამებრ ამ საგულისხმოსა და დიდწინაშეწინაშე ამოცანის შესახებ თავისი მოსაზრება გამოეთქვა. თუმცა „ჩვენგან დიდი კადნიერება იქნებოდა, რომ ამ მძიმე საქმის გამოკვლევას შეესდგომოდით, ამისთვის არც მოშხადება გვაქვს, არც საჭირო წყარო“-ო, ამბობდა იგი, და შობლოდ „ფიქრად მოგვედის ორიოდ აზრი, ისიც ვარაუდობით ცნობილი, და ვკონებ შეტი არ იყოს ის ორიოდ აზრი მკითხველსაც გაუზიაროთ“-ო (V, 203).

იმ ეკონომიურ საფუძვლად, რომელმაც ქართველ ერს მრავალრიცხოვან მტრებთან ესოდენ ხანგრძლივი ბრძოლის წარმოება შეაძლებინა, ილ. ჭავჭავაძეს მიწისმფლობელობის წესი მიაჩნდა. მისი სიტყვით, „ჩვენს ეკონომიურ წყობაში ორგვარი მიმდინარეობა იყო, როგორც ყველგან სხვაგან: ერთი სამსოფლო და მეორე საკომლო. პირველი მიიზიდებოდა ისე, რომ სოფლის წრეში ყოფილი მამულები, მიწა, მიწდორი, ტყე, —საზოგადო, სამსოფლო ხმარებაში ყოფილიყო, მეორე ისე, რომ ყოველივე ეგანი განსაკუთრებულიყო. თუ საკომლო ფეხს გაიდგამდა და გავრცელდებოდა, მაშინ განსაკუთრებას მიწისას და, მაშასადამე, უსწორ-მასწორობას მიწისმფლობელობაში ფართო გზა გაეხსნებოდა. და თუ სამსოფლო გაძლიერდებოდა — მაშინ იმ უსწორ-მასწორობას გზა შეეკვროდა. აქედამ ცხადია, ჩვენი მეფეები რას უნდა

ვაჭრობის ხილვებოდნენ. როგორც ეტყობა, უფრო ხილდნენ და უფრო მეტად უნდა ყოფილიყო, თუ არ შეფენი, თითონ ხალხი მაინცა. ეს იქიდან გამომდინარეობს ილია, „რომ ჩვეულებამ ფრთა შეაკვეცა საკომლო განვითარებას, რადგანაც ყველგან საკომლო განსაზღვრული იყო ზოგან ოცის დღიურითა, ზოგან ორმოცის დღიურითა, მამულების ნოყიერებისა გვარად“-აო. თანაც „ტყვისა და მინდვრის განსაკუთრება ხომ ყოველად შეუძლებელი იყო და დღესაც აქამომდე ჩვენის ხალხის გონებაში ვერა თავსადება ის აზრი, რომ ტყე და მინდორი საკუთრება იყოს ვისიმე და არა სამსოფლო“-ო (V, 203—204).

შემდეგ საუკუნეებში, ილ. ჭავჭავაძის სიტყვით, საქართველოს ეკონომიური წესწყობილების ამ კარგს მხარეს „ყური აღარ ათხოვეს; გაიდგა ფეხი განსაკუთრებამ და კომლუელობამ, ჩამოვარდა უსწორ-მასწორობა მიწის მფლობელობაში არამტოუ კომლთა შორისაც, არამედ სოფელთა შორისაც“-ო (V, 204) და, როგორც ეტყობა, საქართველოს მერმინდელი პოლიტიკური დასუსტების ერთ მთავარ მიზეზთაგანად ჩვენ მგოსანს სწორედ ეს გარემოება მიაჩნდა.

საქმე ის კი არ არის, სწორია თუ არა თვით ილ. ჭავჭავაძის ზემომოყვანილი განმარტება. აქ ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ მან ჯერ კიდევ 1880 წ. აღიარა ისტორიული პროცესის გასაგებად ეკონომიური საფუძვლის ცოდნის აუცილებლობა.

რაკი ვხლა უკვე ვიცით ილ. ჭავჭავაძის ზოგადი შეხედულება ისტორიისა და ისტორიკოსის უპირველეს მოვალეობაზე, საინტერესოა გავვეგო, თუ კერძოდ კიდევ საქართველოს ისტორიის რომელი საკითხები იპყრობდა მის ყურადღებას.

ილ. ჭავჭავაძე ამბობდა: ყოველ ერს თავისი გამოჩენილი მოღვაწეები უნდა ახსოვდეს, რადგან „ერი თავის გმირებში ჰპოულობს თავის სულსა და გულს, თავის მწვრთნელს, თავის ღონესა და შემძლებელობას, თავის ხატსა და მაგალითს“-აო (V, 208).

ისეთ პირად, რომლის ღვაწლისა და ამავის დავიწყება საქართველოს არ შეჰშენის, ილ. ჭავჭავაძეს, რასაკვირველია, დავით აღმაშენებელიც მიაჩნდა და ჩვენთვის სწორედ ის არის საინტერესო, თუ რა მოსაზრებით. მისი სიტყვით, „დავით აღმაშენებელი სადიდებელია ჩვენგან არა მარტო სახელოვან მეფობითა“, საქართველოს მალიანობის დამყარებითა და სახელმწიფოებრივობის შექმნით, „არამედ თავის დიდებულებოვან კაცობითაც. იგი, თავგადადებული მოყვარე თავის ეროვნებისა და... სარწმუნოებისა“, იმავე დროს „დიდი პატივისმცემელი იყო სხვის ეროვნებისა და სარწმუნოებისა“. ყველაზე უფრო საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებელი იყო „ამისთანა შემწყნარებელი სხვისა მაშინ, როდესაც იგი ყოველად-შემძლებელ მბრძანებლად შეიქმნა სხვადასხვა თესლისა და სარწმუნოების ერისა“ (V, 209), როდესაც ის უკვე „სრულად გაბატონდა თავის ქვეყანაში და, მამასადაჲ, ამისთანა პატიოსანი და განათლებული ქცევა მარტო იმის დიდ-ბუნებოვან გულს და გონებას უნდა მიეწეროს და არათერს სხვას“-აო

(V, 211). ამასთანავე განმაცვიფრებელი სწორედ ის გარემოებაა, რაჟამც აღმაშენებელი „სხვა ერის ღირსების თაყვანისმცემნი იმ დროში“. დავით აღმაშენებლის ამ თვისებას ხომ მარტო ჩვენი ქართველი მატინებები არ მოგვითხრობენ, სომეხთა ავტორებიც ამასვე ადასტურებენ. ხოლო, თუ სომეხთადმი დავით აღმაშენებლის ასეთი დამოკიდებულება შესაძლებელია იმით აიხსნას, რომ „სომეხები ქრისტიანები იყვნენ, „ღიღბუნებოვანი კაცთმოყვარეობა დავით მეფისა“ ხომ „მაჰმადიანებსაც მიეფინათ“. ჩვენივე ეს გარემოება და თვისება შით უფრო საგულისხმოა, „შით უფრო ბრწყინვალეა ეს ამბავი, რომ მაჰმადიანები თვით დავით მეფისა და მის ერის სარწმუნოებას ერჩოდნენ აღმოსაფხვრელად“ (V, 210) და, მაშასადამე, მოსალოდნელ გულისწყრომასაც იგი არ წაუტყუებიაო. აქვე თავისი დებულების დასამტკიცებლად ილ. ჭავჭავაძეს აღ-ანის ცნობა აქვს დამოწმებული, რომელშიც სხვათა შორის აღნიშნულია, რომ დავით აღმაშენებელმა საქართველოში „ააშენა უცხო ტომთათვის ქარვასლები და სადგომი სახლები მოქადაგეთა, სუფიებთა და პოეტთათვის, რომელთაც ულუფას უნიშნავდა“-ო და საერთოდაც „დავითი უფრო მეტს პატივსა სცემდა შესულმანთ, ვიდრე მთავარი მესულმანთანი“-ო (V, 210—211).

როგორც ზემომოყვანილითგან დარწმუნდებოდით, ილ. ჭავჭავაძეს საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეთა ნამოქმედარში მარტო პოლიტიკური მხარე-ეი არაა, არაშედ ამ მოღვაწეობის უფრო მეტად კულტურული გეზი, სხვა ერთა ღირსებისა და უფლების პატივისცემა იზიდავდა.

საუცხოვოდ აქვს მას მათი პოლიტიკის მთავარი ამოცანა მე-XII ს. განმარტებული. როდესაც ივ. ჯაბადარმა თამარის საქართველოს წინაშე ღვაწლის დამცირება სცადა და საბუთად ის მოსაზრება მოიყვანა, ვითომც თამარს ყარსზე გაელაშქრებინოს „მარტო იმისთვის, რომ თავის ახლად დაბადებულის შვილის გიორგის ბედი გამოსცადოსო და ამისთვის აუარებელი სისხლი დაიღვარა ტყუილბრალდოა“, ილ. ჭავჭავაძე ამ საკითხის განხილვასაც ზოგადი თვალსაზრისით შეუღდა. ჯერ იმ წყაროს შეეხო, რომლითგანაც ეს ცნობა მომდინარეობდა, მერმე-ეი ბეცი ადამიანისაგან თვით ამ ამბის ნამდვილ მიზეზად მიჩნევაზე დაიწყო მსჯელობა. ილია ამბობდა: „იქნება გვიტხრან—ქართლის ცხოვრებაში“ ესე სწერია“, როგორც ჯაბადარს აქვს ნათქვამიო. „თუნდაც რომ ეწეროს, რა დასაჯერია?!“-ო. სწორედ უცნაურია, „ასეთი მალე დაჯერება დაუჯერებელისა იმ კაცისაგან, რომელიც მართალსაც არ იჯერებს ვითომ-და უკრიტიკოდ!“-ო. „ქართლის ცხოვრებაში“ რაც სწერია, განაყველათრის განუსჯელად დაჯერება შეიძლება? „ნუთუ ძველ ის ძველ საქართველოს მეისტორიემ ეს ანბანი არ უნდა იცოდეს“-ო, ამბობდა ილია, „რომ მას შემდეგ, რაკი სომხეთი შეიმუსრა, სამხრეთით ჩვენი კარი ღია დარჩა მტერთათვის შემოსასვლად. ამ მიზეზით, სომხეთის შემუსვრის შემდეგ, არც ერთი მეფე არ ყოფილა ღირსეული ამ სახელისა, რომ თვალი სამხრეთისაკენ არ სჭეროდეს და აქეთ საბრძოლველად არ გასულიყოს, რომ ან ჩვენი მიჯნა სამხრეთისა საქართველოზე შორს გაედგა

მოსვენებისა და უშიშროებისათვის, ან მტრისათვის ისეთი ზარალი მოუტანს დიდხანს აღარა შემოებნენა-რა საქართველოსათვის. ეს იყავა კუჭი საქიროება, რომელიც ეთავდებებოდა ჩვენს მშვიდობით ყოფნასა და არსებობასა. შანქორის ომსაც განჯისა-კენ ესევე აზრი ჰქონდა და საქიროება“-ო (V, 68).

დავით აღმაშენებლის, გიორგი მესამის და თამარის დროინდელი სამხედრო პოლიტიკის მიზნების შესახებ, როგორც ცნობილია, იოს. გედევანიშვილს ჰქონდა 1915 წ. საინტერესო გამოკვლევა გამოქვეყნებული. ურიგო არ არის გავიხსენოთ, რომ არსებითად ამ პრობლემის გაშუქების პირველობაც, ამასთანავე 26 წლით უფრო ადრე, ილ. ჭავჭავაძეს ჰქუთვნებია.

საქართველოს ისტორიითგან ილ. ჭავჭავაძეს შემდეგ ერისთვის თავგანწირულობა ჰხიბლავდა. ცნობილია, რომ მისი ისტორიული პოემის „დიმიტრი თავდადებული“-ს დედა-აზრი და სულისკვეთება სწორედ ეს არის: ქართველი ერის, უდანაშაულო ხალხის მონღოლთა ყაენისაგან განადგურებას დიმიტრიმ ხომ თავისი სიცოცხლის განწირვა არჩია. დიმიტრი თავდადებულის შემდგომ საქართველოს გმირ პიროვნებათაგან ილ. ჭავჭავაძის ყურადღებას ლუარსაბ მეფის პიროვნება იზიდავდა. აქაც მისი მოღვაწეობის მშვენებად შას ჭეყენისათვის იგივე თავგანწირულება შიანდა: უნდა გავიხსენოთ საქართველოს ის გმირი, რომელმაც „სთქვა: რა მადლია თავი გადაარჩინო და ჩემი ჭეყანა მტერს აგაოხრებინოო, —წავიდა“ და თავისი თავი ჭეყენის უვნებლობას შესწირაო (V, 219).

მაგრამ ილ. ჭავჭავაძემ კარგად იცოდა, რომ გმირობასთან ერთად საქართველოს წარსულს წოდებრივს სიამაყეზე და უპირატესობის შენარჩუნების ნიადაგზე აღმოცენებული ბევრი შური და მტრობაც უნახავს. სწორედ ამ თვალსაზრისით აინტერესებდა ილ. ჭავჭავაძეს საქართველოს ისტორიითგან გიორგი სააკაძის პიროვნებაც. ის ჩივის, რომ მისი „მოკმედემა და ქცევა დღესაც აუხსნელია ჩვენთა ისტორიკოსთაგან“ და იმისდა მიუხედავად, რომ ის იყო „უხვად შემკული ყოვლის სამამაცო და საგმირო ღირსებითა“, მაინც „დღეს-აქამომდე არც ავად არის ჩვენ მიერ დაფასებული და არც კარგადა. მისი ავკარგიანობით აღსავსე განსაცდელიანი ცხოვრება და საოცარნი მოქმედებანი, მისნი ავად და კარგადაც აღსახსნელნი დიდნი საქმენი, ჯერ შიგნულად გამოძიებულნი არ არიან და ელიან პირუთვნელს გამკითხველსა“-ო (V, 215).

გ. სააკაძეზე, როგორც ცნობილია, არჩიდ მეფესვე ჰქონდა თავის ისტორიულ პოემაში მოსაზრება გამოთქმული, მაგრამ ამ ადამიანის მოღვაწეობა სხვადასხვანაირად იყო ყოველთვის შეფასებული. ევრა გადაეწყვიტათ მხოლოდ ქართ. ისტორიკოსებს. ილიას-კი მაინც თავისი მოსაზრება ვაკვრით გამოთქმული აქვს. ლუარსაბ მეფის „აზნაურიშვილის მოყვრობამ და ნამეტნავად აზნაურიშვილის ქალის ვადედოფლებამ გული აუშლვრია მაშინდელ დიდებულებს, რომელთაც ითაკილეს აზნაურის ქალის დედოფლობა და ბატონობა“. შესაძლებელია ლუარსაბი უბედურებაში სწორედ ამ ვარემოებამ ჩააგდო. „დიდი მოუ-

რავი თუმცა ყოვლად ნიჭიერი კაცი იყო, ყოვლად უმჯობესი ხელმწიფო კაცი და წარჩინებული მეომარი დამსჯელი მთავარი ყოველივე ეს ვერ იპატიებდა მას მდაბალ-ბუნებრიანთა კაცთა შურისაგან. ეს ნაძირალი გრძნობა ადამიანის ავზიანობისა ბევრს მეტოქეს და მოშურნეს მოუპოვებდა მაშინდელ დიდებულთა შორის, რომელთაც მოდგმა უფრო დიდ ღირსებად მიაჩნდათ, ვიდრე ნიჭიერი დიდ-ბუნებრიანობა“-ო (V, 216).

ესლა რომ ისტორიის მეთოდოლოგიის საკითხებზე ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობასა და იმ წვლილის განხილვას შევედგეთ, რომელიც მას ამ დარგშიც საქართველოს ისტორიის წინაშე მიუძღვის, ილ. ჭავჭავაძეს, რა თქმა უნდა, ისტორიული კრიტიკაცა და შედარებითი მეთოდიც ისტორიის მძლავრ და აუცილებელ საშუალებად მიაჩნდა, მაგრამ ივ. ჯაბადარის ნაშრომმა დაარწმუნა, რომ მას ვერც ერთი ამ მეთოდთაგანის ვერც დანიშნულება გაუგია და ვერც მათი გამოყენება შესძლებია. რაკი ილ. ჭავჭავაძემ თითონაც კარგად იცოდა, რომ საქართველოს წარსულის შემსწავლელთა შორის ამ ორი მეთოდის მკოდნე და გამოყენებელი მართლაც არაფერ ჩანდა, ივ. ჯაბადართან კამათის დროსაც ილ. ჭავჭავაძე ამას არამცთუ არ უარყოფდა, არამედ თითონაც ადასტურებდა: „არა ერთხელ გვითქვამს და ეხლაც საჭიროა გაეიხსენოთ, რომ ჩვენი ავტორი (ე. ი. ივ. ჯაბადარი) ჩვენს ლიტერატურას უკიყინებს, კრიტიკა და შედარებითი მეთოდი მისთვის უცნობიაო. ეს მართალია“ (V, 134), მაგრამ ილია იმაზე სწუხდა, რომ სათბედუროდ თვით ყიყინის დამცემიც სრულებით უვიცი გამოდგა (V, 27 და 134). რაკი ამნაირად თვით ჯაბადარსაც არც ამისი ცოდნა და არც უნარი არ აღმოაჩნდა, აქაც მაშინდელი ქართველი მკითხველისა და მკვლევართათვის ისტორიული კრიტიკისა და შედარებითი მეთოდის განმარტებას თვითონვე შეუდგა. მაგრამ ამაზე საყურადღებო და უფრო მნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომ მართო ამით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ყველას საქართველოს წარსულის შესასწავლად ამ ორი მეთოდის მარჯვედ და ნაყოფიერად გამოყენების რამდენიმე მაგალითიც უჩვენა.

უპირველესად საგულისხმოა, რომ იმ დროს, როდესაც საქართველოს ისტორიის მაშინდელ მკვლევართ „ქართლის ცხოვრების“ ყოველივე ცნობა სჯეროდათ და იქ ნაამბობს იმეორებდნენ ხოლმე, ილ. ჭავჭავაძე „ქართლის ცხოვრებას“ კრიტიკულად ეპყრობოდა და ყველაფერი, რაც იქ მოთხრობილია, ქეშმარიტებად კი არ მიაჩნდა, არამედ არა ერთხელ მას იქ ჩართული ზოგი ცნობების მცდარობა აღუნიშნავს. მაგ. ის ამბობდა: „ქართლის ცხოვრების“ ცნობა დარუბანდის ფრიდონისაგან აგების შესახებ ზღაპარია, რათგან სხვაგან ასეთი ცნობა არსად მოპოვებამ (V, 52, 53). უეჭველია, რომ „ქართლის ცხოვრებას“ „აურევია სახელები“-ო (V, 53).

ივ. ჯაბადარს ფარნავაზ მეფე, „ქართლის ცხოვრების“ თანახმად, საქართველოს უდიდეს და ცენტრალურ პიროვნებად ჰყავდა გამოყვანილი, ილია კი ამ-

ბობდა, „არა გვეგონია «ქართლის ცხოვრების» გარეთ, ჩვენმა ავტორმა უნდა იყოს ნოს რაიმე ხსენება ფარნავაზისა ჩვენს ხალხში“-ო (V, 60—61). უკვე პირდაპირ ნათქვამია აქვს, „ძალიან შესაძლოც არის, რომ ყოველივე“ ის, რაც „ქართლის ცხოვრებას“ ფარნავაზზე მოთხრობილი აქვს, „ტყუილიც იყოს“-ო (V, 62).

შედარებით მეთოდის სახელი, ილიას სიტყვით, სრულად „არ შეეფერება იმგვარს კვლევას საგნისას, რომელსაც ამ სიტყვით მხატვარს შეეძინებოდა ენებში. ეს-გვარი კვლევა შედარება კი არ არის“-ო, არამედ „სწორედ ის არის, რომ კაცი კვალში ჩაუდგეს რომელსაზე საგანს, ანუ მოვლენას, რომ ან თავიდან ბოლომდე ჩამოკვეს, თუ სათავე ვიცით და ბოლო არა, და ან ბოლოდან სათავემდე აპყვეს, თუ ბოლო ვიცით და სათავე არა, და ამისთვის კიბედ გაიხადოს ყოველივე შემთხვევა, ყოველივე დრო, ყოველივე ადგილი, სადაც კი ან საგანს, ან მოვლენას თავი უჩენია“-ო (V, 22).

მეტად საგულისხმოა ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობა საისტორიო კვლევა-ძიებისათვის, შედარებითს მეთოდთან ერთად, ლინგვისტიკური ანალიზითა და დაკვირებით მოპოვებული დასკვნების გამოყენებაზეც. გერმანელი ენათმეცნიერის შრადერის ნაშრომზე დაყრდნობით პირველად ილიამ მიაქცია ყურადღება ქართული ზმნის „მართლად გასაკვირველი ფორმების“ სიუხვეს და აზრის გასაოცარი სიმოკლითა და სიმარჯვით გამოთქმისათვის ჩვენი ენის ამ თვისების მნიშვნელობაც კარგად განმარტა (V, 92—95). მანვე მაშინდელ ქართველ მეკვლევართ დაანახა, თუ რაოდენად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი საკითხების გამოკვეთვაა შესაძლებელი ენის ნამდვილი ანალიზის საშუალებით. ილ. ჭავჭავაძე ამბობდა: ივ. ჯავახიშვილს რომ ენის „სარკვეში ჩახედვის და ნახვის უნარი რამ ჰქონოდა და ერთი ბეწვა გაგება“, განა ის ტ-ს „გახანდრის ადლით გაზომვას“ დაიწყებდა? არა, ის „სხვა გზით დააკვირდებოდა ჩვენს ენას და სულ სხვა ამბავს გამოკითხავდა“-ო (V, 97). მერმე ილ. ჭავჭავაძეს თავისი შემდეგი საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული: „განა ამისთანა სიტყვები, რომელნიც ჩვენს ენას დღევანდლამდე შერჩენია, არაფრის მოთხრობელნი არ არიან, მაგალითებრ: „წყალობა, მიწყალე, შემიწყალე, მოწყალეება“. აქ ყველგან „წყალი“ ისმის და ეს ამისთანა ცოცხალი მოწმე განა არ გვეუბნება, რომ პირვანდელი ბინა ქართველისა ისეთი მშრალი ქვეყანა ყოფილა, რომ „წყლობა“ ნატერისა და ვედრების საგნად გახდომია“. შუა მდინარესაც რომ თავი დაეანებოთ და თუნდაც რომ „მარტო არმენია ავილოთ, საცა წინათ ბინდარებულა ქართველი და საცა დღესაც „წყლობა“ მართლა დიდი ღეთის წყალობაა, იმიტომ, რომ მიწა მდიდარია, ხოლო უწყლოდ კი არა მოკვავს-რა“-ო (V, 97), კარგად გვიხსნის, თუ რატომ უნდა მიჰიპოვებოდა „წყალობა“-ს ასეთი მნიშვნელობაო. საუცხოო და გონება-მახვილი დაკვირვება!

ან ავილოთ, განაგრძობს ჩვენი დიდებული მოღვაწე, „სიტყვა «მიცვალებება», «მიცვალებული», რომელიც მოკვდომასა და მკვდარს მნიშნავს, მაგრამ არა სრულიად გაარარავენას, არამედ «გარდაცვლას», სხვა სახედ გა-

დასვლას. ნუთუ ამაში გონების ხელმოსაქიდებელ რკინა-საფარს რა, რომ კაცმა უტყუარი აზრი შეადგინოს მასზედ, თუ როგორ სწამებია ქართველს ის დიდი მოქმედება ბუნებისა, რომელსაც სიკვდილი ჰქვია? ან ქალის «გათხოვება», «მითხოვება» განა ირას გვეუბნება, რომ უწინდელ ქართველის ცოლის შერთვაში «თხოვებას» რაღაც ადგილი ჰქონია. განა ეს სიტყვა არ ასურათებს პირველყოფილ ქართველს ცოლქმრობის შესახებ?—აი, კითხულობდა ილია (V, 97—98).

საინტერესოა აგრეთვე ილ. ჭავჭავაძის მსჯელობა ქართველთა სხვა ერებთან კულტურული ურთიერთობის ლექსიკური მასალის ანალიზის საშუალებით გამოჩვენების შესახებ. იგი ამბობდა: „ვთქვათ, შეგვხვდა ქართული ბავშური სიტყვა «აჩუა». საიდან არის ეს სიტყვა, რის მომასწავებელია და ნიშნავს იმას თუ არა, რასაც ბავში ამ სიტყვით ასახელებს? ჩვენს ენაში ამ სიტყვის ასახსნელს ვერაფერს ვიპოვით. თუ კვლავი ჩაუდგებით და სხვა ენებს ამ განზრახვით მოვხსრტყთ, დავინახავთ, რომ სანსკრიტულად *acva*, ზენდურად *aspa*, ლათინურად *equus*, ირლანდურად *ech*, ლიტონურად *aszwa* ცხენს ნიშნავს და ყველგან ისმის ცხადად და ნათლად ჩვენებური «აჩუა». ცხადი არ არის ეხლა, რის ნაშთია და საიდანაა წარმოშობა ეს სიტყვა «აჩუა», რომელსაც დღეს ჩვენში მარტო ბავში ჰხმარობს, ან ბავშვისათვის ვხმარობთ ცხენის მაგიერ?—“ო (V, 22—23).

თავის ზემომოყვანილი საგულისხმო დაკვირვებების შემდეგ, ილიას სამართლიანად აქვს აღნიშნული: „ბევრს ამისთანა მაგალითს წარმოგვიდგენს ჩვენი ენა, თუ რომ ბრმა კაცი და, ჩვენი ისტორიისაგან ყოველად უვიცი არ შეხვდა“—ო (V, 98). ლეზბოკმა ამ მეთოდითა და ასეთი მასალით პირველყოფილი რწმენის, წესწყობილებისა და კულტურის სურათის აღდგენაც-კი შესძლო (იქვე) და განა ქართველი ხალხის წარსულის ასევე აღდგენა არ შეიძლებოდა, სათანადო ცოდნა და ნიჭი რომ ყოფილიყო, ფიქრობდა ილ. ჭავჭავაძე.

ივ. ჯაბადარის მცდარ დებულებათა კვლდაკვალ განხილვისას ილ. ჭავჭავაძე არქეოლოგიასა და შედარებით მითოლოგიასაც შეეხო და აქაც არა ერთი საგულისხმო მოსაზრება ჰქონდა გამოთქმული ზნეჩვეულებებსა, კაცობრიობასა, წარმართული რწმენის წინაპართა თავიანთი ცემისა და დასაფლავების წესების შესახებაც. მანვე სცადა გაეაზრებინა მემპრტიანის ზოგიერთი ცნობაცა და ძველს სამარხებში აღმოჩენილი ვითარების შესახებელი მიზეზიც განმარტა (V, 23—26, 111—113, 125—126, 142—143, 147 და სხ.).

ყველა ზემომოყვანილი იმედია დაარწმუნებს ყველას, თუ რამდენად საინტერესო ყოფილა ილ. ჭავჭავაძის მოღვაწეობა ისტორიის დარგშიც: როგორც ამ მეცნიერების ზოგადს ამოცანებსა და მეთოდოლოგიაზე, ისევე კერძოდ საქართველოს ისტორიისა და ისტორიკოსთა ამოცანებსა და სწორი მეთოდოლოგიით მნიშვნელოვანი შედეგის მოპოვების შესახებ ილია ჭავჭავაძის დაუფიქრებელი მოამაგეს ფრიად საგულისხმო მოსაზრებანი

შქონდა გამოთქმული. მაგრამ ქართულს მაშინდელ ისტორიოგრაფიურ წყაროებში უშუალო მდგომარეობა იყო, რომ, არამცთუ არსად ჩანდა მკვლევარის მხრიდან ესეიგი თითონვე ნათლად გაეთვალისწინებინა, თუ რა იყო უპირველესად გასაკვეთებელი და შესასწავლი, როგორც თანდათანობითა და რა საშუალებით უნდა ყოფილიყო საქართველოს ისტორიის უამრავი მასალები განხილული, არამედ, ილ. ჭავჭავაძის ზემოაღნიშნული წერილების შემდგვაც, არაეინ აღმოჩენილია, რომელსაც ჩვენი სახელოვანი მგოსნისა და პუბლიცისტის მიერ დასახული მოცანების განხორციელება ეცადოს და მეთოდების გამოყენება შესძლებოდეს. ქართველ ხალხს ანდაზად აქვს ნათქვამი: „კარგ მთქმელს კარგი გამგონე უნდა“-ო. და, ჩვენდა საუბედუროდ, მაშინ ილ. ჭავჭავაძეს კარგი გამგონე არ გამოხენია. მაგრამ ეს ხომ მისი ბრალი არ არის?! თუ თავდაპირველად ილ. ჭავჭავაძე ახალი ქართული მწერლობისა და ქართველთა საზოგადოებრივი აზრის უცილობელ ბელადად ითვლებოდა, წარსული საუკუნის დამლევივან მოყოლებული, როგორც ცნობილია, თავი იჩინა ისეთმა მიმართულებამ, რომელიც არამცთუ საზოგადოებრივი აზრის მის ბელადობას სრულებით უარყოფდა და მიწასთან გასწორებას ცდილობდა, არამედ პოეზიის დარგშიც კი მისი ღვაწლის შთაინად გაქარწყლებას ლაშობდა. საბედნიეროდ, ამ უმაგალითო უმადურობას უკვე საბოლოოდ ბოლო მოეღო და, უკვეელია, მთელი საქართველო გულწრფელ მადლობას უძღვნის იმას, ვისი წყალობითაც ეს საშინელი უსამართლობა მოსპობილია და ილ. ჭავჭავაძის ღიმილი ღვაწლიც საქართველოს წინაშე ღირსეულად შეფასებულია. ვფიქრობ და დარწმუნებული ვარ მხოლოდ, რომ, ვინც მომავალში ქართული ისტორიოგრაფიის თავგადასავლის მე-19 ს. ამბებების შესწავლასა და აღწერას შეუდგება, ის ვალდებული იქმნება ისიც აღნიშნოს, რომ ილ. ჭავჭავაძე დიდებული იყო მარტო პოეზიასა და პუბლიცისტიკაში კი არა, ანდა კიდევ მარტო ვითარცა ახალი სალიტერატურო ქართულის შემქმნელიც კი არა, არამედ რომ საქართველოს ისტორიოგრაფიაშიც მას ისეთი ღვაწლი ჰქონია, რომლის დავიწყების უფლება არც ერთს ქართველს არა აქვს*.

* წაკითხულია, მოხსენების სახით, 1937 წ. ენციკლოპედია-ს საჯარო სხდომაზე, რომელიც მიძღვნილი იყო ილია ჭავჭავაძის დაბადების ასი წლისთავისადმი.

პანოლდ ჩიქობავა

ილია ჭავჭავაძემ ენის შესახებ

ამ მოხსენების მიზანია გასცეს პასუხი კითხვაზე: რა თეორიულმა საენათმეცნიერო კონცეფციებმა პოვეს გამოხატულება ენის შესახებ კამათში ძველს თაობასა და ილია ჭავჭავაძეს შორის და რა ადგილი უჭირავს ამ კონცეფციებს ენათმეცნიერული აზროვნების ისტორიაში.

მაგრამ სანამღის კამათის ანალიზს შევედგებოდეთ, ორიოდ შენიშვნა კამათის საგნის შესახებ. ისტორიული პერსპექტივის დაცვა არაფერს ისე არ სჭირდება, როგორც წარული კულტურულ-ისტორიული პრობლემების სწორად გაგებას.

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა მიღებულია ძვ. ქართულის გადამუშავების შედეგად ქართლ-კახეთის ცოცხალი მეტყველების საფუძველზე. ეს რთული პროცესი არსებითად უკვე დამთავრებული იყო XVII ს. დამლევისათვის¹. სამეფო კანცელარია და სასამართლო, ისტორიული თბუღებანი, მხატვრული ლიტერატურა ამ ენის სარბიელს წარმოადგენდა. მეთვრამეტე საუკუნის დიდი მწერლის დავით გურამიშვილის ენა (მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა-ფრაზეოლოგია ცკ.) ახალი სალიტერატურო ქართულის ნიმუშს წარმოადგენს. მისი ორთოგრაფია უფრო მარტივია, ვინემ მეცხრამეტე საუკუნის შესამოკე წლების ახალი ქართულისა: არც ერთი ზედმეტი ასო (ჟ, ზ, ა, ჳ, ზ) მასთან არ გვხვდება. მართალია, არის ჳ, მაგრამ სწორედ იმიტომ, რომ საამისო ბგერა იმ დროის ცოცხალ მეტყველებას გააჩნდა...

ახალი სალიტერატურო ქართულის ნორმალურ განვითარებას გზა გადაუღობა ანტონ კათალიკოზმა² და მისმა სკოლამ; ეს სკოლა განაგებდა სალიტერატურო ქართულის ბედს მთელი საუკუნის მანძილზე—მეთვრამეტე საუკუნის შესამოკე წლებიდან მეცხრამეტე საუკუნის შესამოკე წლებამდის. სამი სტილის თეორიამ³ შეცნიერებინა და ლიტერატურის სარბიელიდან განდევნა

¹ ამ დებულების დასაბუთება აქ შეუძლებელია; ეს მოცემული იქნება ნარკვევში: „ახალი ქართულის გენეზისისათვის“.

² ამ თეორიის თანახმად, როგორც ცნობილია, ენა უნდა ეოფილიყო განსხვავებული იმისდა მიხედვით, თუ რაგვარ საგანზე გვექნებოდა მჯელობა: „მაღალ მატერიებზე“—„მაღალი სტილით“ უნდა გველაპარაკა, უფრო ორდინალურ მოვლენებს საშუალო ენა („სტილი“) შევეუბრებოდა, ყოველდღიური საფოფაცხოვრებო საჭიროებისათვის „მაღალი სტილი“ იყო განკუთვნილი.

სამი სტილის თეორია უფრო კიდევ ძველმა რომმა იტოვდა; გასაეალი ჰქონდა მას საშუალო საუკუნეებში და შემდეგ—უფრო მეტად—ალორბინების ხანაში. რუსეთში მას დიდი პატი-

ენა „დავითიანისა“, საბასი, ჰაბუნა ორბელიანისა. ამ დარგებში, ენა ლელარქნილი, რაჟულ წინადადებათა მოტრფიალე, მიმღობებით მდიდარი, ზნეებით ლარაბი, გასაგებად ძნელი, — ძველი ქართულის თავისებური სუროგატი. ლიტერატურისა და მეცნიერების ენას ანტონის სკოლამ შიკოვებინა ხალხური მეტყველების მიწაზე სიარული და სქოლასტიკური რიტორობის ოჩოფებაზე შეაყენა.

არ იყო ეს ადვილი საქმე. არიან ისეთნი — ამბობს ანტონი — რომელნიც „სძულობენ და სიმწარით გარემიექცევიან ბრწყინვალეებას ფრასისასა, რეცა რიტორებისა მაქებლნი და მეტყველნი: უზჯობეს არს წერილთა შინა, რათა იყვენენცა ესე ვითარნი სისტემანი ლექსთა და ჰაზრთანი, რომელნი დიდითა შრომითა გულისხმა იყოფებიანო“... არაჩვეულებრივი უნდა ყოფილიყო ანტონის ავტორიტეტი, რომ „ფრასის ბრწყინვალეების სიმწარეს“ შერიგებოდნენ იმ ხანების მწიგნობარნი. ანტონის ავტორიტეტის ძალა ნათლად იგრძნობა ერთი საუკუნის შემდეგაც ილია ჭავჭავაძის სიტყვებში: „ნორაგინ ნუ გაიფიქრებს, რომ მე არ მესმოდეს დიდი მნიშვნელობა ანტონ კათალიკოზისა, ანტონი დიდს ალაგს დაიჭერს ჩვენს ლიტერატურაში, როგორც წარმომადგენელი იმ დროის საქართველოს განათლებისა“... („პასუხი“, — ილიას „კრიტიკულ წერილებში“, წ. კ. გ. საზ. გამოცემა 1909 წ. ტფილისი, გვ. 62).

ამას ამბობდა ანტონის სისტემის უარყოფელი, ანტონის სკოლის დაუნდობელი მოწინააღმდეგე. რალა ითქმის თანამოაზრეთა ანდა ნეიტრალური წრეების შესახებ!

შეწყდა თუ არა ახალი ქართულის ისტორია ანტონის სკოლის ზეგავლენით? არა. ახალ ქართულს წაართვეს ლიტერატურა და მეცნიერება, მაგრამ მას დარჩა „დაბალმატერიათა“ — საამყარო; პრაქტიკული ყოველდღიური საქმიანობის სამწერლო ენად იგი კვლავ იხმარება: ახალი ენა აღარ არის სალიტერატურო, მაგრამ სამწერლოდ მაინც რჩება „განაპირა უბნებში“, — მესამე სტილის საჭიროებისათვის.

აი განჩინების წიგნი, ახალი ქართულით „შესრულებული“:

1801, აპრილის 29. ქ. ციხისთვისშვილის იოსების ეზოში ღორი გაერგეა ამისი სახლის კაცის შერმაზინის მეღორეს. ამ იოსების შვილს გამოერგეა; ამ შერმაზანს გაელახა ის ყმაწვილი; ეს იოსები შინ არ ყოფილიყო. როდესაც მოსულიყო და შეეტყო, თავის სახლის კარზედ გამოსულიყო და ლანძღვა დაეწყო, რათ მომიკლეს შვილიო. მას უკან ის შერმაზან თავის ეენახში ყოფილიყო, გადმოშტარიყო და მისულიყო იოსებთან

ვი მოუპოვა ლომონოსოვმა; მისი „განსჯა საეკლესიო წიგნების სარგებლობისათვის“ პირველად 1757 წ. გამოქვეყნდა.

ანტონ კათალიკოზი 1762 წ. დაბრუნდა რუსეთიდან, სადაც ის ხუთი წლის განმავლობაში ვლადიმერის ეპარქიას მღვდელმთაფრობდა.

ლომონოსოვის გაელენა ანტონ კათალიკოზზე სამი სტილის საკითხში უდაოა, თუმცა ამის გარეშე, ადრევე, მისთვის მისაბამ ნიშნულს წარმოადგენდა იოანე პეტრიწის რთული და მძიმე მეტყველება. დაწერილებით — ცალკე.

თავის სახლის კარზედ. ჭეშომადმ შვილი გაქცეულიყო და მკვლელად დადგინდნ და ორთავე მამა-შვი თ გაელახათ თავის კარზედ. მთელად კი ჩვენთვის იოსებმა; ისიც მოვაყვანიინეთ და ვალაპარაკეთ და ასე ყოფილიყო მათი შფოთი. მეც ეს სამართალი მივეც საქართველოს სამართლის ძალით: შინ მიხდომისათვის მთელი სისხლი გაუნდა, მაგრამ ზოგი ლანძღვაში ჩაუტარეო, ზოგი სამართალმა იპატა (sic!) და თექვსმეტი თუმანი კი დაედო, რადგან აზნა რშვილები კი არიან. ეს თექვსმეტი თუმანი—ორი წილი ვეკი უნდა მისცეს და მესამედი—თეთრი შერმაზანმა ამ იოსებს. აპრილის 17 ქს შპმ, მდივანბეგი სვიმონ (იხ. „საქ. სიძველენი“, ტ. I, გვ. 199).

ამ განჩინების ენა ხალხურზე ხალხურია, სანიშნოა თავისი სისადავით— არა მხოლოდ სასამართლოს კანცელარიისათვის, —მასთან სავსებით გამართული წიგნის ენაა: არც ერთი მორფოლოგიური თუ სინტაქსური შეცდომა (ახალი ქართლის ნორმათა თვალსაზრისით)! ეკუთვნის ეს განჩინება 1801 წ., როცა ანტონის სკოლა მძვინვარებდა. ასეთივე სადა ენით წერს თვით კათალიკოსის კანცელარიაც:

1797, თებერვლის 18. ქ. ყოვლისა საქართველოს კათალიკოს პატრიარქი მეფის ირაკლის ძე ანტონი გიბრძანებ არხიმანდრიტო ხოფისავე დოსითეოს! მერმე ეგ ხოფის საარქიმანდრიტო ხომ ჩვენი სამწყსო არის, რომელზედაც რომ არხიმანდრიტად ჩვენ გაკუროთხედ (sic!) შენ და დაგადგინეთ და იმისი ყმა და მამული ყოველივე შენ გარწმუნეთ და მოგეცით. ახლავ შენ მასალა უნდა იშოვრო და ან, რაც ეკლესიას კურთხევაში ესაჭიროება, ისინიც და ეგ ხოფის ეკლესიაც უნდა განაახლო. შენთვის ნება მოგვიცია და ჩვენის შენდობით აკუროთხე. და ან რაც ეკლესიას რაც ეჭირება, წიგნით თუ შესამოსლით, ყოველითავე უნდა სისრულე მისცე და კარგად მოუარო და გაუძღვე მაგ ეკლესიას. და შენსას და მაგ ეკლესიის საქმეს, რაც გეჭირებოდესთ, ყოველსავე ჩვენ უნდა მოგვახსენებდე და უკოვინებლად და ვეღას ჩვენ განუმართავთ კარგათ და სისრულეს მიეცემთ. ეს ჩვენი ბრძანებელი ასრე უნდა აღასრლო ყოველივე. თებერვალს იხ, წელსა ჩდდ. კათალიკოსი ანტონი¹ („საქართვე. სიძველენი“, II, გვ. 465).

მართლწერა ორივესი—სადაა, ზედმეტი ასოები არ იხმარება. კათალიკოსის კანცელარია გარკვეულ შემთხვევაში მარტივად მეტყველებს, მაგრამ ერისკაცი ყოველგვარ ეკლესიურ „მაღალ შტილს“ გადააჭარბებს, თუ „საგანი ამას მოითხოვს“; აი სამძიმრის წერილი ფარნაოზ ბატონიშვილსა გიორგი ქსნის ერისთავის გარდაცვალების გამო:

„არა ვუწყ, რუ ვისდა შევასწორო ეამი ესე გოდებისა და მწუხარებისა, ანუ რაბამი ხმა გლოვისა აღმოუტეო და ანუ ვითარ ვცრემლეოდე დაკვეთებულისა ამისა საქმისათვის. გონებად მოვიღებ დღეს ეამს მას საგოდებელსა და საბავთოსა განსვენებულისა მამისა შენისა აღსასრულ-

¹ ესაა: ანტონი II.

ლისა, რომელი სწორი იყო მშობელისა მამისა ჩემისა და რამეთუ ჩემდა ეგრეთ საწუხებელი და საგლოველ არა არს ნამდვილ ნაკლულეგან მწუხარება ჩემდა, ვითა დღე იგი, ოდეს უბედურ ვიქმენ სანატრელისა მშობელისა მამისა ჩემისა აღსასრულითა. ვისა შევასწორო ესე არა თუ მისსა, სადაათ მოვიდნენ ცრემლი საგოდებელნი, არავინ არს ნოგეშინის მცემელ ჩემდა და უმეტეს ადგილისა ამის ძლით, ვითარ შევრაცხო, რომელ არღა იყოს ტკბილ მოუბარი ენა დედისა ჩემისა მზგავისა, ვითარ დავსდვა ორითავე კერძოათ ობლობა ბრწყინვალეებისა თქვენისა? ნეტარ თუმცა ვიყო მიხლობელ თქვენდა, რათა არა წერილით, არამედ ცხოველითა ხმითა განვაცხადო შინაგან მდებარე მწუხარება ჩემი!... („საქართვე. სიმფელენი“, ტ. I, გვ. 224).

საკმაოდ ხელოვნურად ბერს მეორე ბატონიშვილის თეიმურაზის ქართულიც, როცა ის საქართველოს ისტორიის შესახებ მოგვიხსრობს:

„შემდგომად დიდისა მის მეფისა თამარისა შოთა რუსთაველი, რომელიც იყო მთავარი რუსთავის ქალაქისა და თამარ მეფის მეჭურჭლეთუხუცესი, იყო იგი კაცი განსწავლული და ყოვლითა კეთილ-ზნეობითა, სრული ფილოსოფოსი და უსწორო პოეტიკოსი...“

ესე უკვე რუსთაველი შოთა მოხუცებულებისა თვისსა ეამსა მისრულ არს წმინდასა ქალაქსა იერუსალიმს, ჯვარის მონასტერსა შინა ქართველთასა დაუსადგურებია... და თვითა ვიდრე გარდაცვალებამდე თვისსა ყოფილარს და მუნვე ჯვარის მონასტერსა შინა დაფლულ არს, სადაცა სახეცა მისი მუნვე კედელსა ზედა დახატული და ჰგეის ვიდრე მოდღეინდელად დღემდე“ (იხ. „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ე. ი. გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოს“, სპბ. 1844 წ., გვ. 284, 285; ძეგლი დაწერილია 1843 წ.).

ეს არ არის პირველი რანგის ენა, „მაღალი შტილი“, მაგრამ მისი განსხვავება ბუნებრივი, სადა ახალი ქართულისაგან ცხადია.

ეს ბუნებრივი ახალი ქართული „ცისკრის“ პირველ ნომრებშივე შეგვხვდებათ, როცა მსჯელობის საგანი ამის ნებას იძლევა. ამ ენით არის მაგალ. დაწერილი „სოფლიური სახლის პატრონობა“, რომელიც სხვადასხვა სამეურნეო საკითხების შესახებ დარიგებას იძლევა და გაჰყვება მთელ რიგ ნომრებს.

„ცისკრის“ № 2 1852 წ., მაგალითად, ლენინს გაკეთების შესახებ ეკითხებოდნენ:

„ლენინს ქვევრმა თუ რომ ცუდი სუნი მისცეს, უკეთესი არა იქნება რა ნახშირისა. დანაყთ ნახშირი თხილისა ანუ სხვა ხისაც წმინდად, შეკერეთ პარკი

¹ საინტერესოა, რომ ზედმეტი ასოები აქაც არ არის ნახვარი.

² შდრ. შეთერამეტე საუკუნის ისტორიული თხრობის ენა: „გამოვიდა რუსის ელჩი ყაენთან მოსასვლელად. მოვიდა ბრძანება კაზ-ბატონს მეფის ერეკლეს: „ქართლისა და კახეთი-დამ ათასი კაცი აარჩიევ და წინ მიივებო“. შტაშნეს მზადება ქართველთა და კახთა, წაბრძანდა მეფე ერეკლე ათასის კაცით რუსის ელჩის წინ მისაგებებლად. ქართველი ბატონიც თან გაჴვა ყაზახამდის და იქიდან დაბრუნდა“...“

ტილოსი, რომ ბოლო წერილი ძაბრით იყოს, ჩაყარეთ პარკში და შეიკრძალო. ბამდისინ ნახშირი, დაასხით წყალი ამდენი, მანამ წმინდა წყალი არ გამოვიდეს ბოლოდან; როცა წყალი წმინდა გამოვიდეს, მერე ღვინო დაასხით. რაც უნდა ცული სუნი ჰქონდეს, ნახშირი გამოიტანს. ეს თვითონ შევკადე... ავრეთვე და-ობებულ ქვევრში ჩასხმულ ღვინოს, რომელიც სრულმდით არ დაიღვინა, ნახშირით გამოუვიდა გემო. ეს თითონ მე ვკადე. თეთრ ღვინოს ეძლევა საუცხოვო ყვითელი და წმინდა ფერი, ძალას კი ართმევს ცოტას...¹

არც მართლწერია ანტონისეული, არც სტილი. არც არავის აწუხებს ეს. ნორმალურია ასე იყოს და იმიტომ: ამასთან დაკავშირებით თავისებური გაშუქება ეძლევა იმ ფაქტს, რომ გიორგი ერისთავის კრმედიები სადა ქართულით იწერებოდა. 1862 წელს „ცისკარში“ — მარტის ნომერში — მოთავსებულია მოლიერის კომედია „ცოლის შერთვევინება“, დიმიტრი ყოფიანის თარგმანი. 1860 წლის სექტემბრის ნომერში კომედია-ვოდველი „ცოლები დაეკარგეთ!“, გადმოკეთებული ივ. კერესელიძის მიერ: ამ თარგმანთა ენა ისეთი-ვეა, როგორც გ. ერისთავის კომედიებში.

ეს გასაგებიცაა, თუ მოვიგონებთ, რა აზრისა იყენენ სამი სტილის თეორეტიკოსები კომედიის ენის შესახებ; ლომონოსოვი, შავალ., პირდაპირ ამბობდა: „დაბალი შტილი“ მხოლოდ წმინდა რუსულ სიტყვებს ხმარობს (და არა საეკლესიო ლექსიკას); დაბალი შტილით იწერება: კომედიები, ეპიგრამები, სიმღერები; პროზაში — მეგობრული წერილები და ჩვეულებრივი საქმეების აღწერილობა“ (მოგვყავს ი. გროტის მიხედვით; იხ. მისი: Филологические разыскания, СПб. 1873, გვ. 5, 89).

ამიტომ კომედიებში ახალი ენის შემოღება კიდევ არ ნიშნავს სალიტერატურო ქართულისათვის ამ ენის ხმარებას.

ზემოთქმულის მიხედვით უნდა დავასკვნათ: შესამოცე წლებში გაჩაღებული ბრძოლა ახალი ქართულისათვის ობიექტურად იყო ბრძოლა არა ახალი ენის შექმნისათვის, არამედ შექმნილისა და უკვე არსებულის გამოყენებისათვის ლიტერატურაში; ეს იყო ბრძოლა ახალი ქართულის უფლებებისათვის, ისტორიულს ასპექტში — ბრძოლა (სამი სტილის თეორიის წყალობით) დაკარგული უფლებების აღდგენისათვის.

ვის როგორ ესმოდა ეს უფლება?

შესამოცე წლებში ანტონის სკოლის მიმდევართა შორის ენის საკითხში რევიზიონისტულმა მიდრეკილებამ იჩინა თავი: ანტონის ოზონფებათი სიარული შეუძლებელი იყო, სამგვარი ენის გამოყენება რთული და საძნელო. ეს ცხადად ჩანს ალ. ჯამბაკურ-ორბელიანის წერილში: „ქართული უბნობა ანუ წერა“ („ცისკარში“, 1860, ტ. II, მისი).

„ცისკარში“ ერთნაირი წერა უნდა იყოსო, ამბობს ავტორი. სახელდობრ როგორმე წერა სამგვარია: ეკლესიური, დარბაისლური და გლეხკაცური. აქედან ერთ-ერთი უნდა ამოვარჩიოთ, იმაზე შემოვიღოთ წერა და ლაპარაკი... ეკლესიური ძნელია, მას ვერ შემოვიღებთ. „მე საშუალოს ენას ამო-

¹ თვით ამ ბრძოლის ზოგ მონაწილეს საქმის ვითარება სხვა რიგად ესმოდა.

ვაჩევი, დარბაისელთ ენას“... ამ ენაზე უწერიათ „უწინდელი საზოგადოებრივი რუსუდანიანი, ვისაშიანი, დავრიშაინი, სიბ-ძნე-სიკრუვე, ყაფხვი-ტყაოსანი“...

„ჩემნი ლაპარაკი და წერა, კვალად ვიტყვ, ერთგვარი უნდა იყოს: რა გჭირად ილაპარაკონ, ისე დაიწეროს, და რა-გჭირად დაიწეროს, ისე ილაპარაკონ. ამისთვის ჩემნი საშუალო ანუ დარბაისელთ ენა ასეთი უნაკლები ენა არის, რომ დიდი ადვილად შეიძლება რომ ესე, რაც უნდა მაღალი საგანი იყოს, ამაზედაც და კარგადაც გამოვი ყოველი ქართული სატყუარა“ (გვ. 97. ხაზი ჩეხია.—ა. ჩ.).

ნუ იქნება სიკოლე „ეისიკარში“. არა სამი სტილი, სამი წიგნური ენა, არამედ—ერთი; იმ ენით ვლაპარაკოთ, იმ ენით ვწეროთ. ამ ენად დარბაისლური ენა იყოს; მისი გრამატიკა ესთხოვით ბაქარ ქართულს, რომ შეავიდგინოს...

ბაქარ ქართული (დომ. ბაქრაძე) გამოცემულია ალ. ჯამბაქურ-ორბელიანის ამ წერილს, საესებით გაიზიარა ერთი ენის საჭიროება, ოღონდ შენიშნა: „ყეფხვი-ტყაოსანი“ ენას ვერ დაეუბრუნებოთ, ეს ისტორიის კუთვნილებაა. ისევე, როგორც ბერძენი არ უბრუნდებიან ჰომეროსის ენას... ჩვენ საშუალო ენა უნდა დაეკანონოთ („უკეთესი საზოგადოების ენა“, როგორც ის ამბობს¹. „ცესკარი“, 1860, II, მისი, გვ. 329). როგორც ალ. ჯამბაქურ-ორბელიანის, ისე დომ. ბაქრაძისათვის უდგოა, რომ გლუბაკის ენა არ გამოდგება სალიტერატურო ენად:

„ჩემს საშუალებას ქართულს ენას, როგორც გნებავთ ისე მიმოხრით, ისე მიმოკატყვით და გამოთქმას ზომ ისე ღებოლად გაიგონებს ყური, ჩემი საპოიყოს სენისათვის მაშინ, როდესაც რომ გლუბაკს ს ენაზედ ეს არ შეძლება.

¹ ამ წერილში დომ. ბაქრაძე აყენებს, სხვათა შორის, სალიტერატო დებულებას ენისა და გრამატიკის ურთიერთობის შესახებ (მას შედეველობაში აქვს ანტონის ნორმატიული გრამატიკა: გრამატიკა ისევე ვერ გვასწავლის ენას, როგორც ლოგიკა—აზროვნებასაო; ენის შესასწავლად „ორი წყარო“ გვაქვს „ცხოველი საზოგადო თუ დარბაისლური ენა“ და „ურადღებით კითხვა იმ შერალთა, რომელნიც შეიცვენ უკეთეს საზოგადო საუბარსა“.

აეტორის რევიზიონისტული განწყობილებისათვის დამახასიათებელია მისი შეჯელობა:

„გრამატიკა შემოვიდა ჩემში პირქმლად მეთვრამეტე საუკუნეში და პირველ გრამატიკოსად აღმოგვჩნდა ანტონი პირველი, გაბარწყინებულნი მაღალის ნიჭითა და დიდი მამურობით; მისი მეცადინეობით სხოლასტიკის გავლენას გაეხსნა გზა საქართველოსა. ეს იყო იმ დროს, ოდესაც თვთვერობაში იგრძნეს სხოლასტიკის უსარგებლობა. შემდეგ ანტონისა გრამატიკები დაგვწერეს უფალთ—დოდავემა, იოსელიანმა, ჩუბინოვმა. თვთ იმათი კანონები არ არიან ქართული ენის თვისებაზე და მყარებულნი. არ შეგვცალა არ ვსთქმით, რომ ამ მამურობით ამაო შრომა დაუდგათ, თუ ვიფიქრებთ, რომ იმათ კანონებს არავინ. კითხულობს ვარდა ახალ მოსწავლეთა ყრმათა, რომელთაც იძულებით აკითხებენ და რომელნიც მეორესევე დღეს იგივეებენ მსგავსად რომელთავე ფრთოვანთა“ („ცესკარი“, 1860 წ., ტ. II, გვ. 327, მისი).

ამ სტრიქონების დამწერიც სენობს სამი სტილის თეორიას: „ოქტონი (ე. ი. ალ. ჯამბაქურ-ორბელიანი.—ა. ჩ.) მყოფთ უპირატესს ქართულს ენასა სამ ნაწილად: საღმრთო წერილად ანუ ეკლესიურად, მდებურად ანუ დარბაისელთ უბნობად და გლუბაკების ენად. ეს ჰემარიტება“ (იქვე).

მართალია, გლეხელების ლაპარაკი მარტივი ენა არის და იდვალისადაა; მაგრამ მალალი საგანი რომ ვერ გამოვა რაციანად, არა ყურის საშუალებით გან მოშტებული ენა არის გლეხების ლაპარაკი—ასე ესჯელობს ალ. ჯანბაკურობელიანი.

კადვე უფრო კატეგორიულია დიმ. ბაქრაძის დებულება: „დაბალი ანუ გლეხური ენა სათქმელი არ არის. გლეხების საუბარი ვერ შეიძლება მალალითა საგანთა გამოხატვასა შეინაფლობასა“ („ესიკარი“ 1862, ტ. II, 329).

იშვითად თუ გამოვლინებულა ოდამე ასე აშკარად კლასობრივი თვალსაზრისი სალიტერატურო ენის პოლიტიკისა და, კერძოდ, სტილის საკითხებში: „სალიტერატურო ენად“ უკეთესი საზოგადოების ენა უნდა იყოს—გლეხური ენა სათქმელი არ არისო“. ტყუილად კი არ ამბობს ამ სიტყვების ავტორი: „როგორათაჲ ერთი და იგივე ნათესაობა (ე. ი. ხალხი.—ა. ჩ.) იყოფა ტომებათა, აგრეთვე იყოფა ენაც: თუ ერთი და იგივე ტომი განაწილდება მალალსა და დაბალს კლასებათა, აგრეთვე მისი საუბარი განაწილდება მეტათ თუ ნაკლებათ:“ (იხ. დ. ბაქრაძის ხსენებული წერილი, იქვე, გვ. 310).

მაგრამ ალ. ჯანბაკურობელიანი და დიმ. ბაქრაძე ანტონის მიმართ მანც იყვნენ რევიზიონისტულად განწყობილნი. მოიპოებოდნენ ანტონის ორთოდოქსალური მიდევრებიც. ეს ნათელი გახდა ილია ჭავჭავაძის „კორაქული წერილის“ („შეშლას“ თავმანას გარჩევა!) და „პასუხის“ შემდეგ:

„ოჲ, დემოთო! რა მესმის ქართული კაცის სასწავლებელი იმდენად როგორ უნდა შეიტყულოს, რომ ანტონ კათალიკოსის მალალ-ნიჭიერს სატყუაობას სწუნობდეს და რას სახელდობ: მის წყობილ-სიტყუაობას, მის აქროსტიხულებას და მის იამბიკობას. ან რა გასაკრკველია, ვისაც ოლტერის (!) მოძღურების თანახმად მარტუ და მეუღაბნობა არ მოსწონს, იმას არც ანტონის ქმნულება მოეწონება!“—სწერდა ილია ჭავჭავაძის საპასუხოდ „ზემოური იმერელი, გორისელი წერეთელი ეფთვიმე“ (ასეთი სრული წოდებულებით წარუდგა იგი ისტორიას—„ესიკარში“ 1862 წ., აგებრ., გვ. 204).

უდიდესი მოქალაქობრივი ვამბევაობა და დემოკრატიული რადიკალიზმი იყო საჭირო, რომ ასეთ პირობებში კაცს წამოიყენებინა დებულება: ხალხის ენა, ე. ი. „გლეხეცის მეტყველება“ უნდა იყოს სალიტერატურო ენაო.

ცნობილია, რომ ილია ჭავჭავაძე არ დაერიდა ამას, თეორიულადაც დაიცვა და პრაქტიკულად გზა გაუყავა ხალხურ ენის ლიტერატურაში, დაიწყო ყველას, რომ ამ „დაშვებული ენით“ შეიძლება უდიდესი მხატვრული ღირებულების ნაწარმოებთა შექმნა, მეცნიერებისა და პოლიტიკის ურთულეს საგნებზე ესჯელობა.

მძაფრი იყო შემოტევა მის წინააღმდეგ, კრიტიკა მისი სალიტერატურო პრაქტიკისა და თეორიისა. პოეტიკისა და ენის საკითხები იყო დავის მთავარი საგანი. რას ამტკიცებდა ძველი თაობა?

1. ენა სამგვარია: მალალი, საშუალო, მდაბალი; თითოეული ცალკე საგანს შეეფერება.

2. ენის ცოდნისათვის საჭიროა ვიცოდეთ „საზოგადო და კანონმდებლობის იმის ნიშნები“. პირველს გვასწავლის გრამატიკა, ხოლო განსხვავებული კანონმდებლობისათვის, „საჭირო არიან კანონნი აზრთა განწყობილებისათვის... რომელთაც გვასწავლის რიტორიკა“.

ამრიგად, გრამატიკა და რიტორიკა ენის საკითხებს რომ სწევენ. აღსანიშნავია, რომ ეს გრამატიკა მოწოდებულია ენის საზოგადო ნიშნები წარმოგვიდგინოს.

ამის უცოდინარობას უკეთებდნენ ილია ქავჭავაძეს: „თუ ცოდნოდათ, რა არის ენა, რა არის სიტყვიერება, მწერალს რა ზრდილობიანი თესება ეჭირება... არასოდეს არ ეცდებოდით ასე ენის წახდენას და მამა-პაპათ დაშობლუბებასო!“ — წერს ბარბარე ჯორჯაძისა (იხ. „პასუხის პასუხი“ „ცისკარში“ 1961, სექტემბერი, გვ. 92).

ანტონის მიზიდვართა კონცეფცია ენისა ანტიისტორიულია: მისთვის არ არსებობს გარკვეული ენა გარკვეულ ისტორიულ პირობებში, არც გრამატიკა, ამ კერძო ისტორიული მომენტების შემსწავლელი; ის ლაპარაკობს საერთოდ ენისა და გრამატიკის შესახებ.

გრამატიკა ამ გაგებით ნორმატიული დისციპლინაა. რიტორიკასთან ერთად ის გვასწავლის, როგორ უნდა მოვიხმაროთ ენა.

რის საფუძველზე იქნება გრამატიკის კანონები? აზროვნების კატეგორიებზე დაყრდნობით. აზროვნების კატეგორიები ურყევი საფუძველია ასევე ურყევი გრამატიკული წესებისათვის. არც შეტყველება და არც აზროვნება არ განიაზრება ცვლადობაში; ერთიც და მეორეც დროისა (და სივრცის) გარეშე აღებული.

ასეთი გაგებით გრამატიკა წინარემეცნიერული გრამატიკაა. ისტორიულად ცნობილია ორი მისი ვარიანტი: ფილოლოგიური და რაციონალური გრამატიკა, რომელიც ხშირად ფილოსოფიური გრამატიკის სახელწოდებითაც გვევლინება.

ანტონის გრამატიკა იყო აზრებითად ფილოლოგიური, მაგრამ რაციონალური გრამატიკის მომენტებიც არ იყო მისთვის უცხო.

ეს გრამატიკა მართლწერისა და წესიერ-უბნობის ნორმებს აწესებდა. საუკუნეთა ტრადიცია ზურგს უმაგრებდა ამგვარ გრამატიკას. ამ ტრადიციის ძალა ისე დიდი იყო, რომ დღესაც, გრამატიკაზე რომ ლაპარაკობენ, ამგვარი ნორმატიული დისციპლინა აქვთ მხედველობაში. და ხშირად ვერც კი წარმოუდგენიათ, რომ შეძლება არსებობდეს გრამატიკა, რომელიც ნორმებს კი არ აწესებს, არამედ ენის მოკმედ კანონზომიერებას არკვევს, იმას კი არ ამბობს — რა უნდა იყოს, არამედ იმას გვაჩვენებს, რა გვაქვს ენაში და როგორ არის მიღებული ის, რაც გვაქვს¹.

ისტორიულად ცნობილი ფაქტია, რომ გრამატიკა მეცნიერულ დისციპლინად მას შემდეგ იქცა, რაც მიზნად დაისახა ენის შესწავლა მის განვითარებაში ისე, როგორც ეს არის და არა ისე, როგორც ეს უნდა იყოს.

¹ ეს სიტყვებით არ ნიშნავს, რომ მეცნიერული გრამატიკა ნორმების დადგენისათვის გამოუსადეგარია; პირიქით, ის ქნის მტიკე მეცნიერულ საფუძველს ნორმატიული ხასიათის დასკვნისათვის.

ერთი სიტყვით, მას შემდეგ, რაც გრამატიკა ნორმატიული დისციპლინად იქცა პოზიტიურ დისციპლინად.

ამგვარად ესმია გრამატიკისა და ენის ურთიერთობა ილია ჭავჭავაძისთვის. „ენას კანონს თვითვე ენა ამოუცხადებს და არა რაიმე თეორეტიკა“. სხვანაირად რომ ვთქვათ, ენაში კი არ შეგვაქვს კანონი, არამედ კანონები ენიდან გამოგვაქვს, ენაში ეპოულობთ მას...

როგორია ბუნება ამ კანონისა: გარდაუვალი, ზედროულია თუ ცვალებადი ხასიათი აქვს მას? რაკი კანონს ენა ქმნის, ცხადია, ამ კანონის ბუნება ენის ბუნებით იქნება განსაზღვრული: თუ ენა უცვლელია, კანონიც უცვლელი იქნება, თუ ენა ცვალებადია, კანონიც ცვალებადი იქნება. ენის ცვალებადობის პრინციპი ამოსავალად დებულებაა ენათმეცნიერებისა; ენის უცვლელობის თეზაზე იყო დაფუძნებული ნორმატიული არამეცნიერული გრამატიკა და ამ უკანასკნელის დამცველი ანტონის სკოლის არგუმენტაცია.

ილია ჭავჭავაძე ამ შემთხვევაშიც ენის მეცნიერულის გაგების ნიადაგზე დგას: „კაცის ენა კერძო პირსავე იზრდება და ვითარდება; ამ ზრდაში იცვლება, როგორც ჩვენ კაცნი ზრდაში ვიცვლებით ხოლმე. ხშირად იქნება, რომ კანონები, ერთ დროს საჭირონი, სხვა დროს უვარგისნი არიან ხოლმე. ამიტომაც ახალი ენა ძველს ენას არა ჰგავს, როგორც ახალი კაცი არა ჰგავს ძველ კაცს. მაშასადამე, თუ მიბრძანებთ, რომ, რადგანაც ძველ წიგნებში ხმარებულა, ამიტომ ახლაც უნდა ვინმე ვიხმაროთ ეგ ასო, ეგ უსაფუძვლო ბრძანება იქნება“... („პასუხი“, გვ. 49—50. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

ენა იზრდება, ვითარდება; ენის კანონებიც იცვლება; ძველი კანონი ახალ ვითარებას არ გამოხატავს; ენის კანონი ისტორიული უფლებებით ვერ დასაბუთდება...

ეს დებულება მტკიცე და თანამიმდევრული საენათმეცნიერო მსჯელობის გამოხატულებაა. ის ძალაში რჩება დღემდის. ერთადერთ შენიშვნას იწვევს ანალოგია ენასა და კაცს შორის, ენის ზრდასა და კაცის ზრდას შორის. ისიც არა აქ მოცემული მსჯელობის ფარგლებში, არამედ მაშინ, თუ ანალოგიას განვავრცობთ. ადამიანი იბადება, იზრდება, შემდეგ ბერდება და კვდება. ენამ კი ასეთი დაბერება და კვდომა არ იცის.

ჩვენ არც გვჭნებოდა უფლება ილია ჭავჭავაძე გაგვეხადა პასუხისმგებელი ასეთი დასკვნისათვის, რომ ერთი გარემოება არა: გასული საუკუნის მესამოცე წლებში ენათმეცნიერებაში დიდს პატივში იყო ენის შედარება ორგანიზმთან და ენაზე გადატანა ყველა იმ თვისებისა, რაც ორგანიზმს ახასიათებს. ილიას ანალოგიაში ენასა და კაცს შორის თითქოს მოჩანს ამ ბიოლოგიკური გაგების კვალი.

როგორ ეძებს ენაში კანონს ილია ჭავჭავაძე? ვისი მეტყველება აქვს მხედველობაში, როდესაც ენის კანონის მიკვლევას ღამობს?

ხალხის მეტყველება, „ვლებკაცის ენა“ საიშედო საყრდენი და საბეჭდო ინსტანცია მისთვის.

„სრულიად არ მესმის რა განსხვავება არის ამ ასოთ შორის: ც და იე, ა და ი, ვ და ივი, ჟ და ჰოი“... თუ ზედავს ვინმე განსხვავებას: „ანბანთ თეო-

რეტიკით კი ნუ ცდილობს დამტკიცებას, არამედ ყურადღებას მქონებულად დააკვირვებით ხალხის სიტყვის გამოთქმასა, ხედავთ ჩემთვის მონახოს ფაქტი, დამანახოს და მაშინ დავეთანხმები“... („პასუხი“, გვ. 50. ხაზი ჩვენია — ა. ჩ.).

და მერე: ჭ-ს საკითხის განხილვისას ილია ქავჭავაძე ამბობს: «ეგ ასო ახალი შემოღებულია, არ ვიცი კი რისთვის. ეგ ასო ქართულს ენაზე ფ-ად იცვლებოდა ხოლმე, მაგ. ფილოსოფია. ამას გარდა ქართველ გლეხკაცს (თუ ბატონთან არ არის ნამყოფი) მაგ ასოს ხმას ვერც კი გამოათქმევინებთ. ჭ-ს მაგიერათ სულ ფ-ს გამოთქვამს, მინამდინ ბევრჯელ არ გაამეორებინებთ. ჰსჩანს ეგ ასო ჩვენის ენის თვისებისა არ არის და რაღათა ხმარობთ» („პასუხი“, გვ. 51. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

...ამბობენ «ჩემის თვალთ ვნახეო, ჩემის ფეხით მოვედიო»; ნუთუ მართლა ერთის «ფეხით» მიბტოდნენ და ერთის თვალთ ხედ-დნენ. სულაც არა! მაგრამ ამბობენ კი! მაშასადამე, ჯერ ხალხს მოაშლევინებთ ეგრეთი ულოლიკო ლაპარაკი და მერე—მე. წინათვე მოგახსენეთ: «ხალხია ენის კანონის დამდები და არა ანბანთ თეორეტიკა» („პასუხი“, გვ. 52. ხაზი ჩვენია. — ა. ჩ.).

ხალხის მეტყველება, ქართველი გლეხკაცის ენა—აი ვინ მოყავს მოსამართლედ ილიას! შეიძლება ეს სახეფათო რადიკალიზმად გვეჩვენოს: სალიტერატურო ენის საკითხებია მოსაგვარებელი; ხალხი სალიტერატურო ენით არ მეტყველებს, მის მეტყველებაში ბევრი რამაა უცხო, მიუღებელი სალიტერატურო ენისათვის. როგორ შეიძლება ასეთი მოსამართლის არჩევა? ილია ქავჭავაძე მაინც მართალია და აი რატომ. ჯერ ერთი, ენის კანონი ენის თვისებას უნდა გამოხატავდეს; ენა ბუნებრივი, მართალი სახით ცოცხალ ხალხურ მეტყველებაშია მოცემული. თანამედროვე ენათმეცნიერების ერთი ძირითადი დებულება თავანია ის, რომ ენათმეცნიერების შესასწავლ ობიექტს ცოცხალი მეტყველება წარმოადგენს და არა წიგნის ენა, და ეს იმიტომ, რომ წიგნის ენის განვითარება შეზღუდულია, მის განვითარებას კონტროლი ეწევა, მასზე გავლენას ახდენენ. ცოცხალი ხალხური მეტყველების განვითარება კი ასეთი ზეგავლენისაგან თავისუფალია. იმიტომ, ენის დამაპასიათებელი თვისება, ენის განვითარების კანონზომიერება ცოცხალ მეტყველებაში უნდა ვეძიოთ. ამ მხრივ ილიას მსჯელობა მტკიცე მეცნიერულ ნიადაგზე დგას.

სალიტერატურო ენის ვითარება, მართალია, ჯერ თვით ამ სალიტერატურო ენის არეში უნდა იქნეს განხილული, მაგრამ თუ ეს საკითხს არ სწყვეტს, ისევე ხალხურ ცოცხალ მეტყველებას უნდა მიემართოთ. საბოლოო ანგარიშში წიგნის ენა უკოფენაა ცოცხალი მეტყველებისა, წიგნის ენა ამ უკანასკნელს ემყარება, მას ასახავს, ზოგჯერ ზუსტად, ზოგჯერ მიახლოებით, წიგნის ენის განვითარება ცოცხალი მეტყველების განვითარებას მიყვება, ჩვეულებრივად—ნელა, ტაბით, მაგრამ მაინც მიყვება, ვინაიდან სხვა საყრდენი მას არ გააჩნია, თუ კი უნდა ცოცხალი ენა იყოს. ილიას დროს წიგნის ენა განსაკუთრებით ცოდვილი იყო; მასში ისეთი რამ ბოგინობდა, რაც ქართული ენის ბუნებით ნაკარნახევი არ იყო, და იმიტომ მეცნიერულად მტკი-

ცე და გამართლებულია ილიას მოთხენა: ხალხის მეტყველებით და მისაბუთეთ და დაგიჯერებთ, ანბანთ თეორეტიკა, ე. ი. სწავლის მიხედვით, აქ მოსამართლედ არ გამოდგება.

ამ მეცნიერული სწორი დებულების წამოყენება საზოგადოებრივად გადატრიალვას მოასწავებდა. ავგვარ რადიკალიზმს, ცხადია, ვერ აპატიებდნენ მას ვერც ანტონის აკროსტიქების მადიდებლები და ვერც დარბაისლური „უკეთესი საზოგადოების“ ზნის მომხრეები, მით უფრო, რომ ილიას ქაღილი ლიტონსიტყვიერი როდი იყო; თვით მისი წერილები ლიტერატურულ ენად ხალხური ენის გამოცხადებას მოასწავებდა; „დაბალი კატეგორიის“ მოვლენებისთვის განკუთვნილი ენა მაღალი საგნების გამოსახატავად შემოქმონდა, ლიტერატურიდან განდევნილი ახალი ქართული უფლებებში აღდგენას ლამობდა.

ცნობილია, რა მძაფრი რეაქცია მოყვა ამას: ატყდა განგაში—ილია ჭავჭავაძე ქართულ ენას ამახინჯებსო,

სარდიონ ალექსიძე-მესხიევი, რომლის გვარის დაბოლოება ქართულ ენისადმი განსაკუთრებული პატივისცემის მფუჭებელია, დინჯად შენიშნავდა: „უწყალოდ ამახინჯებ და ამდაბლებ ქართულ სიტყვერებას...“ „შეუფერებლობა ლექსთ-თხზულებისა დიდად აუშნობს ენას და ჰქენჯნის სასმენელსაო“...

„ჩუპნის დედა-ენას თქუპნის უნებურად და შეუგნებლად თქუპნევ ფიზიკებრ ჰკოდავთ და ამახინჯებთ და ზნეობრივად ჰრყენით და აუძღურებთო“ („ცისკარი“ 1861, ივნისი ტ. I, 257—258).

უფ. გ. ბარათოვი ნიშნის მოგებით ამბობდა ილიასა და მისი თანამოაზრეების შესახებ: „ეს გუნდი ჩაივლის ნახშირის მოედანზე შუა ბაზარში და იქ ჰკრფეს ნამდვლს ქართულს სიტყვებს, რომელშიაც (?) შეამსებს თვს ლექსიკონს და დიდის ქეჭა-ქუხილით დაეცემა საბრალო ქართველების მწერლებს“... („ცისკარი“ 1861, ივნ., გვ. 163).

„...ზოგნი პოულობენ უფ. ჭავჭავაძის კრიტიკაში ნამდვლს ქართულს ენას და ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ უგუთანი სიტუა აზრს ძალას არ უკარგავსო. ამის დასარღვევათ ვიტყვ, რომ ვის იაშება ჰკვეან კაცთან ლაპარაკი, თუ მას ამოზღის ნიერისა და არაყის სუნი. რაც შეეხება ნამდვილს ქართულს ენას, მას ბაზარში და ჩორჩო ბაზარში კი ნუ დაუწყებენ ძებნას, როგორადაც პირველში და სხუაგან ყველგან იპოვნიან“ (იქვე, გვ. 164).

ბარბარე ჯორჯაძისაც გაცხარებით მოსძახის: „არა ლიტერატურას არ შეშენის უშუტრას ლექსების (ე. ი. სიტყვების) მოხსენება... ლიტერატურა უნდა შეიცავდეს პატიოსნურსა და დარბაისლურს ენას და არა უშუტრებას“ („ცისკარი“ 1861 წ., მაისი, გვ. 34).

„...როგორ შემოურვეს ამ უშუტრს, მორყენილს და ბიჭუჭუბების სიტყუტმას: წრიბლიანი, მორახუნები, აგანგალა-განგალა და სხუა. აი კიდევ ეს სიტყუტმბი: ისე ნირად ჰრიჭინებენ თავად ერისთავის ლექსები როგორც... (აქ გამოტოვებულია ილიას სიტყვები: „გაუესაჰნავი საპალნის ურმის თვლები“—ა. ჩ.)... „მე მრცხუტნიან ამ საძაგელის ლექსების განშეორებაო“ (იქვე,

გვ. 41) — პათეტურად ამბობს პოეტი ქალი, რომელსაც სხვებთან ერთად სწავლა არგუნა უიმედო საქმე—ილიასგან დაეცვა ანტონი, ესე იგი ლიტონოსი¹ სპურველით ჩერნიშევსკი და ბელინსკი² დაემარცხებინა.

ილია ჭაგვაძეაქმე გაიმარჯვა, მეცნიერულად სწორი, საზოგადოებრივად მართალი, ისტორიულად საბუთიანი იყო მისი ბრძოლა ენისათვის. ახალი ქართული უფლებებში აღდგა: წიგნის „მესამე შტილის“ ქართული—სალიტერატურო ქართულად იქცა. ქართული ენის განვითარების გაწყვეტილი ხაზი გამართლდა.

ბრძოლაში ენისათვის ანტონის მიმღევაართა წინამეცნიერულ და ანტიმეცნიერულ კანცეფციას უპირისპირდება ილიას მეცნიერული შეხედულება ენის რაობისა, ენის კანონისა და ენის განვითარების შესახებ³. ტყუილად არ ამბობს იგი ერთგან: „ასე ფიქრობენ უკეთესნი ფილოლოგებიო“! ჩანს, ის ფილოლოგიის მიღწევებს საკმარისად იცნობდა.

დასასრულ აღვნიშნავთ, რომ მართლწერის ზოგადი თეორიული პრინციპებიდან ამ კამათში ილია ჭაგვაძეაქმე მართლწერის სიმარტივის პრინციპი წამოაყენა და მას შტკიცედ იცავდა.

„თუ მართლა ეგ ასოები არ ისმის ეხლანდელ ენაში, რატომ არ უნდა გადაიგდონ? შესუბუქება და გაადვილება მართლწერისა და ანბანის განა ცოტა საქმეა?... ეხლა მთელი ევროპია (sic!) ცდილობს ყველაფრის გამარტივებას, გაადვილებას და, სხვათა შორის, ანბანისასაც და მართლწერისასაც. შორს არ წავალ; აი თითონ რუსეთში [მოითხოვენ] i ж з -ს ამოშლას თავის ანბანიდან, რადგანაც ეხლანდელ იმათ ენაში აღარ ისმის ეგ ასოები. შე შემხვედრია წიგნი 1859 წელში თუ 1860 წ. დაბეჭდილი, სახელდობრივ, сказание оъ язмъ ческихъ богах (ამ მართლწერით), სადაც i ж з არ არიან ხმარებული („მასუხი“, გვ. 51).

¹ ილია ჭაგვაძის „მასუხს“ „ციცკის“ რედაქციამ შენიშვნები დაურთო, სულ 24 შენიშვნა. მათგან ზოგი ვრცელ მსჯელობას შეიცავს და ცხარე პოლემიკური ხასიათისაა.

ილ. ჭაგვაძის „მასუხს“ ეპიგრაფად ბელინსკის სიტყვები აქვს; ამას რედაქცია გამოეხმაურა ვრცელი შენიშვნით, რომელიც ასე თავდება: „უფ. ჭაგვაძეაქმე ბელინსკის ბაძაძავს და ბელინსკობა ჩტეცნში არ გამოდგება. თუმცა ბელინსკი საფუძვლიანი და უპირველესი კრიტიკი იყო რუსეთში, მაგრამ როგორც მოც სწვეული და ხაფრიალი კაცი, ყოველთვის იღანძღებოდა და ამ მოხუხით იმისი ბაძაძა არ არის მოსაწონი და თვთ რუსეთში ეხლა ვინ ბაძაძავს იმას?“ (იხ. „ციცკარი“, 1861 ივნისი, გვ. 183).

² ეს სრულებით არ ნიშნავს, რომ ქართული ენის კერძო მოვლენათა შეფასებისას ილ. ჭაგვაძე ყოველთვის მართალი ყოფილიყოს. აქ არა იშვიათად სიმართლედ მოწინააღმდეგეთა მხარეზე იყო. მაგრამ ჩვენი მოზნუნების საგანს ეს არ შეადგენს; ჩვენ თავივე აღვნიშნეთ, რომ აქ გვიანტერესებს ილ. ჭაგვაძის თეორიული საენათმეცნიერო კონცეფცია.

აქვე დავსძენთ, რომ ილია ჭაგვაძე კამათში ხახგასმით აღნიშნავს: „სადაც აზრი არ არი, იქ ენა... სულ უქმია... აზრი და მხოლოდ ერთი აზრი აძლევს ენას ენის მნიშვნელობას“... ამ დებულებას არ შეეხებოფართ. დებულება სპეციფიკურს არაფერს შეიცავს ილია ჭაგვაძის პოზიციისათვის, მასთან ამას მისი მოწინააღმდეგენიც არ უარყყოფდნენ.

ამაზე სარდიონ ალექსიევი-მესხივემა მიუგო:

„თქმენის კანონდებულებისა-მებრ ჰსჩანს, რო ხელსა (კეთილად შეშლილსა) არ განარჩევთ თქმენ კელისაგან (სხეულის წვერისაგან), როგორც თქმენი მართლწერის კანონით რუსულშიაც [უნდა] მოისპოს და არ იყოს გარჩევა ზ-ცხ და ехъ-სა შორის...“ („ციკარი“, 1861, ივ., გვ. 254).

პასუხში, რომელიც მაშინ არ გამოქვეყნებულა, ილია ჭავჭავაძე წერს: „თუ ეგრე არის, მაშ „დაარიგე“ (ჭალადის დარიგება) და „დაარიგე“ (დარიგების მიცემა სხვადასხვა დ-ებით უნდა დაიწეროს. „ააგე“ (ააშენე) და „ააგე“ (ვთქვათ, მწვადი ააგე) სხვადასხვა ასოებით უნდა დაიწეროს. „გავეცი“ (მითამ სხვას მივეცი) და „გავეცი“ (ხმა ამოვიღეო) სხვადასხვა ასოებით უნდა იწეროს. ესე რომ მიპყვეთ, ათას სხვა მაგალითს გიჩვენებთ, მაშასადამე, თქვენის თეორიით ათასი სხვადასხვა ასო უნდა შემოვიტანოთ, და ჩვენი ახალი მოსწავლენი ძალიან მადლობელნი იქნებიან“ (სარდიონ მესხივეის კრიტიკის გამო, თხზულ. კრებ. პ. ინგოროყვას და ალ. აბაშელის რედაქციით. ტ. IV, ტფილისი, 1927 წ., დამატება).

სრული კეშმარიტებაა! სამწუხაროდ, დღესაც კი არ არის ყველასთვის ცხადი, რომ ცალკე სიტყვა შეუძლებელია ყოველთვის მხოლოდ თავის ფორმით თავს აღწევდეს ორაზროვნებას, რომ ამისათვის არსებობს კონტექსტი, და რომ დროთა ვითარებაში ყოველ ენაში ამ კონტექსტს ენიჭება თანდათანობით მეტი მნიშვნელობა: მორფოლოგიის განტვირთვა ფორმებისაგან და სინტაქსის საკომპენსაციო „დატვირთვა“ ენის განვითარების ერთ-ერთი ძირითად ტენდენციითაა განიანია. ილია ჭავჭავაძის თეალსაზრისი აქაც მეცნიერულად სწორია, თუმცა მას საენათმეცნიერო დასაბუთება არ ახლავს: სწორი ალღო დიდი მორაზროვნისა სპეციალური კოდნის გარეშეც მართალ დასკვნას იძლევა.

აკაკი შანიძე

ხანძრის იერიშის კმბრიჯული ნაწილები

ვუძღვნი პროფ. ვრიგოლ წერეთელს

იერემია წინასწარმეტყველის ქართ. ვერსიის ოქსფორდულმა ნაწილებმა გარკვეული როლი ითავაშა უძველესი ქართ. ლიტერატურის აღმოჩენა-გამომუშავების საქმეში¹. ეს ნაწილები, რომელიც დაცულია ბოლდვის სახელობის წიგნთსაცავში და სულ ერთი ფურცლისაგან შედგება, შეიცავს შემდეგ ადგარს: XVII, 26 - XVIII, 8. იგი საზღვრს გამოსცეს: პირველად პროფ. ი. ჯავახიშვილმა², შემდეგ ა. ჰენკომ³ და უკანასკნელ რ. ბლეიკმა⁴. ჩვენდა სასიხარულოდ კიდევ აღმოჩნდა იმავე წიგნის ორი ფურცელი ინგლისშივე, კემბრიჯის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში, სადაც ისინი სხვადასხვა ნომრითაა დაცული: T-S. 12.183 და T-S. 12.741.

ცნობა იმას შესახებ, რომ კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ქართ. ხელნაწერის ნაწილები იყო დაცული, უკვე მოიპოვებოდა სერ უორდროპის მიერ შედგენილს ბრიტანიის მუზეუმის ქართ. ხელნაწერების კატალოგში⁵. იქ სახელდობრ სწერია, რომ ბრიტანიის მუზეუმში Or. 6581 ნომრით დაცულის ხელნაწერის ქართული ნაწილი ჰგავს კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის T-S. 12.183-ისასა და რომ ორივე, ალბათ, ბიბლიის ერთსა და იმავე ხელნაწერს ეკუთვნისო. ეს ნაწილები კაიროს გენიზიდან არისო⁶.

¹ ი. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართ. ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის („ტფილ. უნივ. მოამბე“, II, 1923, 312 და შემდ.); R. P. Blake, *The Caesarean text of the Gospel of Mark* (*The Harvard Theological Review*, Vol. XXI, No. 4, October, 1928, p. 288).

² ხუნ. თხ., გვ. 373-374.

³ Записки Коллегии Востоковедов, т. I, 192, стр. 341 - 348.

⁴ *Khammeti palimpsest fragments* (*Harv. Theol. Rev.* XXV, № 3, July 1932).

⁵ ეს კატალოგი დამატებად აქვს დართული კონიბერის მიერ შედგენილს კატალოგს ბრიტანიის მუზეუმის სომხური ხელნაწერებისას: *A catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum by F. C. Conybeare, to which is appended a Catalogue of the Georgian Manuscripts in the British Museum by J. O. Wardrope*. Lond. 1913. ქართ. ხელნაწერთა აღწერილობას უჭირავს გვ. 397-410.

⁶ O. c., p. 406 (უორდროპი შეიარე ნომრით დაცულ ნაწილებს).

ამ ცნობის მიხედვით პროფ. R. P. Black-მა გამოიკვლია კიდევ რამდენიმე ნაწყვეტები და აღნიშნა, რომ კემბრიჯის ნაწყვეტები უმკველია მასთან ისევე ხელნაწერს, რასაც ბოდლეიანას ფურცელი, რომელიც, თუმცა იერუსალიმშია ნაყიდი, მაგრამ კაიროდანაა მოსულიო¹.

ჩემს კემბრიჯში ყოფნის დროს, 8. IX. 1928, უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა არდადეგების გამო დახურული იყო და, სამწუხაროდ, პირადად ნახვა აღნიშნული ნაწყვეტებისა ვერ შევძელ. სამაგიეროდ მადლობით უნდა მოვიხსენიო კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი E. H. Minns-ი, რომელმაც ტფილისის გადმომიგზავნა 22. II. 1929. მშენებრად შესრულებული ფოტოგრაფიული სურათები და მაკნობა, რომ „T—S=Taylor-Schechter. Schechter-ი იყო ოდესღაც ჩვენი ლექტორი რაბბინული ებრაული ენისა და ლიტერატურისა, Taylor-ი კი აქაური ჰებრაისტიყო. მათი შეკადინეობით ჩვენმა ბიბლიოთეკამ შეიძინა კაიროს სინაგოგის გენიზაში გამოჩხრეკილი ფრაგმენტების ნაწილიო, მეორე ნაწილი კი ოქსფორდში მოხვედრილაო“.

II

კემბრიჯის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში T—S. 12.183 და T—S. 12.741 ნომრით დაცული ქართულ-ებრაული პალიმფესტის ნაწყვეტი სულ ორი ფურცელია, მაგრამ ორია ქართული ტექსტის მიხედვით, ებრაული ტექსტით კი ოთხი ფურცელია: ქართული ხელნაწერის ფურცლები, ებრაული წიგნისათვის საწერ მასალად გამოყენებისას, ორად გაუყევიათ ისე, რომ ქართ. ფურცლის განი ებრაულისათვის სიმაღლედ მიუტეიათ, ხოლო ქართულის სიმაღლე განად უქცევიათ ებრაულისათვის. ამის გამო ებრაული ნაწერი პირვანდელი ქართულის მიმართ გარდი-გარდმოა გამოყვანილი, როგორც ჩანს, ქართ. ნაწერი კი არ წაუშლიათ ან გადაუფხეკიათ, არამედ თითქო ხელუხლებლად დაუტოვებიათ; ოღონდ ზემოდან მოუთავსებიათ ებრაული ტექსტი. ამიტომ ებრაული ნაწერის ქვეშ საზოგადოდ კარგა მკაფიოდ მოჩანს ქართ. ასოები, ხოლო T—S. 12.183 ფურცლის გაკეცის ზახის ორსავე მხარეს, ებრ. ტექსტისათვის შინაგან აშიად დატოვებულ ადგილზე, საუცხოვოდ იკითხება recto-ზე სამი, verso-ზე კი ორი სტრიქონი, სრულიად თავისუფალი ებრაული ტექსტისაგან. ორივე ფურცელი ძალიან დაზიანებულია, მაგრამ დაზიანებულია სხვადასხვა გვარად: პირველ მათგანს (T—S. 12.183) უსწორ-მასწოროდ ჩამოფლეთილი აქვს ზემო და ქვემო ნაწილები და, ამას გარდა, გარეთა აშისაკენ მდებარე ნაწილი ისე, რომ ორ სვეტთაგან ერთზე (recto-სათვის მარჯვენაზე, verso-სათვის კი მარცხენაზე) რამოდენიმე სტრიქონი-ლა გადარჩენილა შუაში და იქაც თითო-ოროლა ასო იკითხება. მეორე (T—S. 12.741) ფურცელს კი შუა წელი სულ მთლად

¹ „The manuscript fragments in question are in the Taylor-Schechter collection in the Cambridge University Library, Nos. 12,183. and 12,741; and contain Jeremiah 12, 10—17 and 27, 26—28,6. They unquestionably belong to the same manuscript as the Bodleian leaf, which, though bought in Jerusalem, came from Cairo“; p. 289 (როგორც ქვემოთ ენახავთ, მეორე ფურცლის შინაარსია არა 27, 26—28, არამედ 20, 9—16).

გამოფლეთილი აქვს, რის გამოც გადაარჩენილი ზემო და ქვემო ნაწილი ერთი-მეორისაგანაა დაშორებული. თუ ოქსფორდის ფურცლის მიხედვით ვინაა, ვინაა და კემბრიჯის ფურცლებზედაც თვითნებულ გვერდზე ოც-ოც სტრიქონს ვივარაუდებთ, მაშინ ისე გამოვა, რომ T-S. 12.183 ფურცელს სრულიად უნდა აკლდეს ზემოთ ორი ან სამი სტრიქონი, ქვემოთ კი, ამის შესაფერისად, ორი ან ერთი. ასე რომ აქ ავად თუ კარგად მოღწეულად უნდა ჩავთვალოთ შემდეგი სტრიქონები: 3—18 (ან 4—19). მეორე ფურცელზე კი (T-S. 12.741) შენახულია შემდეგი სტრიქონები: 1—7 და 17—20, ხოლო სრულიად დაღუპულია სტრიქონები: 8—16. როგორც ამ წერილის ბოლოს დართული ტექსტიდან ჩანს, კემბრიჯის ნაწევრების შინაარსია იერ. 12, 10—16. და 29, 9—16. მაგრამ აღნიშნულ მუხლთაგან თითქმის ყველა დაზიანებულია: ზოგი მეტად და ზოგი ნაკლებად.

გამოცემისათვის უნდა შევნიშნო შემდეგი: კავებში ჩასმულია ის ასოები, რომლებიც ჩამოფლეთილ ნაწილებს გაპყლია, ფრჩხილებში კი ის ასოები, რომლებიც არ იკითხება, მაგრამ რომელთა ადგილიც ეტრატზე მოიპოება.

ხანმეტი იერემიას მოღწეულ ნაწილში ენის მხრივ პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ ხანმეტი ფორმების გვერდით ჰაემეტებიც გვხვდება. ხანმეტებია: ხიყოს 12, 16; 20, 14 და 20, 15; შეხუძლოთ 20, 10; ნუ ხიყოფ(ინ) 20, 14 და ხ(ეს)მინ 20, 16, ხოლო ჰაემეტებია: დაჰიდვა 12, 11; განპირყუნა 12, 11 და ჰასწიყეს 12, 16. ოქსფორდულ ნაწევრებში, სამაგიეროდ, სულ ხანებია: მოხაქუნდეს 17, 26, ხისმინოთ 17, 27; აღხილოთ 17, 27; აღხუაგხნე 17, 27; შეხიმუსრა 18, 4; ხუნდა 18, 4; ხიყო 18, 5; ხიტყეს 18, 6; ხტყუდი 18, 7; მოხაქციოს 18, 8 და ხტყუდი 18, 8. ასე რომ სამსავე ფურცელში (ერთს ოქსფორდისაში და ორს კემბრიჯისაში) ოცი მაგალითიდან¹ ხანმეტია 17, ჰაემეტი კი 3. მაშასადამე, ხანმეტ ფორმათა რიცხვი თითქმის ექვსჯერ სჭარბობს ჰაემეტისას. ასეთი შეფარდების გამო სრულიად ბუნებრივია, რომ ამ ძეგლს ხანმეტი ეწოდოს. ხანმეტ ფორმებთან ერთად ჰაემეტების ხმარება ერთსა და იმავე ძეგლში ალბათ სხვა პალიმფსესტებშიც აღმოჩნდება, ჯერჯერობით კი ასეთი თავისებურებისათვის შეიძლება ხანმეტი ლექციონარი დავიმოწმოთ².

სხვა ფორმათაგან აღსანიშნავია: ძუაალთა 20, 9 (აქ ორი ა ალბათ კალმის შეცთომა არის); შეხუძლოთ 20, 10; ამ ფორმაში სუბიექტისათვის პირგ. პირია მრ. რიცხვისა, სადაც მოსალოდნელი სუბ. ნიშანი 1. პირისა ვ. მესამე პირის ობიექტური ხანის გავლენით, უბრჯგუდაა ქცეული: „გულის ხმის მყოფელო“-ში 20, 12 კ ხანად არის ქცეული წინამავალი ხანის გავლენით.

ხანმეტ ფორმებთან ერთად ჰაემეტების ხმარება იერემიას წიგნის უძველეს ქართ. ვერსიაში მეტისმეტად დამახასიათებელია იმ მხრივ, რომ ეს ძეგლი, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით, ყველა ხანმეტ ხელნაწერზე ძველი თუ არა, ერთი უძველესიაგანია მაინც. პროფ. რ. ბლეიკს ხანმეტი ძეგლების დართილების გამო სპეციალ ლიტერატურაში წამოპირილი სადამო საკითხების გადაწყვეტის მიზნით თან წაუღია სინას მთაზე გამგზავრებისას (1927 წლის

¹ შედეგობაში არაა მიღებული შემდეგი საუკუნეებისათვისაც ჩვეულებრივი „შეხუძლოთ“ 17, 27 და „ხართ“ 18, 6.

² ა. შანიძე, ქართ. ხელნაწერები გრაცში (ტფილ. უნივ. მოამბე, IX, 324—325)

აპრილში) მშენებრად შესრულებული ფოტოგრაფიული სურათგაყვანილობის და მისი ნაწერი შეუარებია სინას მთაზე დედაარსებასთან. ამ შედარებისას, როგორც მას დიდი დაკვირვებით უწარმოებია, რ. ბლექი იმ დასკვნამდე მივლავს, რომ ოქსფორდული ხელნაწერი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით უკველია ბევრად უძველესია სინას მთის ხელნაწერზე. მისი ფიქრით, იერემიას ხელნაწერი სინურ მრავალთავთან შედარებით ყოველ შემთხვევაში ერთი საუკუნით ადრე უნდა იყოს გადაწერილი, უფრო კი 700 წლის ახლოვ. ამასთანავე იგი დასმნს: შეიძლება თუ არა ამაზე ადრე მისი გადაწერის დროის გადატანა, არ შეიძლება ვთქვა, რაჯგანაც შესადარებელი მასალა გვაკლიათ¹. მე კი მგონია, რომ თამამად შეიძლება კიდევ დახვევა ერთი საუკუნით და მისი გადართვის დროის გადატანა შეიძლება საუკუნისა და მიწვიდის მიჯნაზე. ამის უფელ მას გვაძლავს იერემიას ნაწერის შედარება მცხეთა-ბოლნის წარწერებთან. ამ წარწერებს, ასოთა მოყვანილობის მხრივ იერემიას ხელნაწერი ყველაზე უფრო ენათესავება, ხოლო ენის ფორმებს მხრივ იერემიას ნაწერებებმა შეძლება კიდევაც წააცილონ მცხეთის წარწერებისას, სადაც მერყობაა: „მეობ ხეყავ“-ის ჯვერდით „მეობ იყავი“-იც გვხვდება², ე. ი. ისეთი ფორმა, რომელიც ხანის ნაცილად ჰავსაც კი არ გვაძლავს. ეს ძალიან დამაფიქრებელი ამბავია, როგორც პრეფიქსული ჰავს პარველობაზე უფრო მიგვიერთობს, ვიდრე ხანისაზე: ჰ ალარაა მკვიდრა, — წარწერის ეპოქაში იგი ან სრულიად იკარგება, ან და ხანაო ქვევით იფარავს თავს დაკარგვისაგან. მეორე მხრით, თუ რომ ხანმეტ ლექციონარში პრეფიქსული ჰ მხოლოდ ინისა და ენის წინ გვხვდებოდა³, ეს შემთხვევით მოვლენად უნდა იქნეს მიჩნეული, რადგანაც უკველად მასზე აღრინდელ ძველში, როგორცაა ჩვენი იერემია, ჰ ანის წინაც მოიბოვება: ჰასწავს 12, 16.

III

კემბრიჯის კართულ-ებრაული პალიმფსესტის ნაწყვეტების ებრაული ნაწილის შინაარსის გამოსარკვევად მიემართე ჩემს მასწავლებელს აკადემიკოსს П. К. Коконцов-ს ლენინგრადში და თან სურათები გავუგზავნე. მან დიდი ვალი დამლო და შემატყობინა (8. XII. 1929-ის წერილში) შემდეგა: „Достаточно было для меня взглянуть на фотографии, чтобы убедиться, что еврейский текст в палеографическом отношении примыкает теснейшим образом к изданному мною в свое время еврейскому тексту Оксфордского палимпсеста⁴. И по содержанию оба текста в самой тесной связи, так как и Кембриджские отрывки T—S. 12.741 и T—S. 12.183 содержат части того же трактата Bābbā-Qammā (именно: T—S. 12.741—части VIII главы, а

¹ ხსენ. თხზ., გ. 372.

² ა. შანიძე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის კმარების კომენტების წინ კართ. ხმებში (ტფ. უნ. მოამბე, II, 268).

³ ა. შანიძე, კართ. ხელნაწერები გრაცში, ტ. უ. მ. IX, 324.

⁴ SBO, XI.

T—S. 12.183—части IX главы) Иерусалимского Талмуда, другие которого находятся в оксфордском палимпсесте. Я несколько не удивился, если ближайшее расследование присланных Вами фотографий со стороны содержания установит, что оксфордские и кембриджские отрывки из трактата Bābbā-Qammā Иерусалимского Талмуда являются продолжением друг друга. К сожалению, я в настоящее время болен. Я не могу поэтому сам установить в точности содержание всех отрывков, т. е. каким именно частям печатанного текста Иерус. Талмуда они собственно отвечают. Я попрошу это сделать моего бывшего ученика, окончившего недавно Университет по гебранстике А. Я. Борисова и результаты его сличения, после собственной проверки, сообщу Вам незамедлительно. შართლაც, რამდენიმე დღის შემდეგ მივიღე მეორე წერილი (14. XII. 1929-ის თარიღით), სადაც დაწვრილებით არის განხილული ნაწევრების შენაარსი: „Высказанные мною в последнем письме предположения относительно обоих кембриджских отрывков из Иерус. Талмуда вполне оправдались. Кембриджские и оксфордские отрывки действительно служат продолжением друг друга. Благодаря детальному расследованию кембриджских отрывков, произведенному по моей просьбе нашим молодым гебранстом, моим бывшим учеником А. Я. Борисовым, удалось установить, что кембриджские и оксфордские отрывки идут подряд один за другим и дают непрерывный текст трактата Bābbā-Qammā Иерусалимского Талмуда, f. 4d—6d, в следующем порядке:

B.-Q., f. 4d—5a=Cambr. T—S. 12.183, f. 1a—1b.

B. Q., f. 5a—5c	{	Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 1a (в моем изд., табл. I, левая страница); Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 1b (в моем изд., табл. II, правая страница).
-----------------	---	--

B.-Q., f. 5c—5d=Cambr. T—S. 12.741, f. 1a—1b;

B.-Q., f. 5d—6b=Cambr. T—S. 12.741, f. 2a—2b;

B.-Q., f. 6b—6c	{	Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 2a (в моем изд., табл. II, левая страница); Oxf. MS. Georg. c. 1, f. 2b (в моем изд., табл. I, прав. стран.);
-----------------	---	---

B.-Q., f. 6c—6d=Cambr. T—S. 12.183, f. 2a—2b.

Таким образом, оксфордские листки в сложенном виде обхватывали с обеих сторон кембриджские листки T—S. 12.741, а кембриджские листки T—S. 12.183, в свою очередь, в сложенном виде обхватывали с обеих сторон оба оксфордских листка. И те и другие несомненно составляют части одной и той же первоначально грузинской рукописи большо-

го формата (in fol.). Интересно было бы теперь разыскать франкфуртские листки того же грузинско-еврейского палимпсеста. Я думаю, что некоторые листы могли попасть в Bibliothèque Nationale в Париже и хорошо было бы навести там у кого-либо справки. Я с своей стороны попытаюсь навести справки у еврейских ученых касательно нахождения частей этого грузинско-еврейского палимпсеста (или других грузинско-еврейских рукописей из Капрской генизы) во Франкфурте и Берлине¹.

IV

ბრიტანიის მუზეუმში Or. 6581 ნომრით დაცულ სამ პაწაწა ნაგლეჯს შორის ქართულისათვის საყურადღებოა ერთი (ამასთან დართულ სურათზე შეუხე მოთავსებული), რომელიც დაფარულია ქართულ-ებრაული ტექსტით. იგიც თითქო ნაწილი უნდა იყოს ხანშეტი იერემიისა, მაგრამ იმის გამოკვევა ძალიან ძნელია, თუ რომელი ადგილია, რადგანაც ორიოდ სიტყვა-ღა იკითხება. მუზეუმიდან გამოწერილ სურათზე გვაზიანად ჩანს:

ცალ შარეს:	ყოფი მ
	ხუჯამ
მეორე შარეს:	ჩემი დ[ა]
	გულის

ეს არის და ეს¹.

ამ ნაწილების ებრაული ტექსტის შესახებ აკად. П. К. Коквинов-ი წერდა: «Что касается фрагментов Британского Музея, то они, повидимому, содержат другой еврейский текст. В частности, отмеченные мною литераны 1a и 1b (ეს არის ყველაზე დიდი ნაწილი, რომლის პირველი ტექსტი ქართული კი არ არის, არამედ, უორდროპის აღწერილობის თანახმად, პალესტინური სირიული), содержат часть гомилетического толкования на книгу Бытия, известного под названием Midraseh Bereschith-Rabbā, а именно, f. 1a содержит гл. LVI § 4-5, а f. 1b — гл. LVI § 7-9 названного мидраша. Установить принадлежность двух других фрагментов, в виду слишком незначительного размера их, для меня представляется затруднительным. По почерку все три фрагмента Брит. Музея, на мой взгляд, также отбиваются от кембриджских и оксфордских листков.

¹ უორდროპის ასე წაუკითხავს:

ცალ შარეს {	დ. მ	მეორე შარეს {	ქა. დ(ა)
	აქუ		(?) ყველის
			9

V

ეგვიპტეში ნაპოვნისა და ამჟამად ოქსფორდსა და კემბრიჯში დაცულის იერემია წინასწარმეტყველის ქართული თარგმანის ნაწევრების მიხედვით შეიძლება შემდეგი დაგეგმვათ: ქართული ხელნაწერი, რომელსაც ერთ დროს ოქსფორდ-კემბრიჯის ფურცლები ჰკუთვნებია, თავის დროზე მთლიანი ტექსტი უნდა ყოფილიყო წინასწარმეტყველებისა, ვინაიდან გვაქვს: 12, 10—16 (კემბრ.). 17, 26—18, 8 (ოქსფ.) და 20, 9—16 (კემბრ.). ასე რომ შევიდეთ საუკუნის დასაწყისში იერემიას წიგნი ქართულად ნათარგმნი ყოფილა უკვე. ძნელია იმის თქმა, არსებობდა იგი როგორც ცალკე წიგნი, თუ შედიოდა, სხვა წინასწარმეტყველებთან ერთად, ძველი აღთქმის კრებულში. პირდაპირ საკერძოა მისი ბედი: ქართული წიგნი, დაწერილი დაბლობებით მეექვსე საუკუნისა და მეშვიდის საზღვარზე და ხმარებული, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთში, ალბათ იერუსალიმში, მეთერთმეტე საუკუნეში დაუხვევიათ და საწერ მასალად გამოუყენებიათ ებრაელებს თაღმუდისათვის. მისი მერმინდელი ისტორიიდან ის-ლა ვიცოთ, რომ მე-19 საუკუნის მიწურულში იგი აღმოუჩენიათ კაიროს სინაგოგის გენიზაში¹. ერთ ფურცელს, იერუსალიმზე გამოვლით, ოქსფორდამდე მიღწეულია, ხოლო ორი ფურცელი კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისათვის შეუქმნიათ. აღმოჩნდება თუ არა დანარჩენი ნაწილები პარიზში, ფრანკფურტში თუ სხვაგან, როგორც ამაზე მითითებულია აქად. პ. კოკოვცოვის წერილში, არ ვიცით, თმცა კა ძალიან შესაძლებელია, როგორც ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ერთი პატარა ნაგლეჯი ქართ.-ებრაული პალიმესტისა ლონდონშიც მისულა, ბრიტანიის მუზეუმში². ამიტომ სრულიად ბუნებრივი იყო, რომ პროფ. E. H. Minns-ს ჩემთან მოწერილს ერთს წერილში მოგვინებოდა ტერენციან მავრის ცნობილი სიტყვები: *Habent sua fata libelli!*

¹ გენიზა, აქად. პ. კოკოვცოვით, ებრაული ტერმინია და ნიშნავს სინაგოგის საწილს ძველი ხელნაწერებისა, უმოკრესად ბიბლიისა. აქ მოხსენიებული გენიზა ყოფილა აბლანდელ ძველ კაიროში (ძველ ფესტათში) ძველებურ სინაგოგასთან, რომელიც ეხლა გადაკეთებულია და რომელსაც ძველად, უკვე XI—XII საუკუნეთა დოკუმენტებში, ჰქმნებია პალესტინელთ სინაგოგა. ამ სინაგოგი ვანსაკუთრებულად მოქმნდათ თავი უცანასკნელ ბანებამდე კაიროელ ებრაელებს (И. Коквица, Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке: Ж. М. Н. П., 1913, ноябрь, стр. 150).

² კაიროს გენიზის ხელნაწერთა მთავარი ნაწილი მოხვედრილა კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკასა და ოქსფორდის ბოდლეიანაში, სადაც პირველ ნაწევრებს აღნიშნული გენიზისა და უკვე 1890 წელს დაუწვია მიდენა. 1906 წ. ბოდლეიანას ჰქონია უკვე 2675 ნაწევრები ხელნაწერებისა კაიროს განთქმული გენიზიდან. დანარჩენი ნაწილი გენიზის ხელნაწერებისა წასულ-წამოსულა ლონდონში, პარიზში, ფრანკფურტში და ვეროპისა და ამერიკის სხვა ცენტრებში (И. Коквица, op. cit., p. 151).

ფერ. XII, 10—16

		1		
		2		
ქ ^ლ .		3	Univ. Lib.	
			Cambridge	
[		4	T—S. 12.183	
		5		
რად და უვა		6		
11 ლად დაბიღვა		7		
უჩინოდ წ [ა] რ		8	[დას]	13
საწუმ [ედ] ელად		9	თეს [ეთ იუქლი]	
ხე [მ] თვს განხირ		10	დ [ა კვადლი მოიმ]	
უუნა განრ		11	კეთ [ხაწილნი]	
უუნით ე ^ო ქუე		12	მათ [ნ] ი [არა]	
უანაღ: რ არა		13	სა [რკეპელ ხე]	
ვინ არს კაცი რ ^ნ		14	ე [უნენ მათ]	
მცა დაიღვა		15	კრცს [უენოდენ]	
კულსა თვსსა		16		
12 ე ^ლ [ს] ა [·] ი აღსა		17		
ვალს [ა] უდაბ		18		
ნო [სა] სა [მოვი]		19		
დე [ს] საარ?		20		

1

2

3 [ღაჟამკუ] ღ^რ

4 [ო თუთოუ]

5 ული სამკუდ

6 რებულსა თუს

7 სა და კაცად

8 კაცად [ო] ქუუა

9 ნასა თუსსა

10 **ღ** სიუოს უ

11 კუუთუ სწავ

12 ლით ისწათ

13 გსად ერისა

14 ჩემისად: და

15 ფუცვიდუნ სა

16 ხელსა [ნ] კმ [ს] ა

17 ცხოვ [ელ] არს

18 [ო] ო უ^ა [ოგო] ჰას

19 [წ] აჟეს [ერს] ა

20

14°

[აჰა ეს] ერა მე

[ადგიხუნ] ე

[იგინი ქუ] კუა

[ნისაკან შა] თ [ისა]

[და სასლი .ო] უ

[დადს] ო [გამ] ო

[ვიუქ] ანო

15

16

იერ. XX, 9—16

9 კ̄ნ ცეცხლი აღვსე
 ბული შემწე
 ღი ბუბაღთა
 ჩემთა და და
 [   ]ნ დ[   ]

1 მას და მოვიღ[ათ]
 2 შურის კებ [ხ] ე
 3 ჩნი მისგა [ნ]
 4 და ო[~]ი ჩემთ [ანა] 11
 5 კ̄ნ შბრმო [ღ] ი
 6 მ [ლიერი] ამის
 7 [თვს   ] ვდეს(რ)

8

9

10

Univ. Lib.

Cambridge

T—S. 12.741

14

10

[   ]ი მდ(რ)
 [   ]კასა მის
 სა ცთეს ს[~] თუ
 და შესუძლოთ

15

16

17 მ[~]ო მალთა [ო] 12

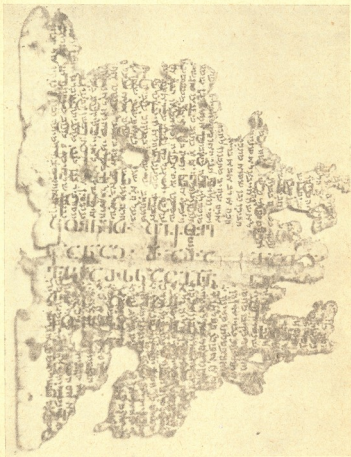
18 კამომ [ც] დე [ლო]

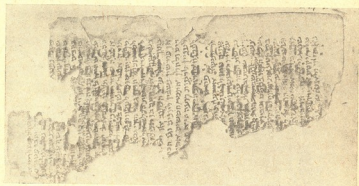
19 სიმბრთღის [ათ]

20 კულის სმის მუო

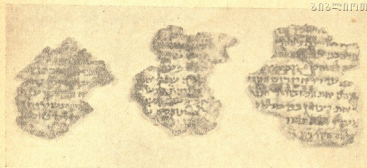
[უ] ქლო გულისა	1	შუა შე დედა	
[დ] ხ თ [ი] რეუქელ	2	მან ხეშან	
[თაო] მესილაძე	3	ნუ სიეოფ (ინ)	
[ცა] შურის გე	4	ხალოცველ წე [ე]	15
ბა [დ] მათი შენ	5	[ულ] სიეაუნ	
გან რ შე [ნ] და	6		
შიძარ [თ]	7		
	8		
	9		
	10		
	11		
	12		
	13		
	14		
14	15		16
	16		
[წა] ულ სიეაუნ	17	ა [რა] შე ინა [ნა]	
[დღ] იგი რ ღისა	18	ხ [ე] სმინ და [დადე]	
[ხ] შე ევ ღისა	19	ბაგ განთიად	
მას რ ღისა	20	და ვადალეზა [დ]	

Univ. Lib.
Cambridge
T-S. 12.741

ბრიტ მუზეუმი, Or. 6581

P. S. ნარკვევი დაწერილია 1929 წელს. იგი აწუბილიც იყო კრებული-სათვის, რომელიც ტფილისის სახ. უნივერსიტეტს უნდა გამოეცა 1930 წ. დამსახ. პროფ. გრიგოლ წერეთლის პატივისცემის ნიშნად. კრებული არ გამო-სულა. ვაიდა ხანი.

ამასობაში დაიბეჭდა პროფ. რ. ბლეიკის ორი ნაშრომი: 1) Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library და 2) Khanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Jeremiah (Harvard Theol. Review, Vol. XXV, July 1932, No 3). გამოცემას დართული აქვს მწვენიერად შესრულებული სურათები კემბრიჯული ნაწვეტების ოთხივე გვერდისა.

როგორც ბლეიკის ნაშრომიდან ჩანს (გვ. 225, შენიშვნა), პალიმფსესტის ებრაული ტექსტი კემბრიჯის ნაწვეტებისა გამოცემული ჰქონია L. Ginzberg-ს: Yerushalimi Fragments from the Genizah (ებრაულად), New York 1909, pp. 242 — 244. პროფ. ბლეიკი აქა-იქ სხვაგვარად კითხულობს, ვიდრე ჩე. ბლენიშნოთ ზოგიერთი განსხვავებანი (B=Blake):

XII, 11 დაჰიდვა] და ჰადვა B; განჰირყუნა] განგირყუნა B; გულსა თვსსა] გულსა თვსა B; 15 (თვითი)ული... ოგნი B; 16 ჰასწავეს] -ასწავეს B; XX, 17 ეამბრძოლი] ეა შ.შო.ი B და სხვ. ამიტომ საჭიროდ დავინახე, რომ ხელახლა გამოეცა უალრესად მნიშვნელოვანი ძეგლი. ოღონდ სურათები ოთხის ნაცვლად მხოლოდ ორი გვერდისა მოვიყვანე, სამაგიეროდ დაფურთე ბრიტანიის მუზეუმის ნაფლეთის სურათი.

პანორამა ჩემოვანი

მთიულურის თავისებურება

მთიულეთი მდებარეობს არაგვის ხეობაში; მღვთის — თემში არაგვის ხეობის გარდა — მთიულეთი სოფლები კადას-ხევშიცაა, ფასანაურის თემში — კანდო-ს ხევშიც. ჩვენი მასალების მეტი წილი ჩაწერილია სოფ. მღვთის, სოფ. ქვეშეთში, სოფ. ყველაინთ-კარში (სამივე არაგვის ხეობაშია, სამხედრო გზასთან). მცირეოდენი მასალა კანდოს ხევშიც გვაქვს მოპოებული. კანდოს ხევში მუშაობის შესაძლებლობა ჩვენ არ მოგვეცა, რაც გვზღუდავს მთიულურის შესახებ მსჯელობისას: აქ წარმოდგენილია მთიულურის ზოგადი დახასიათება და მას წინასწარი ცნობის ხასიათი აქვს.

ფონეტიკური მოვლენები. მთიულურის ბგერითი შედგენილობისათვის დამახასიათებელია კ, ა და ჰ/ხ ქონა.

კ ბგერა მთის ყველა კილოს (მოხეურს, ხევსურულს, ფშაურს, თუშურს) აქვს დაკული; ბარში, აღმოსავლეთ საქართველოში, ეს ბგერა გვხვდება ქიზიურში, ინგილოურში; შერჩენიათ ეს ბგერა მეჩვიდმეტე საუკუნეში კახეთიდან აყრილ და ფერეიდანში გადასახლებულ ქართველებს¹ (ეს მოწმობს, რომ იმ ხანებში კახურშიაც იხმარებოდა ეს ბგერა).

მთიულურში კ ბგერა გვხვდება იმავე სიტყვებში, სადაც მას ძვ. ქართულიც ხმარობს: მუკლი, მკარი და მკარე, ფეკი, კევი, კმელი, კმა, კმალი, კელი და აქედან ნაწარმოები სიტყვები; კელმწიფე, საკელ-მწიფო, მოკელე...

უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვეულებრივად მთიულის გამოთქმაში ეს ბგერა მკვეთრად გამოირჩევა ხ ბგერისაგან, მაგრამ ზოგის ლაპარაკში ასეთი განსხვავება არ იგრძნობა და საგანგებო გულის ყური უნდა შეადგინოს კაცმა, რომ ეს ბგერა ჩვეულებრივი ხ ბგერისაგან გაარჩოს. საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ბარის მეტყველება — ქართლისა — ახდენს გავლენას. ბართან ურთიერთობა დღითიდღე უფრო ცხოველი ხდება და გავლენაც, ალბათ, თანდათან უფრო გაძლიერდება.

ბგერა ა დასუსტებული ი-ა, და მას მთიულური იყენებს სახელობითის ნიშნად ხმოვნებზე დაბოლოებულ ფუძეებთან: სიზმარაა, ბილიქაა, ფეკ-დოლობაა (სხვა მაგალითები იხ. მორფოლ., სახელთა ბრუნება)..

¹ ნ. ავტორის „ფერეიდანის მთავარი თავისებურებანი“ ტფილ. უნივერს. მოამბე-ტ. VII, გვ. 199.

გარდამავალი ბგერა მ/ა ტოვებს რთული ბგერის შობამკვიდრებელს და მკვიდრებულს ზმნაში პრეფიქსად (ამ პრეფიქსის შესახებ ნ. მოჭველელის წიგნი უღვლილ.); ამ ბგერის ხმარების ნიმუშები გვაქვს სიტყვებში: მომ/აქლავს, მომ/აყავს, დამ/აძახით; მომ/სკრა, გამ/სკრეს, მომ/სდევს... ასეთი შემთხვევები ხშირი არაა.

სანამ ფონეტიკურ პროცესთა განხილვაზე გადავიდოდეთ, მახვილის საკითხი უნდა გავითვალისწინოთ. მახვილი მთიულურს ორგერა აქვს: დინამიკური და ტონური. პირველის ბუნება-თვისებაა და ადგილიც თითქმის ისეთივეა, როგორც ბარის სხვა კლასებში; მეორე—ჩვეულებრივად ბოლოდან მეორე მარცვალს ხედება და სათანადო ხმოვნის გრძლად გამოთქმას იწვევს. დინამიკური მახვილი ამჟამად გაბატონებულია, ტონური—მიღეულა და მხოლოდ გარკვეულ პირობებში გარკვეულ პირებთან (მოხუცების მეტყველებაში...) იჩენს თავს¹.

ფონეტიკური პროცესებიდან აღსანიშნავა:

დასაწყისში და თანხმოვნის შემდეგ ვა—ფ. ამას მაგალითებია: ხოი—ხოვი—ხვაი... საფქოვი—საფქვაი... კოლი—კული... ჯორი—ჯარი... თოლი—თვალი... ცხორი—ცხვარი... ყინო—ყინვა... სეტყო—სეტყვა... მარცოლი—მარცვალი... ყოილი—ყოვილი—ყვავილი... ზოი—ზოვი—ზვაი... ქობი—ქვაბი... სამშლორი—სამშლვარი... საყორელი—საყვარელი... სხო—სხვა... წინადადებებში: ჭერი მაგარო საჭმელია; ხოი აქ... საფქოვი ქაოშებზე არ დამიღობონ... უნდა დაყარო ფული შეძლების კოლზედა... დაიწერს ჯორსა, გამოვლენ გარცთა... ჯორის საწერი... ის ჯარი სულ დამბრმალა, თოლი ვერ გაუხელია... ამ ჯარს თოლები აუხილე... შენ აქ შემოიშვი ცხორიო... მე ცხორი არა მყავ... მთორიან დამეში ათითუთხმეტი (მგელი) ერთად დადიოდა... არც სეტყო ამინებს (ჭერს), არც ყინო... ამ ქორის სიტყოს დასაჯერისნი ვართო... ქმარი ბოლოს იმი სიტყოზე წასულიყო... დარჩა ორი მარცოლი კიდავ... ყდილები წითლად-ყვითლად წყალზე წაიღო... ერთი ნადირი მოკლეს და ჩაყარეს ქობში... სწორად ჩამოდის იმის სამშლორი... ბეჭან არის ერეენელი საყორელი გივის შევლი... სხომ მაჭუქვა... სხოს რო მივცე...

მაელ რიგ სიტყვებში ვა უცვლელად რჩება: ხვალ, რვა, ქვა, ულვაში, გირვანქა, მარხვა... ..დღეს დ გლიო, ხვალ რალა ვქნაო, ხვალ დაგლიო, — ხვალე - ზედაო... ერთი მარლის ქვა გამოუგზავნია... დეხვეინენ ქვასა... რვა ჩანები ოცდარვაგირვანქანა იყო...

ვა-კომპლექსის ო-დ ქცევისათვის წინაპირობას ვ-ბგერის ფონეტიკურითვისება უნდა წარმოადგენდეს; ვ-ასოთი აღნიშნული ბგერა ქართულში თანხმოვნების შემდეგ ჩვეულებრივ არსებითად წყვილბავისმიერია და მხოლოდ ხმოვანთა შორის ხარებას კბილბავისმიერობისაქენ (შდრ. „კვალი“—„ივანე“...).

ძველს ქართულში ფ იწერებოდა ბევრგან იქ, სადაც ახალი ქართული ვ-ს იყენებს: კუერაბი, შეენიერი, გუამი, კვალი, სხუა...

¹ დაწვრილებით ამის შესახებ ნ. ავტორისავე: „გრძელი ხმოვნები მთიულურში“, ტფილ. საბელმწ. უნივერსიტეტის შიანბე, ტ. IV, გვ. 333—348; იქვე—სათანადო მაგალითები.

ანტონ კათალიკოზის სალიტერატურო სკოლა ცდილობდა გვეჩვენებინა, რომ უმარცვლო უ, მაგრამ ამოდ: გასული საუკუნის მესამე ე წლებში უმარცვლო უ ასოთა რიცხვში უ-ც მოყვა. საინტერესოა, როგორ ასაბუთებდა ახალი სალიტერატურო ქართულ-სათვის მებრძოლი ილია: კავკავადე უ (უ ბრჯვუს) ზედმეტობას: „უ-ზედ ბევრჯელ მქონია ლაბ რაჟი სხვადასხვა პირთან. ზოგს უთქვამს, უნდა გადაიგდოსო, ზოგს უნდა დარჩესო, თუცა არც ერთ მათგანს ცხადათ არ დაუმტკიცებია თ ვისი აზრი, მაგრ მ მე იმათ ლაპარაკიდგან ეს სარგებლობა გამოვიტანე, რომ ევ ასო, მართლა თუ უფარგისია, გადიგდოს, როგორც უსაჟირო, რადგანაც, ჩვენი ანბანი უფრო გამარტივდებოდა და მარალწერა გაადვილდებოდა. ჩემის ფიქრით მაგის თანასწორ ხმოვანი ასო (sic! ა. ჩ.) გვაქვს ჩვენ: „ვ“. თუცა ამზობენ, რომ სადაც „ვ“ იხმარ ბაო იქ უ—არაო, იმიტომ, რომ უ-თი¹ ნახევარ ვ-ი გამოიქმისო, ესე ი, უ-ს და ვ-ს რაღაც შუა ხმათაო; მაგრამ მე ვფიქრობ, რომ, როგორც უ, ისე ვ გამოთქმაში ერთი ერთმანეთსა ჰკვანან და არაფრით განსხვავდებიან იმ-ტომ, რომ, სადაც უ-თია ხმარებული, იქ უ ვ-ათ ისმის და, სადაც ვ-ნია ხმარებული, იქ ვ-ნი უ-თად ისმის. მაგალითად, „ეთიარი“, სადაც უ-ს არა ემარობენ. სწორედ რომ გამოსთქვას კაცმა და არა დაძალდებით, „ვ“ უ-სავით გამოვა; თუ ვინმე მაგრათ და წტკიცედ გამოსთქვამს, ის ორს ვ-სა ხმარობს და არა ერთსა; აქედამა ჩემის ფიქრითა მსჩანს, რომ ამ თანასწორ ხმოვან ასოთა შორის ან ერთია მეტი ან მეორეა; მე უფრო „უ“ მგონია მეტი, რადგანაც, როგორც უ-ის ხმარებაშია, ისე ვ-ს ხმარებაში უფრო ვ-ნი ისმის, ვიდრე რაიმე ხმა. მერე უ იქ იხმარება, სადაც ვ-ს უხმო ასო შეხედება ხოლმე და ევ ორი უხმო ასო ერთათაა გამოსათქმელი“...²

ზოგს შინაგან წინააღმდეგობას რომ თავი დავანებოთ, სწორია ძირითადი აზრი, რომელსაც ილია კავკავადე ამ ბგერათა შესახებ გამოთქვამს; ვ და უ-ს გამოიჯენა შეუძლებელია (თუცა სხვადასხვა კომპლექსებში ვ ბგერა ერთი და იმ-ვე ფონეტაკური ღარებულეებისა არ არის!).

ძე ქართულში ვ—ბგერა გარკვეულ შემთხვევებში იხმარებოდა; საფიქნებელია, რომ სათანადო ბგერა ფონეტაკურად ყველა ამ შემთხვევაში ერთნაირი არ იყო: ორთოგრაფიული ტრადიცია, ალბათ, აქ გარკვეულ როლს თამაშობდა. და მაინც: უმარცვლო უ და ვ-ის ხმარების შემთხვევები ზუსტად განსაზღვრული იყო³.

საგულისხმოა, რომ ვა — თ მთიულურში მეტწილად იქა გვაქვს, სადაც ძე ქართულში —უ-ს ეხედებით (უმარცვლო უ+ა): თუალი, ჯუარი, კუალი, ქუაბი, სხუა... ქვა, რვა, ხვაღ... ძე ქართულში ვ-ინით იწერება და მთიულურშიც უცვლელად გვაქვს...

ამგვარად: ყოველგვარი ვა კი არ უნდა გვაძლევდეს მთიულურში თ-ს, არამედ წყვილბაგისმიერობისაყენ უფრო გადახრილი ვ+ა...

¹ ე. ი. უ ბრჯვუსით.—ა. ჩ.
² ნ. „კრიტიკული წერილები“, ტფილ. 1909, გამოც. წ. კ. გამაგრი, სახ., გვ. 48-49.
³ ზოგი სიტყვის (მაგალ. წარიყვანეს || წარიყვანეს, იყვნეს || იაუნეს) დაწერილობაში ერთგვარი რყევა შეიძლება მხედველობაში არ მივიღოთ.

რით აიხსნება პარალელური ფორმების არსებობა: გოტრქვენუხი-გორი || გვარი, თოლი და თვალეზი, სიტყო || სიტყვა... (გმიზლქსქსქსქს) იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება). ამგვარი ფორმები გარეშე გავლენას უნდა მიეწეროს: მათი ხმარება შენჩნეულია ისეთი პირების მტკიცებულებაში, რომელნიც წიგნისა და სკოლის გავლენას განიცდიან ანდა ზარში (ქართლში) არიან ნამყოფი.

ვა კომპლექსი ზნებშიაც წარმოდგენილია ო-თი, თუმცა აქ მეტ სიპრელესთან გვაქვს საქმე:

გოქ (=გვაქვს), დაგოვიწყა, გოდღევენ, გოკღევენებენ, გოსწავლის, ვაცოშთ, თქო, უთქომ, დაფქოვს, დაუდო, ვსო, ჩაუცომ, გადაუშო, ამოუშო, გადუსო, ჩაუსომ...

მეორე მხრით: გაუძღვა, დაარქვა, წაართვა; ჩაუსვა... (მოიყვანა, დაწვა, ვაწვალბო... და მსგავსი მაგალითები მხედველობაში არ მიიღება: აქ ძვ. ქართულში -ვა გვქონდა და არა -უა, როგორც ზემოხსენებულ შემთხვევებში.

ვა - ო: არსადა გოქ... სუველაყაა დაგოვიწყა... არ გოდღევენ, ქირას გოკღევენებენ... გოსწავლის ჩვენ... დამ თქო... მოსულა შინა და უთქომ... იმას ვიცოშთ... ჩქარ დაფქოვს... დაუდო ურემუხ... ამოუშო გმირები გივმა... არ გადაუშოო...

ვა რჩება: ამიტომ სამ ტყვეან ქაბუჯი დაარქვა... სიზმარასაც ეს ედღა გულში... წაართვა კოკა... ჩაუსვა ერთი თოლი...

ცალკე განხილვის ღირსია ორი მაგალითი: გადმოიყვნა¹ (=გადმოიყვანა), მთორ (=მთავარ...). ორსავე მაგალითში ეს ო ტონური მახვილის მტარებელია და ამ უკანასკნელს უნდა ედვას წილი მიღებულ ცვლილებაში: ხმოვანთა შორის მოქცეული ვ (მთავარ) ამ მახვილის ზეგავლენით დაიბრდილა და ხმოვნებთან ერთად ო მოგვცა; ხმოვნის შემდეგ ვა ო-ს ვერ მოგვცემდა, თუ არ მახვილის გავლენა!

ეს მაგალითი საკითხს სვამს: ვა - ო პროცესში ვ ბგერის თვისების გარდა ხომ არ თამაშობს ტონური მახვილიც გარკვეულ როლს?

ამ საკითხს საგანგებო შესწავლა სჭირდება სხვა კვლევების მასალების მიხედვითაც. აქ კი შეიძლება დავასკვნათ: მთიულურისათვის დამახასიათებელია ვა - ო; ვ ამ შემთხვევაში არსებითად წყვილბაგისმიერი ბგერაა, უმეტეს შემთხვევაში სათანადო მაგალითები ძვ. ქართულში უმარცვლო უ-თი იწერებო. ვა - ო, თუ სიტყვის დასაწყისშია (თავიციდური ვა-კომპლექსი) ანდა სიტყვის შიგნი თანხმოვნის შემდეგ².

¹ შავდ აწიკობილი ხმოვანი ტონურ მახვილს ატარებს და გრძელი ხმოვნის შთაბეჭდილებას ტოვებს.

² ვ ბგერასთან სხვადასხვა კომპლექსებში გარკვეული ცვლილებები დავაწვრივებული ნაწილობრივ ქართულში, უფრო კაბურში, ქიხიურში, ინგილოურში და განსაკუთრებით ფერეიდულში. ნ. ვ. თ. ოფორია: „ქართლური“ (კრებ. არილი, ტფილ. 1925, გვ. 138), მ. ჯანაშვილი: „საინგილო“ (ძვ. საქართველო, ტ. II, ტფილ., 1910-12, ნაწ. IV, გვ. 3); ჩენი: „გარეკანეთი დიალექტოლოგიურად“ (არილი, გვ. 63-65), „ფერეიდულის მთავარი თავისებურებანი“ (ტფილ. უნივერ. მოამბე, ტ. VII, გვ. 208-10), აგრეთვე საგვიალური წერილი: „კინის ოფულეშები ფერეიდულში“ - იურნ. „ჩენი მეცნიერება“, 1925, № 5.

ოვი—**ოი**: მოიდა (—მოვიდა), ჩვენ მოიტანეთ (—მოვიტანეთ) დევ (—ამოვიდევ), მე შემოიარე (—შემოვიარე), მე წამოიღე (წამოვიღე) ზოი—ზოვი—ზეავი... ზოი—ზოვი—ზეავი... ყოილი—ყოვილი—ყვავილი...

ეს პროცესი დადასტურებულია გარე და შიგნი-კახურში, ქიზიყურში, ინვილოურსა და ფერეიდნულში (იხ. ნაწვენები ლიტერატურა).

ქართულს მეტყველებაში ამ პროცესს ადგილი არა აქვს. ბარის (ქართლის) ზეგაღწას უნდა მიეწეროს რამდენიმე შემთხვევა -**ოვი** კომპლექსის ხმარებისა: ამოვიარჩიეთ, ამოვიყვანეთ, გამოვიკვრიეთ, მოვიხილეთ, მოვიდგნ. პირველი ოთხი მაგალითი თითო ჯერ გვხვდება, უკან-სკნელი (მოვიდენ)—არა ერთგზის.

ოვა—**ოა**... სპორადულად გვაქვს: საძოარი, მოარდნილ, წამოაღ... ჩვეულებრივად **ოვა** კომპლექსი შენახულია უცვლელად: მოვა, გამოვართმევ, მოვაშორებ, ვასათხოვარი, მოვატანიეთ...

ამ კომპლექსში ვ-ს დაკარგვის შემთხვევები საგულისხმოა მომავალი განვითარების თვალსაზრისით: ცნობილია, რომ ამ პროცესის შემდგომი განვითარების შედეგია—**უა** (**ოვა**—**ოა**—**უა**), რასაც გურულში ფართო გასაქანი აქვს: მუა, გამუართმევ, მუაშორებ, ვასათხოვარი... და სხვ.

ოა—**უა** ჩვეულებრივია მთიულურშიც სიტყვის ბოლოს: ლადუა (—ლადოა), ვანუა (—ვანოა), გიგუა (—გიგოა), მარტუამ (—მარტოამ): აქ ყველგან ბოლოკიდურ **ო**-ს კნინობითობის -ა ერთვის.

ვ-ს წყვილბაგისმიერობის თვალსაზრისით დამახასიათებელია მისი შენაცვლება -**მ**-სთან: დაჭრა^მ, უტანჯა^მ, დაგოცა^მ, ვიესა^მ (ერთხელ: ეთესავთ!), მითომ, მასკულეიანი (—ვარსკლავიანი), მიწრო (—ვიწრო)...

ეს უკანასკნელი სიტყვა ძვ. ქართულში მოცემულია „იწროს“-ს სახით (მეგრულში სწორედ ამ სახითაა ეს სიტყვა დაცული, ოღონდ **წ**-ს წინ -**ნ**- არის განვითარებული: ინწრო); შემდეგ განვითარდა თავკიდური ვ: ვ-იწრო: მთიულურში ვ-ს შეენაცვლა **მ**: მივიღეთ მიწრო... იწრო—ვიწრო—მიწრო...

შენაცვლების სხვა შემთხვევებიდან აღსანიშნავია:

მ—**ნ**: ბლონათ (ბლომათ), ყანირი (ყამირი), მარიანობისთვე (მარიაშობისთვე), ნიგუზალი (მუგუზალი)...

ნ—**მ**: საშთელი (სანთელი-ს ნაცვლად)...

უ—**ჯ**: დავატიჯოთ (დავატიყოთ-ის ნაცვლად... გვხვდება: დაგვატიყებენ)... ჯანგმა (ჯანგმა-ს ნაცვლად)...

გადასმის ნიმუშს წარმოადგენს:

ლ—**რ**-ს ადგილის ცვლა: სურიელი (სულიერი), ძრიელ, ძრიალი (ძლიერ, ძლიერი), ხორველა (ხორეა—გადასმის შემდეგ რ-სთან ვ ჩაემატა).

ბ—**მ**: ემბებიან (ემბებიან-ის ნაცვლად)...

მეღერი ლ-ს ადგილს იკვრს **ტ** სიტყვაში: ჩემოტენა, ამტენი, რამტენი... ბარის კილოებშიაც ამ სიტყვაში -**ღ**- შეცვლილია: რამთენი, ამთენი, იმთენი... ჩვეულებრივია კახურში.

კარგის ნაცვლად კარჭი მთიულურისათვის ძირითადია ისევე, როგორც ბარის კილოებისათვისაც, ხშირია „დაკარქულა“-ც: გ-ს ადგილას მშვინავი ქ ვაქვს.

ანალოგიური მოვლენა ახასიათებს ხ. ხესურულს¹ და თუშურს, უცხოურს და სხელობითის -ი თანხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან უფრო ხშირად გვხვდება და, ვარდა ამისა, ბოლოკადურა სხვა ხმოვანიც იკარგება, ისიც ხმანასთან (ქაც მავი დ...)... ასე რომ ხვესურული ეჭვს არ ტოვებს იმაში, რომ სახელობითის -ის დაკარგვა კერძოობითი შედეგია ფონეტიკური პროცესისა, რომელიც ბოლოკადურ ხმოვანთა (-ი, -ა, -ე...) დაკარგვაში მდგომარეობს.

2. აქა-იქ შემონახულა სახელობითის -ა ხმ-ენით დაბოლოებულ ფუძეებთან:

თუ იცნობთ არაკვეთშია, ვანკაა ნაბაფარია... ქალაქისკენ ემზადები ნი-კორაა გყავ ცხენია... შეიქნა სიზმარაა ჩვილმეტი წლისა... სიზმარამ გაგზავნა ფეე-დოლობაა... ერთხელ მეც ვიყავ ვაეაა... აქ ჩამოდის ბატარა ბაღიკაა... სამი თხაა: ერთი—წითელი, ერთი—თეთრი, და ერთი შავნაა... დარჩა ერთი ურები ცარიელაა... შესამე წითელი საა მქონია...

3. ნათესაობითისა და მოქმედებითი ბრუნვის დაბოლოება -ის, -ით ბოლოუკვეცი (ხმოვანზე დაბოლოებული) ფუძეების შემდეგ არ კარგავს -ს, არამედ -ახ, -ათ-ის სახით წარმოგვიდგება (როგორც ძვ. ქართულში):

ეს არი გიორგაა (=გიორგას) ნაშუფვარი... მაიყვანეს მამა სიზმა-რაასი... ყურები ისევე თავშია სცემს მელიაასი... პატრონები წამოიღებერ დენკაასი... მოუსვია ნაბდის წვერი სუყველაასთვინ... გიგს აქეს საწუთროას კელსაკოცი... წყალმა სარეკელაათ მორთული წისქვილი მომტაცა...

4. ნათესაობითისა და მიცემის ბრუნვაში ბოლოკადური -ს იკარგება არც თუ იშვიათად, თუმცა ეს მოვლენა ისე ხშირი არ არის, როგორც ვარეკახურში² და მეტადრე, როგორც ჭიხყურში:

ნათეს.: გამიარა მღვდლი ქალმა... სუ იქით ნაპირი ოთახში ერთი დევია დამბული... ერთი ბებრი ბანზე ააგდო... იმან იში ტანისამოსი ჩაიკო... იმლორი პატრონს ბევრი ეგონებო... ლაფნი ქერქობა ყოფილა... სიახლი დროს მიჩვენიაო... თეთრი მდევი (=მდევის) მთაში არეკა... შენი მამი თოლებს გსწავლიო... კარები თავში შაიხედეო... უბეში ძალღები ბეწვები კქონდა...

ამავე მიზეზით ნანათესაობითარი „თავის“, „თავისი“—კუთვნილებითი ნაცვალსახელი კარგავს -ხ-ს და „თავი“-ს სახით იხმარება ჩვეულებრივ: ქალს თავი დედა ჩუყლამია... თავი მამა გაგზავნიდა... წასულა თავი დედ-მამასთან... მემრე თავი მუშებს ჩააცო რკანის ქალამები... ორნივე თავი დედასთან წავიდენ...

მიცემ.: ვისიმე ბოჩოლებ თუ მოუსწარ ყანაში, იქვე დავკოც... ციხით ქალ გამაიყვანენ... მემრე ყარამან გაუკადეს ჩხუბი... მემრე ყარამბოლლ

¹ იხ. ხვესურული ტექსტები ბ. გაბურისა: „ქართ. საენათმეცნ. საზოგად. წელიწადური“, ტ. I/II, 1925, გვ. 121 და შემდ. იხ. აგრეთვე: ა. შანიძე: „ქართული კილოები მთაში“, „კრებული“—პეტროგრადის სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამოცემა, ტფილ. 1915, გვ. 195; აქ გვითხულობთ: „სახელობითის დაბოლოება ინი კვესურულსა და თუშურში იშვიათად იკარგება“.

² იხ. „ვარეკახური დიალექტოლოგიურად“, გვ. 67—68 და „ს. ბგერის დასუსტება ჭიხყურში“ („ენიშკის მოამბე“, ტ. I, გვ. 66—77).

(=ყარამბოლს) დაუძახა... ყელე ბ გამოვიჭირით... ჯიბეში კევერ, ჩაფუფი...
ძმებ დაუკვილა... ი ქალი ეხლა ცხენებ დაედევნა... შენ ცხენებ...
დეგო... მამიშენი თოლებ გასწავლიო... სანამ უნაგირ არ დამადგმევენებო...
ერთ ქათამ მოვიყვანო... სუ თავებ დაგჭრისო...

5. ორიოდ შემთხვევაში უთანდებულო მოქმედებითი დაშორებითი მნიშვნელობითაა ნახმარი: ფშაეეთით გამოტანილი (= „ფშაეეთიდან“ გამოტანილი...), ქალ ციხით გამოიყვანენ (= ქალს ციხიდან გამოიყვანენ)... ეს მაგალითები ლექსშია დადასტურებული; ყოველ შემთხვევაში ეს არქაიზმია: ძვ. ქართულში ამგვარი გამოყენება მოქმედებისა ჩვეულებრივია (თანდებულიანი ტიპი — ერთად ერთი არაა: იხმარება „ციხითგან“).

6. კითხვაზე საიდან? მოქმედებითი ბრუნვა დაირთავს — დაშ თანდებულს: მისიიდან, მთიიდან, ქალაქიდან... აგრეთვე: შიგაიდან, იქიდან...

7. —ში თანდებული ზოგჯერ —ჩი-ს სახით გვაქვს: სახლჩა... —ჩი ჩვეულებრივია ფერეიდნულში, გურულში, ხევსურულში...

8. თანდებული —თვის ხ-ს დაკარგვით თვი-ს სახეს იღებს, ხშირად —თვინ-იდაც გვევლინება; აქ —ინ —იხ-ის მაგივრობას ეწვევა: —თვის: თვინ...

ეს —ინ მეორეული ჩანს; ამას გვაფიქრებინებს: თვის-ინ, ამ თანდებულის მესამე ვარიანტი.

შდრ.: ა) ბებრისთვი... ქალისთვი...

ბ) ჯარისთვინ... სახლისთვინ... ნადირისთვინ... ბებრისთვინ... ყოველთვინ...

გ) ჩემთვისინ: სასარგებლო იქნება ჩემთვისინ...

9. —ინ-ის მეორეულობის სასარგებლოდ ლაპარაკობს —მდ-ის-ინ თანდებულიც:

ერთ თვემდისინ დამაცალე... სულ დაჰამა ეს ნახირი წლამდისინ... იმ ბიქს კარტაობამდისინ ორი ბიჭი ეყოლა... აქამდისინ ჰამდა თვითონ...

10. აღსანიშნავია შემთხვევები ატრიბუტივის ფუძის ხმარებისა ზმნისართული მნიშვნელობით (ჩვეულებრივად ასეთ როლში გარდაქცევითი ბრუნვა გამოიღობს):

მე ჩქარ (=ჩქარა) მოვკლავ ამას... ჩქარ დაფქოვს... ჩქარ გაიაროს... რომა დავლიე არაყი, ჩქარ ავიარე აღმართი... (ჩვეულებრივად იხმარება: „ჩქარე, ჩქარა“ — ჩქარე მომეცი... უშველე ჩქარე... იარეთ ჩქარა...“) იმას ლამაზ (= „ლამაზად“ ე. ი. კარგად) გავთიბ... ლამაზ ჩააცო ტანისამოსი... ეგვევ სიტყვა „ნამა“ -ს სახით „კარგის“ მნიშვნელობით იხმარება ჩვეულებრივად ფერეიდნულში...

11. ატრიბუტივების მაწარმოებლად ხშირად გამოყენებულია —იარ- || —იად-სუფიქსები ნაცვლად —იერ- || —იელ სუფიქსებისა: მშოიარი... ღონიარი... ძრი-ალრი... ცარიალი...

1 ამ თანდებულის შესახებ იხ. ვნიშვილი „მოამბე“, ტ. I (გვ. 55 და შემდ.); „ერთი-უცნობა თანდებული ახალ ქართულში“.

პარალელურად მოცემულია: ცარიელი, ძრიელი, ღონჭატრქმეცქჩხი (თხელი)...
გინგლიცქმეცქჩხი

ა. შანიძის ცნობით -იარ- | -იალ მოხეურშიაც გვაქვს (იხ. „ქართული კილოები მთაში“).

12. სადაურობის სუფიქსები -ელ- და -ურ გარჩეულია ადგილის აღმნიშვნელ ზმნისართებთანაც: სადაური — სადაველი, აქაური — აქაველი... სადაველი, აქაველი იხმარება ადამიანის მიმართ; აქაველებს უნდათ... აქაველებს წაართმევდნენ...

13. მსაზღვრელად ხმარებული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მხოლოდ ხმოვნითაა ხშირად წარმოდგენილი: ე კაცი... ი კაცი... შემოიარე ე კადის კევის აღმართი... უცემნია ი ქალისთვი...

-ვე, -ცა ნაწილაკების დართვისას ეს ნაცვალსახელები დართავენ ა-ს: ისაე იმ ხალხში მივიდა... ისაე გაიმძობილა... ისაე დააგლებავა...

ამისდა კვალად ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის სრული სახე იქნებოდა ის-ა; ეს ნეოლოგიზმია; ჩვენებითი ნაცვალსახელების სრული სახე, უფრო ძველი, გვაქვს სხვა კილოებში და სალიტერატურო ახალ ქართულშიაც -ცა ნაწილაკის წინ: ისი-ც, ესე-ც; აგრეთვე მრავლობითში: ისი-ნი, ესე-ნი...

14. პირველი პირის ნაცვალსახელს შენახული აქვს სადეტერმინანტო -ნ(ა): მე-ნ(ა); შდრ. შე-ნ(ა)... ჩვე-ნ(ა)... თქვე-ნ(ა)...

მერე მენ გაგიყვანო... მენ კი აღარ გცემდი შენაო... მენაო წინ ნატეხარი მდგაო...

15. ყურადღებას იქცევს არქაული ფორმა ნაცვალსახელისა „ერთმან-ერთი“: გაუმშობილდნენ ერთმანერთისა... ერთმანერთშია ყრილობა ჰქონიათ... ძმები გამოვიდნენ ერთმანერთისანი... ჩვენ ერთმანერთი გავწყვიტეთ...

იმავე მნიშვნელობისაა ერთ-ერთ-ი: ერთ-ერთს ვერა ვხედავთ, ისეთი ზოი (= ზეავი) მოვა... სალიტერატურო ქართულში იმავე სიტყვის ნაწილებს რიგი აქვს შეცვლილი: ურთი-ერთს... აქედან: ურთიერთობა...

ზმნის უღვლილებაში საგულისხმოა:

16. ნამყო ხოლმეობითის ხმარება. ეს დრო ძვ. ქართულში ფართოდაა გამოყენებული. იმავამდ არც სალიტერატურო ქართულს, არც ქართულსა და კახურს (მაინცა და მაინც გარეკახურს) ის არ გააჩნია; სამავიეროდ, მთის ყველა კილოში (ხვესურულში, თუშურში, ფშაურში, მოხეურსა და მთიულურში¹) იგი დაცულია; ინგილოურსა და ფერეიდნულ კილოებსაც შეუნახავს.

ნამყო ხოლმეობითის ორი სახეობა გვაქვს მთიულურში: 1. აორისტის (ნამყო წყვეტილის) ფუძისა და 2. ნამყო უსრულის (ნამყო უწყვეტის) ვარიანტი. ეს უკანასკნელი მხოლოდ მესამე პირშია განსხვავებული ჩვეულებრივი ნამყო უსრულისაგან. ნამყო ხოლმეობითის მწარმოებელია -ი; მას დაერთვის მესამე პირის ნიშნები: -ხ სუფიქსი მხოლოდობითში და —ან მრავლობითში: მე გადავბრუნ-ი, შენ გადავბრუნ-ი, მან გადავბრუნ-ის... ჩვენ გადავბრუნ-ით, თქვენ გადავბრუნ-ით, მათ გადავბრუნ-იან...

¹ იხ. ა. შანიძე: „ქართული კილოები მთაში“. გვ. 196.

თხრობის პროესში ნამყო ხოლმეობითი ფართოდ არის გამოყენებული იყვის... ჩაყლაპის... აქაგდის... შევიდის... გამოუქიდის... გადმოვარდის... დაცურდის... მოკედის... გადმოგვიტანის... დარჩის... მიაპარის... გამაუწოდის... დაუწყის... გადარჩის... წაართვის... ჩასციან... წააქცივიან... დამარხიან... სციან... მიაქრიან... წაიღიან... მიაკოიან... დეეციან... წაახიან... დაფინიან... აიღიან... აიკიდიან... მიატიანიან... დაუკრიან... წაეიდიით... გადმოვაქცივიით... წავაქცივიით... ყველავს მაგალითი ბორისტის ფუძის ხოლმეობითს წარმოადგენს.

ნამყო უსრულის (უწყვეტ.) ფუძის ხოლმეობითი გვაქვს შემდეგს მაგალითში: ჰყვანდას... სცეკდის... ჰქანდას... აკეთებდის... მაუდიოდის... ეძახოდთან... იყურებოდთან... დგებოდთან... ყიდულობდთან... აკეთებდთან... შეაქრიდთან... კოცავდთან... სკამდთან...

ტექსტში ხოლმეობითის გამოყენების ნიმუში:

...რომ მოიდიან ცხენით, მიადგიან თხრილა, დეეციან და ჩაცვივდნიან; ჯვალეი ციხეში ავიდიან, დაუკირიან თოფები სათფერიდამა... დაშინდიან და გაიქციანიან... სციან, სციან ათმა კაცმა ქვასა, — ვერ გატეხის; მეგრე მივიდი, გადავებრუნი, სკსარზე დავკრიკვრი და დაიშალა შეპარივითა; გაანებთან თავი, დარჩის იქვე...

17 მეორე პირის სუბიექტური პუფიქსისა და მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარების ის წესი, რომელიც ძალში იყო მაშინ, როცა ამ პრეფიქსების მორფოლოგიური ფუნქცია ნათელი იყო, მთელურში შერყეულია; სადაც ეს წესი დაცულია, ორივე პრეფიქსს რომელი ჩვეულებრივად გამოდის და (უპირატესად ხონის შემდეგ), რომელსა ერთგვარი ფუნქცია (ასპირაცია) ახლავს; არის კაც; წინაენისმავრი თანხმონებ-ს მეზობლობაში ეს პრეფიქსი ხისაკენ იხრევა.

მეორე პირის სუბიექტის პრეფიქსის ხმარების ნიმუში:

განა იმისთვის დ ვთხე, რომ თქვენ აჯკრიფოთ. თქვენ რომ დათხეეთ... აქათ მიადიხარ (შდრ. შიგნიკებური: მიხდიანარ: — ხარის დართვისდა მიუხედავად ზნა მინც დაირთავს S₁—ს!)... დააღვე წყალსა (ამ მაგალითში — დაშეიძლება ობიექტის ნიშნად ცდავსაზოთ!)... მოაძელ წყლითა... თქვენ დააძარიოთ...

მესამე პირის ობიექტის (მაცემ.) აღნიშვნა პრეფიქსით:

კვლებს აღვეს და ისე გაათვლის ცხერებს... მოაბანა მას პირი... მოაწყინდა ცხერებში დგომა... უკან ხალხი მოადევს... ცრემლი მოადევს თვლებდა... მოადევს არავს პირსა (ლექსია! ლექსი ფშაური წარმომავლობისა უნდა იყოს!)... კემწიფის ქაი მოაყავსო (ზღაპარია!) მოახადეს ქული იმ კაცსა... კემწიფე მოაქრა სამ მაყარს თავი... იმას მოაპკლავს...

პრეფექტი თავის ადგილასაა მაგალით ბში, როგორცაა: ჩვენ ბს...
ვალი არ შქონდა. ქალს ჩამო-შკიდა... ყინო მოუსწრობს, გაჰყინა...
ქლი. . ჩ სკიან რკინის სოლი... არა სკირდა... სთესენ მაისში... მაგრამ გვაქვს
სეთი უპრეფექსო ფორმებიც: შენ ბრძნდები? .. ხედავ... მაშრე დაეხკით... ნი-
კოლოში ჰ ვი ნ... საქმე ქონდის... მუხრან ბატონი შეხვდა... ვცემე იმ ქ-ლსა...
ავი დედაკაცი ყოლია...

მეორე მარეე ხშირია: ს.თქო (თქო-ს გვერდით)... .

18. პირველი პირის სუბიექტის ნიშანი ვ- უ-ს წინ იკარგება: უთხარ
(-უთხარ), მიუტანე (- მიუტანე)...

ამგვარი შემთხვევები ჯერ კიდევ ძვ. ქართულში გვხვდება.

მგვეი ვ-პრეფქი იკარგება, თუ -თ-სა და -ის შორის მოექცა (იხ. ოფი-
კომპლექსის შესახებ თქმული ფონეტიკის მიმოხილვაში, გვ. 7); ჩვეულებრივად
ეს ხდება შო- პრევერბთან:

ქვეშ ამოიდევ და ვცემე... რას ვქამ და თვალი გამოითხარეო
და იმასა ვქამო... შენ ხვალ მოიცილი... აბა საიდან მოიცილო... ფერშალი
შენ მოიყვანე... შენ წამოიღებ მაგასო... მარტუამ შემოიარე, (მე) ვ
კულის კეის აღმართი... წაუღეთ, ის ქალ მოიყვანოთო...

19. მესამე პირის სუბიექტის აღმნიშვნელი -ხ სუფიქსი ხშირად იკარგება
მეტადრე თურმეობითს პირველში (იხ. -ხ-ს დაკარგვა ნათსაობითსა და მი-
ცემითში, გვ. 11):

მოუვლია კელი და გუდაში ჩაუსომი... გამომძვარა თავი და უთ-
ქომ... ცერცბი მოუპარავ... ისრე დაულუჰავ, ისრე დაულუჰავ ერთი
გუდამაყრელი... ქალს ძროხა დაუქარგავ... ი ბებერს უცემნია ი ქალი-
სთვი და მოუკლავ... არაფერი არ გვინახავო... აწყყოსთან ინვერსიულ
ზმნებში: გყავ, გაქვ, გძინავ; რამდენი ხანი, რომ გძინავ შენო...

20. თურმეობითს პირველში არის შემთხვევები -ია- წარმოებისა -ავს-
ტიპის ნაცვლად. აგრეთვე -ნ-ია-ს გამოყენებისა:

ჩაუყვამბია თავი დედა (უნდა ყოფილიყო: ჩაუყვამბავს...)... ზოგი დაუ-
კოციათ (უნდა ყოფილიყო: დაუკოცავთ)... უქვამნია ი ვაშლი... (გვაქვს
უ-ნ-ოდაც: მეორე დღეზე შეუქვამნია ი კაცი)... უცემნია ი ბებერს ი ქა-
ლისთვი... აი ეხლა ცხენები დაუტაცნია (შდრ. გაუტაცია ჯვრები თა-
თარსა)...

ამგვარი შემთხვევები მთიულურში შეუდარებლად უფრო იშვიათია, ვინემ
მარის კილოებში: ქართლურსა და კახურში... პარალელურად უ-ნ-ო ფორმების
ხმარება იმის ნიშანია, რომ ნ-ია-ტიპის წარმოება ამგვარს შემთხვევებში ახალი
მოვლენაა.

21. თუ ზნას თურმეობით პირველში ნ-ია-წარმოება ახასიათებდა, თურ-
მეობითს მეორეში ნ, ა-ს წინ კვლავ -ნ- ექნება:

კემწიფეს ეთხოვნა (უთხოვნია — ეთხოვნა)... მამიჩემის დროსაც და ე-
ტაცნათ ცხორი (დატაცნათ ცხორი — დატაცნათ ცხორი)...

თურმეობითს მეორეში ამგვარი შემთხვევები ისევე იშვიათია, რაგორც
თურმეობითს პირველში ნ-ია.

22. ორპირიან გარდაუვალ ზმნებს თურმეობითს მეორეში¹ მხოლოდ წესი-
სის ნაცვლად მეშველი ზმნა „იყო“ აქვს გამოყენებული:

ჰყოლიყო (=ჰყოლოდა), ატყდომიყო (=ასტყდომოდა) ტკივილი...
ნდომიბიყო (=ნდომებოდა) წყალი...

23. ნამყო უსრულში და აორისტისა და კავშირებითი მეორის სათანადო
შემთხვევაში მრავლობითის მესამე პირის ნიშანი -ენ არის (და არა -ენ):
მოდევოდენ იმერლები... სუ წაართმევდენ... ჩიოდენ... მაძღვე-
დენ... იცოდენ... დაართმევდენ... წავიდენ... დასხდენ... გა-
ვივდენ...

მაგრამ გვხვდება: ადგენენ... დარჩენენ... საენებითო წენ- სუფიქს
ამგვარი ზნები ითვისებენ პირველად.

24. ფუძედრეკიდ ზმნებს აწმუოს -ევ- სუფიქსის ნაცვლი -ევ- აორისტში
(ნამყო წყვეტლში) და კავშირებითს მეორეში¹ შენახული აქვთ (სალიტერატურ-
რო ქართულში -ევ- სუფიქსი მხოლოდობითში კარგავს -ვ-ს და ი-ლა რჩება):

აორისტი: დალივა (ღვეს—დალივა), მეეხვეივა (ეხვევა—მეეხვეივა),
მიუსივა (მიუსევს—მიუსივა), გასწივა (გასწევს—გასწივა), დაეწივა (ეწე-
ვა—დაეწივა), მოსწივა (მოსწევს—მოსწივა), ჩაანგრივა (ანგრევს—ჩაანგ-
რივა), შამაეჩვივა (ეჩვევა—ჩამაეჩვივა), შეერივა (ერევა—შეერივა), შიამ-
სხვრივა (ამსხვრევს—შიამსხვრივა), გახივა (გახევს—გახივა)... აგრეთვე: მი-
აქცივეს, შიამტვრივეს, არჩივეს—გამაარჩივეს, ასწივეს... და-
ხივეთ, დაამწყვდივეთ...

კავშირებ. II: გავუწივო, წავაქცივო...

თურმეობ. II: ექმივა (კობრეს ექმივა პური)... წვერთმივა (ცხენი
წვერთმივა)...

საინტერესოა, რომ ჯერ კიდევ ძვ. ქართულში -ევ- გამარტივებულია და
ი-ს საბითაა მოცემული: შოაქცია, დაწია და მაგვარი წარმოება იქ ერთად
ერთი!

25. ი- და ე- თავსართებით ნაწარმოებ ვნებითს აორისტისა და კავშირე-
ბითი მეორის მრავლობითში ჩვეულებრივად შემონახული აქვთ -ენ | -ნ- სუ-
ფიქსი: ბორაშანს ლაშქრად ვიყვენით... ამხანაგებს უთხრა: დაიშალენით
თქვენაო... ადექით, აიყარენით... ახლა გავიქცენეო. დევა უთხრა
ყარამბოლსა: კარქო, დაევექიდნოთო ერთმანერთსაო... *

26. მთიულურს ნაშთის სახით შემორჩენია -ევ ნაწილაკი; უმეტეს შემ-
თხვევაში მას მნიშვნელობა დაკარგული აქვს: არც მიცემითში და არც სახელო-
ბითში დასმულ ობიექტზე არ მიუთითებს. ჩვეულებრივად ნამყო ხოლმეობითი-
თან ამოტივტივდება:

ხან ერთი წაჰყვისკე ცხორსა, ხან—მეორე... გადმოვარდისკე მღვეი, ყლამ-
დისინ ჩავარდისკე... ხანდისხან ჩიოდისკე ანდრიაჲ... შამაჩემშა თქვისკე... ცხე-
ნები გაატყავისკე თავის პრიზოდში... რო ესრე წავალ (ტყვში), ავირივიკე...

* აგრეთვე თურმეობითს II და კავშირებითს III-ში, რამდენადაც ესენი ემყარებიან
აორისტსა და კავშირებით II-ს.

სხვა დროებში: გადავარდებამ, კაცო, ჯოჯო... არც კი გვიკითხებოდა...
ბიძა ჩემი იტყვისკე...

-კე, -ყე ნაწილაკი ზოგ აღმოსავლურ (და დასავლურ) კილოებს (კახურს, ქიზიურს, ინგილოურს) ახასიათებს, ზოგისთვის (მაგ, ქართლურისთვის) უცნაო. ამდენად მთიულურის ადგილის გარკვევისათვის სხვა კილოთა შორის ამ ნაწილაკის დადა ტურება მთიულურში საყურადღებოა.

27. აჟმც იშვიათად, მაგრამ მაინც შევხვდებით მთიულურში კითხვის -ა ნაწილაკს; ა-ზე დაბოლოებულ სიტყვას კითხვის ა-ს წინ ა ჩაესმის (ხმოვანთ-გამყოფი?)¹: არ დარდობს ა დაშენი? გზააა? წყლას გაუფუჭებულია! რა უნდოდააა?

როგორც ცნობილია, ეს კითხვითი ნაწილაკი ძვ. ქართულში იხმარებოდა.

სინტაქსური თავისებურებანი:

1. ძვ. ქართულში მიცემითს ბრუნვაში დასმული სახელი ზმნას მრავლობითში არ ითანხმება იმისდა მიუხედავად, თუ როგორი იყო ამ სახელის როლი, -ნ-იანი სახელობითი კი ყოველთვის ითანხმება ზმნას იმისდა მიუხედავად, ეს სახელობითი სუბიექტი იყო თუ ობიექტი.

ამგამად სალიტერატურო ქართულში მიცემითი ითანხმებს ხოლმე ზმნას, თუ რე-ლურად მოქმედს აღნიშნავს—მ.სამე პირში: ამხანაგებს ვაუკეთებიათ, მოუტანიათ, უთქვამთ... მეორე და პირველ პირში მიცემითის მრავლობითობა ყოველთვის აღინიშნება: თქვენ ვაგვიკეთებიათ, ვითქვამთ... ჩვენ ვაგვიკეთებია, გვითქვამს... მიცემითის სინტაქსური ძალა გაიზარდა, სახელობითისა, პირუკუ, დასუსტდა: -ნ-იანი სახელობითი, როგორც ობიექტი, ზმნას არ ითანხმებს... შეუძლებელი არ არის -ნ-იან სუბიექტ-სახელობითსაც არ შეუთანხმდეს ზმნა... მთის კილოებს მეტ-ნაკლებად შენარჩუნებული აქვთ ძვ. ქართულის სინტაქსური კონსტრუქცია ამ შემთხვევაში; მთიულურშიაც გვა ეს ამის მაგალითები:

იმათა უთქომ (ე. ი. „უთქვამს“; ახ. ქართულით უნდა ყოფილიყო: იმათა უთქომთ)... ოსებს ორმოცი ცხორი წაუსხამ (ე. ი. „წაუსხამს“; ახ. ქართულით იკნებოდა: ოსებს წაუსხამთ)...

ძმისწულეები მყვანან... ორანი ძროხანი მყვანან... ლომისას ჯაჭენი ჰკიდიან...

ამგვარი მოვლენები ხვესტურულში ჩვეულებრივია, მთიულურში—იშვიათი; აქ უკვე ახალი ქართულის დამახასიათებელი ურთიერთობაა ჩვეულებრივი.

2. ქართლურისა და კახურის მსგავსად მთიულურშიც მოიპოება შოთხრობითი ბრუნვის ხმარების შემთხვევები გარდაუვალ ზმნებთან. მეტ-წილად ეს ხდება შერთულს წინადადებებში, როცა ერთ სუბიექტთან ორი ზმნაა, მათგან ერთი—გარდაუვალი, მეორე—გარდასავალი:

დასსდენ ერთად ფალაენებმა და სადილი ქამეს (დასსდენ—ფალაენებმა ქამეს)... წავიდა მარაჯანმა, იყიდა შეშა, დაანთო დიდი ცეცხლი (წავიდა—მარაჯანმა—იყიდა)... მოვიდენ ამ მცურაებმა და უთხრეს... წავიდა ამ ქალმა და

¹ ეს ფაქტი აღნიშნული აქვს ა. შანიძეს, იხ. ზემოთხსნ. „ქართული კილოები მთაში“

პური მიუტანა იმ ბიქს... წავიდა ქალმა და უთხრა მამას... ადგამის მხარე...
სამედი ცხორი ანუჭა... წამოიდა მელიამ, სხვა კაცები არ გაუტანა...
ბუქისაქენ.. ამ უხეირომ წავიდა თავის სახლისაქენ...

უკანასკნელ ორ მაგალითში მოთხრობითი მხოლოდ ერთ გარდაუვალ
ზმნასთან არის ნახმარი...

3. ე. წ. „აზრის მიხედვით შეთანხმების“ ნიმუშები ბლომად გვაქვს მთიულურშია:

რო გარდაიცვლება (კაცი), ტირიან ჯალაბობა („ჯალაბობა“ რამდენიმე ადამიანს გულისხმობს; ზნაც ამის საფუძველზეა პრაგმატიზმი)... წაველენ წყალზე ადამიანობა (ე. ი. ქალები), სმენ სასმელსა და ლოცვენ დედფალსა... ვერ გაუბედეს იმას ომი მთელმა საკელმწიფომ ახლა... გამართლდენ სიზმარაქს ხალხი... ვისივე ბოროლებ თუ მიუსწარ ყანაში, იჭვე დავკოც, იცოდენ ყველაშა, მერე წავიდენ და მივივლონ...

ამავე ნიადაგზე უნდა იყოს კომპოზიტი „დედ-მამა“ პრაგმატიზმის რიცხვში დასმული: დედმამიანი გყვანან... დედ-მამათაქენ წავიდენ (ისინი)... დედ-მამათაქენ წაიყვანა...

4. აღსანიშნავია ორიოდ შევთხვევა - მცა ნაწილაქის გამოყენებისა: ადამო ჯარია ვილო, დედამც ცხონდება შენიო... შენამც შევიყორდება ცხრა თავიანი დევის დაო...

5. „ეშინის“ ზნა მოითხოვს ნათესაობითს (ზოგჯერ მოქმედებითს) - გან თანდებულ თერთ ისევე, როგორც ძველს ქართულში; კილოებიდან ეს კონსტრუქცია დღეს გარე-კახურს, ფერეიდნულს...

შენგან შეშინდა ის ბაღლი... უხეიროს არ ეშინიან ომისაგან, მაგრამ თავის ამხანაგებისაგან ეშინია...

რაკი - გან თანდებული მოქმედებითსაც მოითხოვს, შესაძლებელი ხდება ამ ზმნასთან - გან - თანდებულიანი მოქმედებითც შეგვხედეს: უხეირომ რომ დაინახა, ძალიან შეშინდა იმის ვაჟკაცობიდან...

6. „დაპატარა“ - ზნა მთლიურში მოითხოვს მიცემითს (ასევეა გარე-კახურშიც): ქოსა-სომეხსაც იქ დააპატარჯეს... დაპატარჯეს ქალბატონს იმათ დედასა...

სტალინტიკური კონსტრუქციებიდან მთიულურში ყურადღებას იქცევს:

1. უარყოფითის გაძლიერების სურვილით ნაკარნახევი „ორმაგი უარყოფა“¹: ვერაფრით ვერ მოაერხებს იმის დახვევა. ვერაფერი ვერ ვეციოთ ჩვენა... იმან ვერაფერა ვერ უპასუხა.. სერიოზულით ვერავისთან ვერ ვამბობდიო... ვერავინ ვერ მეგრიოვა... შენს მეტი იმას ვერავინ ვერ გაუძლებს.. სხოს არაიის არ უშობსო... პურის ქამაზე დადგა: არაფერი ჯამ გირი არა აქვს... ქამა ბევრი უნდა, არაფ რს არ აციოებსო... შენ რა გითხრა: არაფერს არ ვიტყვი... იმათთვინ არაფერი სასარგებლო არა იყო რა!

¹ ორმაგი უარყოფის შესახებ ქართულში იხ. ვ. თოფურაძის გამოკვლევა „წელიწდულში“, გვ. 69 და შემდ.

კრიზაგი უარყოფაც გვაქვს:

უარყოფა

...ალარავინ ძღვეს... ხე იქნება, თუ კაცი იქნება, რო დაბეჭდვებში

სადევი აღარაშია რა!.. არავინ იცის, ვისია!.. ეს ნ. დირი სულ დაქმა, არაფერი დარჩა... მე კრძალი მინდა დიდო, სხო არაფერი მინდაო... თეთრი ბეწვი ხო არსად გინახავსო?... თუ კბილით იყვის (ლაფნის ქერქი შოგლ:ჯილი), იმის სახლში არაფერიაო...

2. ქართულში „აქვს“-ზმნა იხმარება, თუ ობიექტი საგანია და „ჰყავს“, თუ ობიექტი ცოკხალი არსება: წიგნი, სახლი—აქვს... ძმა, ცხენი, ძაღლი—ჰყავს...

მთიულურში გვხვდება „ქონა-ფუძე ყოლა-ს ადგილას (იშვიათად!): შენ სახლობა აო გვექნება! (უნდა ყოფალიყო: არ გყოლებდა)... სახელაგარი მელია გექნები (ნაცულად: „გეყოლები“-სა).. ძველ ქართულშიაც არიან მსგავსი შემთხვევები: ჰქონდა მის თანა ყრმაჲ თუსი... იხ. კ. კეკელიძე: „კომენი“ ტფილისი 1918, გვ. 29-30. ტექსტი, რომელშიაც ეს მაგალითი გვაქვს, ორიგინალური ნაწი-წა-მოგბია.

3. დამახასიათებლად ვთვლით კონსტრუქციებს, სადაც მეორე პირის ბრძანებითი ევშირებითის ფორმით არის გადმოცემული; ესაა „რჩევითი ბრძანებითი“: რო ვინმე მოვიდოდესო, ჩემად შემატყობინებდეთო და მე შოგ-კლავო... როცა მგელს ნახავთო, გამოიქცეოდეთო ქალისკენო, თორემ მგელი გაჯავრებულია და შეგჭამთ რასმეო... ხანდახან დაასვენოდეთ კაცო (ცხენზეა ლაპარაკი)... ამგვარი რჩევითი ბრძანებითი მთის სხვა კოლოებშიც გვაქვს.

კერძობითი ფაქტებიდან აღვნიშნავთ შემდეგს: „თავისი“ იხმარება „მისი“-ს ნაცულად (ასევეა გარე-კახურშიც)... „თავად“ გვხვდება „თითონ“-ის ნაცულად: ვაჟმა იმისი სარჩო სულ შეჭამა და თავადაც მოკვდა... თავად კი არ მოიდა... თავად კიდან წავიდენ...

თავისებური ხაზისაა სახელებში: წვისქვილი, ტვიტველი, ცვერცვი სვირცხვილი, კირწყილი (= რწყილი), თვირთვილი (= თრთვილი), გურგალი (= მრგვალი), სიმგერგელიც... უკანასკნელი ოთხი ძველ სახეს წარმოგიდგენს.

ზმნებში: იქამ (= იზამ), აჩუქვა (იქედან: საჩუქვარი), დაუქვევნია, ჰქვიუნებია (= დაურქმევია, ჰრქმევია), ძრახვა — ხალი შინაარსით და თითქმის ძველი ფორმით (შეუძრახა ტირილით... შამოუძრახა: „რა გატირებსო?“)... კელობს (= კოქლობს): კარგა ხანია ვგრე კელობს... შდრ. ძვ. ქართ. აკელობელი; ეს უკანასკნელი მთიულურს არ შერჩენია... უცია (= უცემია): საქონლისათვის ჯიბი უცია... რჩომა (= რჩენა), რბოლა (= რბენა), აქვის (= აქვს), მისდიხარ და სხვ. ამგვარი თავისებურებანი ლექსიკონშია გასათვალისწინებელი; აქ ამ ნიმუშებით დავყავოფილდებთ.

გვევ ითქმის: კიდავ (= კიდევ), რორცა (= როცა), სუ || სუჲ (= სულ) და სხვ. შესახებ.

ჩვენ აღვნიშნეთ მთიულურის თავისებურებანი — ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსურ-სტილისტიკური და ნაწილობრივ ლექსიკური ხასიათისა.

ეს თავისებურებანი სხვადასხვა ასაკისაა: ზოგი — განვითარების სულ ახალი, უკანასკნელი საფეხურის გამომქდავენებია, ზო-

სამ-ტევან ჰაბუკი და მელია

ერქენული

გამზ. 1911 წელს

იყო ერთი მეწისქვილე. იმასა ჰქონდა სამი ტევანი ყურძენი. შაბაქვიცა ერთი მელია. სულ გაუთავა ყურძენი. დაჩა ორი მარცოლი კიდავ. უყარულა მეწისქვილემ და დაიჭირა მელია. მელიამ უთხრა, რომ „ნუ მომკლავო“, წვრილ-შვლი ვარო; გამიშვიო, პატარა შვილებს დავზრდიო და კიდავ მოვალო“. „ტყავს გაგაძრობო და ქუდს შვევიკრავო“, — მეწისქვილემ უთხრა. „ჩემი ტყავიო რა დიდი რამე იქნებაო შენთვისაო? — მელიამ უთხრა — შენ ხარ უცოლო ბიჭო და ბედსა გწევო შენ შენაო!“.

გაუშო. მელია წავიდა და მოუძრახა: „ჩემი ნურა გეფიქრება რა! ერთ თვემდისინ დაბაძალე მან შენა!“ ერთი თვის შემდეგ მივიდა მელია წისქვილი(ს) კარზე. მეწისქვილეს გამარჯვება უძახა, „შენ ჩემო დაბლუბავო მელიაო!“ — მეწისქვილემ უთხრა. — „აბა ეხლა მოიცალეო შენთვისაო! მელიამ უთხრა — როგორი სახელ-ვარი მელია გქნები შენ! „ადგა და... „კელმწიფესთან წავალ მენ“, უთხრა მელიამ. მეწისქვილემ უთხრა: „ე ქუდი დააყ ნეო, ტყავს დამიკარგამ“ შენო!“ — „შენ ერთი ქათამი შამიშხადეო!“ მელიამ უთხრა მეწისქვილეს. ერთი ქათამიც აჩუქა კიდევ მელიას მეწისქვილემ. შევკამა წისქვილის კარებზე. ახლა აკსენა ღმერთი და წავიდა კელმწიფესთან მელია. მივიდა კელმწიფის კარებზე — სამარჯაკლოთ წავიდა — და უთხრა: „სამ-ტევან ჰაბუკი ქალსა ვთხოვს შენ ო!“ (რაკი სამი ტევანი ჰქონდა მეწისქვილეს, ამიტომ სამ-ტევან ჰაბუკი დაარქვა). კემწიფე ძლი რ გაჯავრდა: „რატომ სიტყო შემომწონეო!“ — „ის მაინც არ მოგწორდებო, ის სამ-ტევან ჰაბუკი!“ — მელიამ უპასუხა. „ამ ჩემ საკელმწიფოში ვინ არისო, რომ ჩემი ქალი შეირთოსო!“ — სთქო კელმწიფემ. „ახლა ბიჭი უნდა მანახოთ, რა შნოს ბიჭია? რა ჩაცმული და დახურულიაო? (აბა რას ჩაი-ცომს? ჩემსავით ტიტველია!“).

წავიდა მელია სამ-ტევან ჰაბუკისაკენ განარებული. მივიდა წისქვილში და უთხრა რომე, „უნდა წავიდეთ მე და შენ კემწიფესთანაო!“ სთქო ამ მეწისქვილემ: „ტიტველ-შიშველი და მშიაჩი სად უნდა წავიდე მენო?“ მელიამ უთხრა, რომ მენ გიშოვნიო სუყველაფერსაო! წავიდა და ერთი უღელი კარი იჭირავა და შეაბა ურემში. მოკრიფა გვირილა (ყოლი რალა!) და დაუღო ურემზე. დასვა მეწისქვილე, თავადაც ურმის თავზე დაუჯდა.

გასწია და წავიდა კელმწიფისაკენ. წავიდა ეს ტიტველ-შიშველი მეწისქვილე. ერთ ალაგას წყალი გასასვლელი. წავიდა მელია და პირდაპირ კელმწიფესთან მივიდა. გამოკვივან ძაღლები და კინლამ შაკამეს. ის კელმწიფესთან გაიტკა, ეს მეწისქვილე წყალ-გალმით დააყენა თავის ურმით გამართული. „როდესაც მენ დაგიძაბო, ურემიც წყალში გადაბრუნე, ტანისამოსიც გადაყარე და დარჩი ტიტველიო!“ — უთხრა მელიამ

ეს ბიჭი გასტყერის მელიასა და ეოოღება წული(ს) პირზედა. უთხრა კელმწიფეს მელიამ: შენი სიძე სამ-ტევან ჰაბუკი მოდისო!“ აბა, წადი, კაცებს გავაგზავნი და ვნახოთ, რა კაციაო!“ — უთხრა კელმწიფემ. წამოიდა მელიამ, სხო კაცები არ გაუშო სამ-ტევან ჰაბუკისაკენ: „თქვენ არ მიგიშობსო, თქვენს ნახვას არ იტადრებსო ისაო.“ თვითონ მელია წავიდა. ურემი წყალში გადააბრუნა და ტანისამოსიც წყალში გადაყარა სულ.

1) შაბაქ აწუბილი მშოვანი აქაც და ტემოდაც. ტონფრ მახვილს ატარებს.

მელია და ტყავი გააძროს. „ი, შენ ღარიბოო! გამოგაცხადო, რა გინდა“ — მელიამ უთხრა. ბიჭი შაშინდა ძრიელ.

სხო ღროს ც ბევრჯელ მოგონ, მ გრამ ბიჭმა ყური არ უგდო. ღარჩა ის სასახლე სამ-ტყეან კაბუკა. მ ღია თავის სახლში წაფიდა. ეგ არი!

ჩაწერილია ჩემ მიერ 11. VIII. 1922 წ. ზე მომღეტეს. მოქმელი ადამ ბუთხი, 55 წლისა, ბარში ნავალი; წერა-კითხვა არ იცოდა.

ტექსტის ენა დამახასიათებელია მთიულურისათვის: არქაიზმების მხრივაც, ახალი მოვლენების თვალსაზრისითაც და იმ შერყევობითაც, რომელიც ზოგ მოვლენას ახასიათებს.

ვევუ ზღაპარი 1929 წ. ჩაწერილი მაქვს ჰანურად სოფ. ტალღათის (ათონის რაიონი, თურქეთში) მცხოვრებ ალი კანთარ-ოღლი სავან აფხაზეთში (გამოკვეთილია; იხ. ავტორის „კანურის გრამატიკული ახალი ბი ტექსტებით“ ნაწ. II, ტფილ., 1936, გვ. 95—101; სათაური: „დღერემენჯი დო თილი“ — „მეწისქვილე და მელია“).

АРН. ЧИКОБАВА

ОСОБЕННОСТИ МТИУЛЬСКОГО ГОВОРА

(РЕЗЮМЕ)

Мтиульский говор грузинского языка относится к группе горских говоров Восточной Грузии, каковы: хевсурский, тушский, пшавский и мохевский¹. Мтиулы живут по верхнему течению р. Арагвы, в административном отношении образуя два сельсовета: Млетский и Пасанаурский.

Характерные особенности мтиульского говора, поскольку это выясняется из анализа записанных нами на месте текстов, сводятся к следующему:

В мтиульском сохранился звук *ɟ* *x*, употребляющийся в тех случаях, где его мы находим в древнегрузинском литературном языке: კევი qevi «ущелье», შუკლი tshqli «колено», კელი qeli «рука» и т. д.

Пережиточно встречается тоническое ударение почти всегда на втором от конца слоге, создающее впечатление долгих гласных².

Комплекс ვა va после согласных и в начале слова обычно дает ო o: კოლი koli — კვალი kvali «след», სხო sxo — სხვა sxva «другой», ცხორი cxori — ცხვარი cxvari «овца» и т. д.

¹ В статье А. Шанидзе «Грузинские горские говоры» (Сборн. научн. кружка студ. б. Петроград. Университ. Тифл. 1 15—на груз. яз.) читатель может найти сужмарный очерк этих говоров.

² См. статью автора: «Долгие гласные в мтиульском говоре»: Известия Тифл. Гос. Универ., т. IV (1924 г.) стр. 333—348 (на груз. яз.).

Комплекс *ოვი ovi* — *ოი oi*: მოიდა moida — მოვიდა movida მოვიდა მოვიდა
 შეა, მენ მოიტანე men moitanē — მენ მოვიტანე men movitanē მოვიტანე მოვიტანე
 Комплекс *ოვა ova* — *ოა oa*: საძოვარი saḡoari — საძოვარი saḡovari «паст-
 бинце»...

Эти процессы обусловлены главным образом билабиальностью звука *ɟ v*. По существу те же изменения связаны со звуком *ɟ v* в гаре-кахетинском и ферейданском говорах груз. яз.¹

Из морфологических явлений:

Сохранение (частичное) *ɟ j* в именит. пад. при основах с исходом на гласный, частное усечение окончания именит. пад. При основах с исходом на согласный потеря *ɟ z* в окончаниях родит. и дательного падежей: ნიკორაჲ niḡoraḡ, ბილიკაჲ biliḡaḡ «тропинка», კარებ kareb «двери», წერილ ცერილ «письмо» вместо კარები karebi, წერილი ceriali... ღორი პატრონს ორი patrons вместо ღორის პატრონს «владельцу свиньи»... ერთ ქათამ (მოგვიყვან) ერთ კათამ (mogiḡvan) вместо ერთს ქათამს erts katams... «одну курочку принесу»...

Послелог *-თვის* -tvis представлен в виде *-თვის* -tvis, *-თვი* -tvi, *-თვინ* -twin, *-თვისინ* -tvisin.

Послелог *-მდე* -mde встречается в виде *-მდისინ* -mdisin.

С творительным падежом обычно употребляется послелог *-დამ* -dam вместо обычного в ново-груз. лит. яз. *-გან*: ქალაქიდან kalakidam «из города»...

Местоимение первого лица მე me представлено с детерминантом *-ნა* -na (მე-ნა me-na я), сохранившимся в груз. яз. при втором лице შე-ნა še-na «ты», а также во множ. числе ჩვე-ნა čve-na «мы», თქვე-ნა tkve-na «вы»...

В спряжении глагола сохранился пермансив («прошедшее обычное»): მოვიდის movidis он приходил обыкновенно (сюда), მოვიდიან movidian они приходили обыкновенно (сюда); это время находит широкое применение в рассказах.

Частица *-ჟე* -ḡe (*-ყე* -qe гаре-кахет. и ферейданского говоров) сохранилась в виде пережитков, но лишена присущей ей морфологической функции.

В качестве субъективного префикса второго лица и объективного префикса третьего лица выступает префикс *ɟ j* с оттенком аспирации (равно как *ʒ h*), а также *ɟ s*; в применении этих префиксов наблюдаются колебания: то объект в дат. падеже остается необозначенным в глаголе, в другом случае при объекте в именительном падеже в глаголе появляется пре-

¹ См. автора: «Гаре-Кახეთი в диалектологическом отношении» в сбор. Архив. посвящ. проф. И. А. Джавахишвили, Тифл. 1925, стр. 63—65 (на груз. яз.), «Основные особенности ферейданского говора груз. яз.», Известия Тифл. Госуд. Унив. т. VII (1927) стр. 208—210 (на груз. яз.).

ჩიხე; перед некоторыми согласными (наприм. რ, ხ, ნ...) შედგენის შემთხვევაში ხდება მთიულური თავისებურება.

В прошедшем заглазном втором двухличных непереходных глаголах используют вспомогательный глагол იყო -იყო вместо суффикса -ო-დ- -ო-ძ-: ნდომებოყო წყალი ndomebiqo cqali вместо: ნდომებოდა წყალი ndomeboda cqali «оказывается, ей хотелось воды».

Арханжны синтаксические конструкции в роде: იმათა უთქომ imata utkom вместо: იმათა უთქომთ imata utkomt «оказывается, они сказали», ძროხანი შევანხ ვროხანი mcvapan «у меня имеются коровы»...

Характерны случаи употребления повествовательного падежа при непереходных глаголах: წავიდა ქალმა და უთხრა მამას cavidā kalma da utxra mamas «женщина пошла и сказала отцу».

Чаще всего это наблюдается в слитных предложениях, где при одном подлежащем два сказуемых, из которых одно выражено непереходным глаголом, а другое—переходным.

И в структуре и в лексике мтиульского говора сохранились архаизмы, (засвидетельствованные еще в древнегруз. лит. яз.), хотя и не в такой мере, как в хевсурской или тушском говорах: на мтиульском говоре сильнее сказывается влияние картлийского говора.

Генетически мтиульский говор скорее увязывается с кахетинским говором (чем картлийским); впрочем этот вопрос требует исследования.

ARN. ČIKOVAVA

PARTICULARITÉS DU PARLER MTHIOUL

(RÉSUMÉ)

Le parler mthioul de la langue géorgienne appartient au groupe des parlers montagnards de la Géorgie Orientale; ce sont les parlers khevsourien, touche, pchave et mokhève¹.

Les Mthioul habitent un pays en amont de l'Aragva et forment deux unités administratives: les soviets des village de Mlete et de Passanaour.

Ainsi qu'on le voit d'après l'analyse des textes recueillis par l'auteur dans le pays même, les particularités caractéristiques du parler mthioul aboutissent à ceci:

Le parler mthioul a conservé le son *ɟ* q, employé dans les cas, où nous le retrouvons dans l'ancienne langue géorgienne littéraire: კვი qevi «défile»,

¹ Le lecteur retrouvera le résumé de ces parlers dans l'article: «Parlers géorgiens montagnards» par A. Chanidzé (Recueil, du Cercle Scientifique des étudiants géorgiens de l'Univ. de Pétersbourg, Tbilssi 1915—en géorgien).

მუკლი muqli «genou», კელი qeli «main» etc. On y rencontre ^{გრჩქინესუხან-სხან} les restes de l'accent tonique, ce qui donne l'impression ^{მუსიკისებრი} de longues¹.

Le complexe ვა—va après les consonnes et au commencement des mots donne habituellement le son ო—o: კოლი—kōli — კვალი—kvali «trace», სხო—sxo — სხვა—sxva «autre», ცხორი—cxori — ცხვ რი—cxvari «brebis», etc...

Le complexe ოვი—ovi — ოი—oi: მოიდა—moida — მოვიდა—movida «il vint», რენ მოიტანე—men moițane — მენ მოვიტანე—men movițane «j'apportai».

Le complexe ოვა—ova — ოა—oa: სძიარი—sazōari — სძივარი—sazovari «pâturage». Les procès mentionnés ci-dessus s'expliquent surtout par la bilabialité du son ვ v.

Le son ვ v subit les mêmes changements dans les parlers garé-kakhetien et féreydane de la langue géorgienne².

Phénomènes morphologiques: Conservation partielle de l'a j au nominatif dans les thèmes aux terminaisons voyelles.

Emploi fréquent des terminaisons tronquées au nominatif dans les thèmes, terminés par une consonne, disparition de-ლ ს s dans les terminaisons au génitif et au datif: ნიკორაა nikoraj, ბილი აა bilikaj... კარებ კარებ «portes», წერილ წერილ «lettre», au lieu de კარები karebi, წერილი წერილი... ღორი პატრონს yori patrōns au lieu de ღორის პატრონს «au propriétaire du porc... ერთ კათამ (მოგიყვან) ert katam (mogiqvan) au lieu de ერთს კათამს... erts katams «ne poule j'apporterai».

La postposition -თვის -tvis est représentée comme -თვის -tvis, -თვი -tvi, -თვინ -tvin, -თვისინ -tvisin.

La postposition -მდე -mde se rencontre comme -მდისინ -mdisin.

On emploie habituellement la postposition -დამ -dam avec le cas instrumental au lieu du -გან -gan, usité dans la langue géorgienne moderne: ქალაქი დამ kalakidam «de la ville»...

Le pronom de la I-re personne მე me avec le déterminant -ნა -na, მე-ნა me-na «moi, je», conservé dans la langue géorgienne à la 2-me personne შე-ნა che-na «toi, tu», ainsi qu'au pluriel ჩვე-ნა čve-na «nous», თქვე-ნა tkvena «vous».

La conjugaison du verbe a conservé le permansif («passé d'habitude»): მოვიდის mowidis «il venait (ici) habituellement», მოვიდიან—mowibian «ils venaient (ici) habituellement»; ce temps est employé bien fréquemment dans les narrations.

¹ Voir l'article de l'auteur: «Voyelles longues dans le parler mthioub». Bulletin de l'Université de Tbilissi, vol. IV (1924) p. 333—348 (en géorgien).

² Voir: «La Garé-Kakhetie sous le rapport de la dialectologie» par l'auteur. Recueil «Arils», dédié au professeur I. A. Djavakhichvili, Tbilissi 1925, page 63—65 (en géorgien). «Particularités essentielles du parler féreydane de la langue géorgienne»: Bulletin de l'Université de Tbilissi vol. VI, page 208—210 (en géorgien).

La particule -კე (-ყე -qe des parlers gare-kakhétiens et ^{ქვეყნის} ცხვანის) n'a été conservée que comme un reste privé de sa propre fonction morphologique. En qualité du préfixe subjectif de la 2-me personne et du préfixe objectif de la 3-me personne apparait le préfixe ა j légèrement aspiré (ainsi que ჰ h) et ს s; on observe une certaine instabilité dans l'application de ces préfixes: ou l'objet au datif n'est pas indiqué dans le verbe, ou le préfixe se retrouve dans le verbe, dont l'objet est au nominatif, ou, enfin, il n'y a point de préfixe devant certaines consonnes (par exemple: რ—r, ნ—n...).

Au second passé inversif les verbes bipersonnels intransitifs s'emploient avec l'auxiliaire -იყო -iqo qui remplace le suffixe -ოდ-, -o-d-: ნდომებიყო წყალი ndomebigo cqali au lieu de: ნდომებოდა წყალი ndomeboda cqali «il parait qu'elle voulait de l'eau».

Les constructions syntactique, comme იმათა უთქომ—imata utkom au lieu de იმათა უთქომთ—imata utkomt «il parait qu'ils avaient dit», ძროხანი მყვანან—ძროხანი მყვანან «il y a des vaches chez moi», «j'ai des vaches»—sont archaïques.

Les cas de l'emploi du narratif avec les verbes intransitifs sont caractéristiques: წავიდა ქალმა და უთხრა მამას—cavida kalma da utxra mamas—«la femme alla et dit au père». L'emploi le plus fréquent de cette construction se rencontre dans les propositions, dans lesquelles deux prédicats (verbes) sont attribués à un seul sujet. En ce cas, l'un d'eux est exprimé par un verbe intransitif et l'autre par un verbe transitif. Dans la structure, ainsi que dans le lexique du parler mthioul les archaïsmes ont été conservés dont l'ancien géorgien littéraire atteste l'existence, bien que ces archaïsmes n'y soient pas aussi nombreux que dans les parlers khévsovien et touche: l'influence du parler kartalien ayant agi plus fortement sur le parler mthioul.

Sous le rapport génétique le parler mthioul tient plutôt du parler kakhétien que du parler kartlien.

Du reste, cette question doit être encore approfondie par des études supplémentaires.

ზოთა ძიებური

ქართული ენის მთარგმნელი დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი

1. რაჭულის შესწავლის ისტორიისათვის. რაქა დიალექტოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლელია. მთელი რიგი გარეგნული ნიშნების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ უაღრესად საგულისხმო ისტორიულ-არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული რაიონის მეტყველება დიდ ლირებულებას უნდა წარმოადგენდეს საზოგადოდ ქართველთა მეტყველებისათვის. და მართლაც: რაქა სიგრიძეზეა გაკვირული მდ. რიონის ნაპირებზე და მას გეოგრაფიის ამ სპეციფიკის წყალობით რამდენიმე ეთნიურ ერთეულთან აქვს შეხვედრის წერტილები. თავისი უკიდურესი ზემო ნაწილით იგი ემეზობლება სვანეთს, ოსეთს, ყარაჩაას, შალყარეთს და ჩერქეზეზს, ხოლო ქვემო არით—ლენხუშს, ზემონდერეთს და ქართლს. მეორეს მხრივ, საქართველოს ისტორიიდან ვიცით, რომ რაქის საერისთაო დიდ როლს ასრულებდა საზოგადოდ ქართველი ხალხის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური განვითარების ისტორიაში.

დიალექტოლოგიური მასალები რაქულის შესასწავლად თითქმის არ მოგვეპოება, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში გაბნეულ რაქულ ზემირსიტყვაობითს ნიმუშებს, რომელთაც დიალექტოლოგი ნაკლებად თუ ენდობა, როგორც ხალხური შემოქმედების არა-ენათმეცნიერული ინტერესით შეგროვილ ფაქტებს...

ლექსიკოლოგიური თვალსაზრისით ყურადღების ღირსია სხვადასხვა გამოკვლევა რაქის ეთნოგრაფიიდან, ეკონომიკიდან, ბოტანიკიდან, გეოლოგიიდან¹ და სხვ. ასე მაგალითად, ნ. შინდელის ნარკვევში Селение Сори (Рачинского уезда, Кутаисской губернии)—ცალკეა გამოყოფილი თავი—„ენა“, სადაც აღნიშნულია, რომ რაქულს ასეთი თავისებურებები მოეპოება: „ქვე“, „ქი“, „ყე“, „იყე“, „უნა“, „უკა“². ამ წერილში გაფანტულ ლექსიკურ მასალების საფუძველზე პროფესორი Н. Schuchardt-ი შენიშნავს, რომ რაქულს შემოუნახავს არქაიზმები, რაც სხვა რაიონებში გვხვდებაო (ნ. Zur Geographie u. Statistik der kharthwelischen [südkaukasischen] Sprachen, გვ. 87). [შთა] რაქული ლექსიკური მასალები წარმოდგენილია ს. შაკალათიას წიგნშიც: „მთის-რაქა“ (1930. ტფილ.). ხოლო ვუკოლ ბერიძის ისიტყვის კონა იმერულ და რაქულ თქმათა, Грузинский (картский) глоссарий по имерскому и рачинско-

¹ ნ. პროფ. ა. ჯ. ჯანელიძის ნაშრომები (მაგ., „გეოლოგიური და პალეონტოლოგიური ნარკვევ“ და სხვ.).

² Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, I/XI 1894.

მუ говорам» (МЯЯ. VI). პირველი დიალექტოლოგიური ნაშრომის სისტემურ-მოდულია სპეციალურ-ენათმეცნიერული ინტერესით შეგროვილი მასალები [ხემო] რაჭის ლექსიკიდან. რაჭული ტერმინები შესულია, აგრეთვე, რაფ. ერისთავის ლექსიკონში: „მოკლე ქართულ-რუსულ-ლათინური ლექსიკონები მცენარეთა, ცხოველთა და ლითონთა სამეფოებიდან“ (1884) და ი. ქუნიას წიგნში: „სიტყვ ს კონა ს. ს. ორბელიანის და დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში გამოტოვებული სიტყვები. Грузинский глоссарий...“ (МЯЯ. I 1910). რაჭული ფორმები დაწმენულია არსენ ონიანის ნაშრომით: „შეგარეჟი ბალხარე ეახლე ხორავ. Сборник сванских названий деревьев и растений (на лашхском наречии)“ (МЯЯ. VIII, 1917). ა. შანიძის გამოკვლევაში: „S₂ და O₂ ქართულ ზნებში“ (1920) ლაპარაკია „რაჭული კილოს“ შ სახებ ღებ-ლოლის წეტყველების მიხედვით, S₂—O₂-ის თვალსაზრისით. ორიოდ რაჭული ტერმინი გნხილულია ლევ. ბაშინჯადიანის შენიშვნებში: К Функциональной семантике (по материалам из поездок в Грузию летом 1927 г.) ДАН. 1928 № 7. რაჭულში დადასტურებული -ყ ნაწილი განხილულია R. Erckert-ის წიგნში: Die Sprachen des Kaukasischen Stammes (1895), H. Schuchardt-ის სპეციალურ გამოკვლევაში: Georgisches etc. Melanges Charles de Harlez (1927), არნ. ჩიქო ბავას შრომაში: „ყ ნაწილი ფერდინდულში და მისი შნიშვნელობა გრატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით“ (წელიწდეული, 1—2, 1923—1924). სათანადო ფაქტები [მთარაქულიდან] დამოწმებულია, აგრეთვე, ჩემს შენიშვნებში: «О множественном вербальном объекте и грузинском» (კრებულში: „Академия Наук СССР акад. Н. Я. Марру“, 1935). რაჭული დიალექტი წარმოგვნილია ორი ერთეულის სახით ჩემს დისერტაციაში: «Опыт классификации диалектов грузинского языка» (ლენინგრადი, 1935).

2. მთარაქულის საზოგადო დახასიათება. როგორც ცნობილია, რაჭა სამ გეოგრაფიულ რაიონად იყოფა: ქვემო რაჭა, შ.მორაჭა, მთარაჭა¹. მ. არაქა შედება სამი სოფლისაგან: გლოლა, ღები და ქიორა. ღები და ქიორა თითქმის გვერდით ერთმანეთს, რამდენიმე-ღა კილომეტრით არიან ერთმანეთისაგან დაშორებული, ხოლო გლოლა დ.ბ.ქიორას ოციოდ კილომეტრით ქშოა ს. ეს საში სოფელი გამოიყურება, როგორც კავკასიონ ს კალთებში შეჩენილი რელიქტები რაჭული ეთნიური ერთეულისა, — და ყოფის რელიგებით, ეთნოგრაფიით, ფოლკლორით — იგი თავისებურ წრეს ქნის, განსაკუთრებულს ჩამოღმა რაჭის სინამდვილ საგან. ისტორიულ-აქტეოლოგიური და ენათმეცნიერული (ტოპონიმიკური) საბუთებით ირკვევა, რომ მთარაჭის ტერიტორია ოდესღაც სვანებს ეკუთრათ და გარკვეული ხანიდან იგი რაჭველებმა დაიპოვეს. აღსანიშნავია რომ მთარაჭველები თავისთავს „მთიულბს“ უწოდებენ, ხოლო „რაჭველებად“ მხოლოდ ჩამოღმა რაჭის მკვიდრთ იხსენიებენ.

¹ პროფ. ა. შანიძე მთარაქულზე შეშაობდა 1916 წ. სამწებაროდ, პატივე. პროფესორის მიერ შეგროვილი მასალა ვერჯერობით გამოქვეყნებული არ არის (ამ მასალიდან ხშირად სარგებლობდა აკად. ნ. შარო).

² უმთავრესად უწოდებენ „მთის რაჭა“-ს, მაგრამ მიხანშეწინილად მიმანჩია დაეღვინათ „მთარაჭა“, აქედან: „მთარაქული“.

რაქული მეტყველების შინაგანი კლასიფიკაცია მხოლოდ მაშინ შეიძლება: დადგინდეს, როდესაც მთელი სფერო-სივრცით იქნება შესწავლილი მთარაქული ენობრივი თავისებურებანი. ჯერჯერობით კი მარტოოდენ მთარაქის მეტყველებას ვიცნობთ ასეთივით და აქედან „რაქული კილოს“ საბოლოო დიალექტოლოგიური „ნათლისდება“ უთუოდ ნაადრევია. მაგრამ ჩამოვმა რაქის წინასწარი შესწავლით მიღებული შთაბეჭდილება ასეთი და შევებისა და ვარაუდის უფლებას გვაძლევს, რომ მთარაქა ენობრივადაც განსხვავებულ ერთეულს უნდა წარმოადგენდეს. ხოლო მთარაქველებისა და მათ ტომობრივ თანამომქმთა ენობრივი თანამიმართების დაწვრილებითი ანალიზი და, საზოგადოდ, რაქული ეთნიური ერთეულის მეტყველების დიალექტოლოგიური კვლითიკაცია მომავლის საქმეა. ასე ამგვარად, მთარაქის ენობრივ თავსებურებათა კომპლექსს მე „მთარაქულს“ ვუწოდებ და იგი შედის ქართულ დიალექტოლოგიაში, როგორც თავისთავადი დიალექტური ერთეული. მთარაქულის საპირისპიროდ ზემოდა ქვემოაქის ენობრივ კონტრანეტს ვიხსენიებ „ქვემოაქულის“ სახელით, უადრესად პირობითად (შდ. ზემი Опыт классификации...)¹.

მთარაქული აღმოსავლეთ საქართველოს კილოების ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს. ყველაზე მეტი შეხვედრის წერტილები მას „მთის კილოებთან“ აქვს. ჩვენ ვიცით, რომ ამ უკანასკნელი დიალექტური ჯგუფის ძირითადი განმსაზღვრელი ნიშანი—არქაიზმია და მთარაქულიც ქართული „არქაული დიალექტის“ მშვენიერ ნიმუშს იძლევა.

აი საერთო ფორმები, რომელნიც სისტემებრ მთარაქულსა და „მთის კილოებს“ შემოუნახავთ: 1. სახელობითში ი-ს ჩამოცლა, 2. სახელობითის ა [- ი]-ს გადაყოლა მიკემითის წარმოებისას, 3. Locativus exterior-ის გაფორმება ხანით, 4. დაწვებითი ბრუნვის წარმოება -ით ფორმანტით (Nomen + Locativus-ში + Ablat.-ით), 5. კინობითის ა, 6. ოცობითი თელის სისტემა, 7. გვართა წარმოება -იან || -იონ სუფიქსით, 8. Pl-ის საკმაო გავრცელებულობა (თავისი ირიბი ფორმებით)², 9. ნართაული -ავ, -ამ, ელემენტების ნაცვლად -ევ, -ემ ელემენტების გამოყენება, 10. პერმანსივი, 11. ნამყოფწვეტელში და ნ. წვეტილში 3 პ. მრავლ. -ეს, -ენ-ის ნაცვლად, 12. მხოლობითში მრავლობითის 1 და 2 პირიდან ი-ს „გადმოსვლელიობა“, 13. მსაზღვრელ-სასაზღვრის შეთანხმება ბრუნვაში, 14. სახელების შეთანხმება მრავლ. რიცხვში, 15. გრამატიკული ობიექტის მრავლობითობის გამოხატვა სათანადო ნაშნით ზმნაში, 16. კითხვ-ს ა ნიშანი, 17. -მცა და ქვე ნაწილაკები, 18. მთელი რიგი პარალელი ფორმები ლექსიკაში.

სხვა არქაულ ფორმათაგან, რომელნიც მთარაქულს დაუკავს და მეორეს მხრივ არა მარტოდენ „მთის კილოებს“ შემოუნახავთ, არამედ ზოგიერთ ბა-

¹ ჯერ კიდევ 1920 წ. აკ. შანიძეს აქვს შენიშნული, რომ ლებ-გლოლის მეტყველებას გამსაკუთრებელი ადგილი უჭირავს. ეს ჩანს იქიდან, რომ ავტორი ლებ-გლოლის დიალექტს რაქული კილოს კილოკავად მოიხსენიებს (ნ. სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, გვ. 179).

² მე აქ გვერდს ვუვლი ფერეიდნულსა და ინგილოურს, სადაც დიალექტური თავისებურებანი სხვა ფაქტობრივობათაყ არის გაზრდილი. თუმცა-და გათვალისწინებული არქაული ფორმები ამ ერთეულებშიც მეორდება.

რის კილოსაც ახასიათებს, აღსანიშნავია შემდეგი: 1. ა, 2. ბოლოქვეყნიან კახელების გაფორმება სახელობითში, 3. ბოლოზმოვიან სახელებს გაფორმება ნათესაობითში, 4. ბოლოზმოვიან სახელების გაფორმება მოქმედებითში, 5. ემფატური ა(-ამას ამით...), 6. თანდებულთაგან ისდა-იზდა, 7. -ჟე[ნ] ნაწილაკი და სხვ.

სხვა დიალექტურ მოვლენათაგან აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის კილოებთან მთარაქულს აკავშირებს შემდეგი მოვლენებიც: 1. სთ-სწ-სტ კომპლექტების გამარტივება (ქართლური, -მესხური), 2. თანდებულები: -მდინ, მდინ, -თინ, 3. S_2-O_2 -ის სისტემა¹, 4. -ვი მარცვალის დართჯა ე-ბოლოკიდურიან ზმნებზე 1 და 2 პ. პ. (ქართლ., მესხ.), 5. 3 სერიაში ნ ელემენტის გამოყენება, 6. მიცემითდამატებიანი ბრუნვის ნიშნის შეკვეცა (ქართლ.).

„დასავლურ კილოებთან“ მთარაქულს შემდეგი საერთო ფორმები გააჩნია: 1. პრევერების ასიმილაცია-დისიმილაციის ასეთი ტიპები: მიე (-მეე-მო+ე), გადიე (-გადიე-გადეე-გადა+ე), გიე (-გიე-გა+ე), გამიე (-გამიე-გამო+ე) etc. (გურულ-აქარულ-იმერული), 2. მიმართულებითის წარმოება სისტემებარ არქაული ებ (-ებარ) ფორმანტით (გურ., -აქარ.-იმერხ.), 3. თანდებული იზდა-იზა, 4. განყენებულობის სუფიქსის -ობა ფართო გამოყენება (აქარ. იმერხ.), 5. ორმაგი მრავლობითობის ფართო გამოყენება, 6. ბოლოზმოვიან სახელების გაფორმება მრავლ. (აქარ.) და სხვ.

ცალკეულ მოვლენათაგან რა ნიშნებია მთარაქულისათვის სპეციფიკური? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა მხოლოდ მაშინ შეიძლება, როდესაც სათანადოდ შევისწავლით სხვა ქართულ კილოებს და ქართული ენის ისტორიის ძირითადი მოვლენებიც გათვალისწინებული გეოქნება. მაშასადაე, ამკამად უნდა აღინუსხოს ის ფორმები, რომელნიც ჯერჯერობით სხვა დიალექტურ რაიონში არ არის დადასტურებული. ამ მხრივ აღსანიშნავია: 1. ა-ს ტიპური აქუსტიკური ბუნება, 2. ღრმა ანუ უკანაენისმიერი ლ, 3. კინობითის სუფიქსების -უნა, -უკა ფართო გამოყენება, 4. საგვარეულო სახელების საწარმოებლად -ეთ სუფიქსის ფართო გამოყენება, 5. ორმაგი მრავლობითის ასეთი ტიპი: -ებ+ნ, 6. „მოდიხოდი“, 7. მეორე თურმეობითის გადმოცემა მესამე კავშირებითის ფორმებით: -ოს, -ეს || -ონ, ენ სისტემებარ, 8. -ჟი ნაწილაკი, 9. ლექსიკური თავისებურებანი, 10. ჩრდ. კავკასიის ენათა ელემენტები ლექსიკაში. 11. ისმის საკითხი მთარაქულ-სვანურის ურთიერთობის შესახებ. ჯერჯერობით მივეუბნებთ კინობითისა და მეორე თურმეობითის წარმოებაზე.

ლექსიკის დარგში განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ოსური, ჩერქეზული და მალყარულ-ყაბარდოული ელემენტები მთარაქულში. ისეთი ზმნა, როგორცაა „მობა“ ნასესხებია ოსურიდან („ნახმობა“) ² და ამ სიტყვას თითქმის სრულიად განუდევნია სიტყვაზმარებიდან ქართული ექვივალენტი. ნ მეტურ დიდი ვაგლენა ადამიანთა სახელებში, როგორც ოსურიდან, ისე ჩერქეზულ-მალყ-ყაბარდოულიდან. ეს ფაქტი უმთავრესად ფოლკლორულ მონაცემებში

¹ თუ მითითებული არ არის დიალექტური წყარო, ეს იმას ნიშნავს, რომ სათანადო მოვლენა აღმ. საქ. ყველა ბარის კილოს ახასიათებს.

² შდრ. ოს. ნებაშ.

პოლოზს თავის გამოხატულებას. ეს გარემოება კი იმაზე მიუთითებს, რომ მთარაქული ფოლკლორი მჭიდრო კავშირშია ამ ეთნიურ ერთეულთა ფოლკლორთან. მაგრამ ამ საკითხის კვლევა არ შედის ჩემს მიზანში¹.

აქვე შევნიშნავ, რომ მთარაქულში არის შინაგანი მკირვოდენი განსხვავება: ერთი მხრით დგას გლოლური და მეორე მხრით ლებურ-ჭიორული. გლოლური უფრო მკვეთრად ამჟღავნებს ძველი ქართულის კანონზომიერებას გრამატიკის სხვადასხვა დარგში. გარდა ამისა, გლოლურს არ ახასიათებს სთ-სწ-სტ კომპლექსების გამარტივება, შესიტყვებაში თანხმოვნითი ელემენტების (ს) შეკვეცა და -ყნ, -ჭი ნაწილაკები; სამაგიეროდ ლებურ-ჭიორულს არ ახასიათებს ლ-ს უკანაენისმიერობა.

გადავიდეთ მთარაქულის ძირითად თავისებურებათა კონკრეტულ ანალიზზე.

ფონეტიკა

A. ბგერითი შედგენილობა

ა) ა. ნახევარხმოვანი ა ქართული კილოების საზოგადო დამახასიათებელი ნიშანია, მაგრამ მთარაქული მაინც უნიკუმს უნდა წარმოადგენდეს ამ მხრივ. არცერთ კილოში არ აღიქმის მკაფიოდ ა; ხშირად გვიწინაღობს გამოვარკვიოთ—იოტია თუ სრულხმოვანი, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როდესაც პროზაულ მეტყველებასთან გვაქვს საქმე (პოეზიაში—რიტმის საჭიროებისდა მიხედვით— ხან ა-ა, ხან ი). მთარაქულს კი შემოუწინავეს ამ ბგერის ტიპური აქუსტიკური ბუნება: ა-ს წარმოთქმა ტიპურია, მაშასადამე—ისეთი, როგორც არ გვსმენია არცერთ ქართულ კილოკავში.

ნიმუშები:

[პროზაული]: ა) ს ა ხ ე ლ. ბ რ.: ...და ჰყავდეს ცხრა-ა შეილი—ოთხი ბოში და ხეთი ვაჟა-ა; ამ ქალსა მამა-ა გარეთ არ ახვრიდებდა;—წინა წლებში ქვე დადიოდეს ჩამომავლობა-ა;—ფინთი იტორია-ა წაენაზა;—მელა-ა ქედისკენ ჯავშურა ცუნ-ცულით და წაიდა;—ეს რომ გაიხარდა, ხეთისავარა-ა, დაიწყო ნადირობა;—ბასილა-ა სად გაერთო.

ბ) მი ც ე მ. ბ რ.: უთხრა ბებია-ა-ს ვაჟამა, —უთხრა ხეთისავარა-ა-ს;—მელა-ა-ს თავი მოეწონა;—რა-ა-ს ითხოვს საჩუქრადო.

გ) ნ ა თ ე ს. ბ რ.: ვაჟა-ა-ს რაში;—ცაბენ ამ ვაჟა-ა-ს ქალსა;—წიჭარა-ა-ს დაჯვლა მინდაო;—ჯერ რა-ა-ს დრო-ა-ს შინ წასელაო;—ხეთისავარა-ა-ს ცოლი.

დ) მ ო კ მ. ბ რ.: დილა-ათ მისაწიო;—სალამო-ათ დაიძინებდა;—რა-ათ-აც მამე-მსახურები.

ე) დ ი ფ თ ო ნ გ ი: აა: დაპატივეს ეთერი;—გირგოლა რო დაფიცავს ხატხედა;—ვაიმე წუთისოფელო;—წაყვანა და გასწია.

¹ მთარაქული ლექსიკა დაწერილებით ნ. ლექსიკონში (შხადა დასაბეჭდად), მოსახლეობის ელემენტები საგანგებოდ წარმოდგენილი მაქვს სპეციალურ მიმოხილვაში: „ოსურ-მალყარულ-ყაზარდოულ-ჩერქეზული ელემენტები მთარაქულის ლექსიკაში“ (შხადდება დასაბეჭდად).

[პოეტური:]

- ა) თონეში კაბა-ა ჩაედვეი, შეშაც ვერ მომიგონია.
 ბ) ლინომ რა-ა გვიჭნა სადმელისაშა, ზორცმა რა-ა გვიჭნა ღურშოვისაშა.
 გ) აბამ ნეფეს და-ა მოვტაცეთ, მავ მოვიხმარეთ ხელი.
 დ) ბერო კაცო, ნუ შევობით, გული რასმე მვებება, დედინების დაბარება ყველა-ა რასმე მენიშნება.

ბ) ჟ განსაკუთრებულ შემთხვევებში-ლა გვხვდება.

ნიმუშები:

ქასტაგორი¹, ჭაიტონი, ზჭთის.

ც) ღრმა ანუ უკანანისმიერი ღ.

ნიმუშები:

დილა, სავხალი, ცოლი. ბარკალი, ქალი, ვაშლი².

B ასიმილაცია-დისიმილაცია

ძირითადად დამახასიათებელია ხმოვანთა ერთი გარკვეული სახის ასიმილაცია. განსაკუთრებულ ძალას იჩენს ე. როცა პრეფერბი (გა-, წა- etc.) ერთვის ე-თავიღურიან ფუძეს, ეს უკანასკნელი იმსგავსებს პრეფერბისეულ ხმოვანს. ასე ამგვარად, საქმე გვაქვს რეგრესულ ასიმილაციასთან. ვიღებთ ფორმულებს: და+ე=დეე, გა+ე=გეე etc.

ნიმუშები:

- ა) და+ე=დეე: დეეწორა, დეეჯარა, დეეთანშა, დეეკითხეს, დეეკლნა, დეეკარგნეს, დეეპარნეს, დეეკრა.
 ბ) გა+ე=გეე: გეეზარა, გეეპარნეს, გეეცინოს, გეეთამაშა, გეეზირა, გეელანძლოს.
 გ) წა+ე=წეე: წეეზლახუნა, წეენაშა, წეეზობა, წეეკრა, წეეთამაშა, წეეცკვა.
 დ) მო+ე=მეე: მეემატა, მეეცალეო, მეეწია, მეერთვას, მეეზმარება.
 ე) ზა+ე=ზეე: ზადეეზიენეს, ზადეესროლა, ზადეეზობა, ზადეერტვა.

ამ ფორმის განვითარების შემდეგი საფეხური ხასიათდება დისიმილაციით: ა+ე=ეე-იე. ასეთი წარმოება შედარებით ნაკლებგავრცელებულია.

ნიმუშები:

- ა) მო+ე=მეე-მეე: მეეწინა, მეეკალა.
 ბ) ზადა+ე=ზადეე-ზადეე: ზადეეგდო, ზადეეტანა.
 გ) გა+ე=გეე-გეე: გეეკეთხია, გეელანძო.
 დ) ზამო+ე=ზემეე-ზემეე: ზემეეკდნეს, ზემეეტანა.

¹ ტაბონიმიკური ტერმინია.

² ჩემს დისერტაციაში (Опыт классификации диалектов грузинского языка, 1935. Ленинград) სათანადო „ლ“ ასე მქონდა გამოხატული: „დილა, ქალი...“, პროფ. ა. შანშიძე თავის რეცენზიაში სამართლიანად მიმოიხილდა, რომ ამ შემთხვევებში გაორმაგებული „ლ“ კი არ უნდა ვიგულოთ (როგორც ეს მე მქონდა წარმოდგენილი), არამედ ღრმა ანუ უკანანისმიერი „ლ“. განსაკუთრებული ნიშნის უკონლობის გამო იგი აქ შავად არის დაბეჭდილი: „დილა, ქალი“...

C. ბგერის დაკარგვა

a) მ, რ, ლ ბგერების მოკვეცა.

ნიმუშები:

- ა) ტერი, შეილდისარი, წყერი, ხრები, ტრედი, ძორი, გელი, ხეთუნაზავი, ხევი.
- ბ) ბილი, ბძანდები, იხდება.
- გ) კღჳ.

ბ) ხთ—სწ—ტ კომპლექსების გამარტივება.

ნიმუშები:

- ა) მეჯოგეთან, მამიდათან, ტყეთან, სათანაითან, მითანე, ამითანე.
- ბ) წაველა, შეიწაველა, წორა, ჩამოვეწრა, გადაწრო, მოაწრო.
- გ) ბოტანი, მებოტნე, ტუმარი, ვტუმრა, ქრიტე.

შენიშვნა: 1. დაკარგვის ბედს იზიარებენ აგრეთვე: ა) მიმლეობის შანი, ბ) -ეენ თანდებულის ბოლოკიდური, გ) მითითებითი ნაცვალსახელების თანხმ. ელემენტი, დ) შუალობითი გზის მაწარმოებელი— „ინ“, ე) მიცემითისა და ნათესაობითი ბრუნვების ხანი შესიტყვებაში (იხ. „მორფოლოგია“ და „სინტაქსი“).

2. ხ პუნ:ტში გათვალისწინებული მოვლენა ახასიათებს ლებურ-ქიორულს; გლოლურში იგი არ გვხვდება.

D. ბგერის ჩამატება

ნიმუშები:

გამჯავრდა, მჯავრი, ყმარწილი, ნიქეთი.

E. ხუბსტიტუცია

ვადასტურებთ—როგორც თანხმოვნებში, ისევე ხმოვნებში (ოვა—უა, ვა—ო, ვე—ო, ო—ვა).

ნიმუშები:

- ა) მარსკელავი, უღმაში, ბრავალი, ფზარი, დღესასტაული, ავანტყოფი [—ავამტყოფი—ავამყოფი. + ავამყოფი — ავადყოფი].
- ბ) თს—ც: ღმერც, მასლააც.
- გ) ოვა—უა: გაათბუა, ეთბუა, დაგვიტუა, აწუა.
- დ) ვა—ო: სომს, სხომის [|| სხუმის].
- ე) ვე—ო: გველოშაპი, ყორიფელი [—ყოლიფერი—ყველაფერი], ქოყანა.
- ვ) ევ—ო: კიდო.
- ზ) ო—ვა: თვარღ[შ], მარტვა.

შენიშვნა:—„მდის“ თანდებულის ბოლოკიდური ნარად იცვლება (იხ. „მორფოლ.“).

მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა

A. ბ რ უ ნ ე ბ ა

a) როგორც პროზაულ მეტყველებაში, ისევე ნაშეტურ პოეტურ მეტყველებაში სახელები (უმთავრესად კერძო სახ.) სახელობითში და მოთხრობითში სუფთა ფუძით გვხვდება ხშირად.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი:

- ა) ხ. სახ.: ქალ წამართვით, ხომო? ამაღლობას მაშინ მოვიდა, სადაც სახში იყო დაპატრეებულ; არაბ ვერ გააყვა კვალზედა, ბარკალ ვერ შეუღვო.
 ბ) კ. სახ.: დარქვა ზურაბ; დაათვრეს ბეჯან; ადგა ბეჯან და წარმოვიდა; მიდგა ბეჯან დევსა კარსა; აწ ამირან წაეგება; აეთანდილ სამძღვარს გადასცდა; აღმასი იყო აეთანდილ; აეთანდილ ვუბნება; წამოდგა აეთანდილ და გაუშვა ბაწარო; აწე ტარიელ წავიდა ამ ბაწარზედა; ბეჯან ესროლა ისარი და ტაზი იქვე წააჭკოა; ამირან დაშთილა ვირი; გადინადირნა აეთანდილ; ითხოვა ქალი... სად ამირან წინლი ჩაჭკრა... ფირან წიგნი წაიკითხა, ითამაშა დანაზღა; ფირან ცხენი გაახტუნა, ახა კვიცი გამართულა; ზურაბ მერჯება ხელსაო.

b) სახელობითი. ზოგჯერ ბოლოხმოვნთან სახელებს ერთვის სახელობითის ნიშანი ა(-ი), როგორც წესი და რიგია, ძველი ნორმების მიხედვით.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი:

რვა-ა, ვაჟა-ა, ხმა-ა, კლდე-ა.
 ზე-ა, ფრთე-ა, დურო-ა, ბლე-ა.

c) მოთხრობითი. მთარაქული ბოლოხმოვნთან სახელებს მოთხრობითში არაიშვიათ შემთხვევებში აწარმოებს მა (-მან) ნიშნით, ისევე როგორც ამას ადგილი აქვს ბოლოთანხმოვნთანთა ჯგუფში საზოგადოდ ახ. ქართულის მიხედვით. ამგვარად, ჩვენი დიალექტი კლასიკური მან ფორმანტის ევოლუციის გარდამავალ საფეხურზე დგას.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი:

მელა-მა თქვა; გამოიხვდა მამა-მა; დაიყენა ხეშწიფე-მა; ნეფე-მა შემოსწერა; ერთმა მოყმე-მა...

d) მიცემითი. 1) ბოლოხმოვნთან სახელებს მიცემითის წარმოებისას შემონახული აქვს ზოგჯერ სახელობითის ა [-ი], ე. ი. ნომინატივის ნიშანი გადამყვება მიცემითში.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი:

ვაჟა+ა-ს ქალსა სხვა ხეშწიფე უგზავნის—ითხოვან; რა+ა-ს გვიბრძანებთ ამისასა? ზე+ა-ს დაუშენდა თავსა ი ბედითო.

2) მიცემითის ხ ნიშნით იწარმოება Locativus exterior-ი და Locativus-ი.

ნიმუშები:

- ა) [Locat. ext.]: ღებს მიდოიდა ჩოხეთი; მებს რომ შვეიდა...; ზოვი კახეთს წასულეყენეს.
- ბ) [Locat.]: მერე მოვიდა და ღებს მოკედა...; ღებს ერთი კაჲ ქალი ჰყავდა; ღებს რომ საქმე დავემართა, არ არის გასამხელია [ღეჲა.]; ალაღეთს ქალი დაემარბე, იონეთს მარგლის ბოსტანსა [ღეჲა.]; დიგორს ჩამოსხდეს ვეზირნი [ღეჲა.]; რაჲს ვინ იყო მისთანა? შოგსა არიან ხარები; დვაღეთს ცოლოურობა ჰყავდა; კართოვრამს შემოგვეყნა.

ც) ნათესაობითი. ას [-ის] ფორმანტი ერკეის ბოლოზმოენიან სახელებსაც და რელექციასაც არ იწვევს სათანადო შემთხვევებში.

ნიმუშები:

ველა-ას კარზედ; შალიკა-ას ამბავი; მოვიდა მანიჯა-ას წყაროზედ; შემოსდა-წყარო-ას თავზე; გაიშხვართა ღურო-ას ძირას; წიფელა-ხე-ას სიმსბო.

ფ) მოქმედებითი. ბოლოზმოენიანი სახელები ფუძის შეუკუმშველადვე ირთავენ მოქმედებითის -ით ფორმანტი. ნიშანს.

ნიმუშები:

დილა-ით (|| დილა - ით), რა-ით; ლიტრა-ით, საღამო-ით, ვრბო-ით, რძე-ით, ფრთე-ით.

გ) ხშირად მიმართულებითი ბრუნვის -(ა)დ დაბოლოების ნაცვლად იხმარება -ებ || -ეფ [-ებრ] ელემენტი.

ნიმუშები:

- ა) [პოეზია]: ვეარსა აეხდი ლომურ-ებ,
* შიგ ჩავარდები კორულ-ებ,
მიგბტებ-მოგბტები დეფურ-ებ,
სისხლს გამოვიშვამ ღარულ-ებ.
- ბ) [პროზა]: გამეყნო კაცურ-ებ; ჩაეხვიე ღვეფურ-ებ გმირულ-ეფ, თასიან-ეფ, ხარახულ-ეფ, რანაირ-ეფ.

-ად, დ ფორმანტი უმთავრესად გამოყენებულია ასეთ არქაულ გამოთქმებში:

პურის ჰამად იყო; დაედეს ვახშმად; დაედეს კიდე სმად.

ხ) დაწყებითი (Ablativus). სათანადო შემთხვევებში გამოყენებულია მოქმედებითის -ით ფორმანტი.

ნიმუშები:

ადგეს მერმე და ბუბი-ით ქვე ჩამოვიდეს აქა, გლოლას; ხეწიფემ რომ ამოიარა, იმოდენა ჯარი გამოჰყევა ქუთაისი-ით, რომა ვინ იცის? ჯორზე-ით გადმოვედებოდი და ვირზე შევედებოდი; ზედა-უწერ-ით წამოველ; შორ-ით ელაპარაკება.

ამის პარალელური ფორმებია ასეთი წარმოება: სახელი + ლუკრეთის ლეი
+ აბლატივის -ით.

ნიმუშები:

ონ + ში-ით რომ დაებრუნდები, ერთად წავიდეთო; ჯაგებმა ქალი გამოიღესო
კოშკ + ში-ით; გამორეკეს საქონელი ბოსელ + ში-ით; შეიღებს ბუნბარ + ში-ით არ
გამოჰყავდა; დანა ველ + ში-ით ამოუღეთო.

ი) მიცემით-მოქმედებით-მიმართულებითი ბრუნვების ფორმანტები ხშირად წარმოდგენილია ემფატიკურ ა ნიშნით, ძველქართულისებურად.

ნიმუშები:

- ა) ვერ არჩენდა ცოლ-შვილ-სა; უთხრა სიმამრ-სა; მისცა ძალღებ-სა; კატასაო, თუ გინდაო, ოთხ-სა გაჩუქებო.
- ბ) მიებჯინებოდა თავი ჯობ-ითა; მოუაღერსა კუდი-ითა; დაასაჩუქვრა ყვერულ-ითა.
- გ) ი ქალა არა ღირდა ხვეწ-ადა; განა ის მოუვიდა ფიჭრ-ადა; ყვითელი იყო ფურ-ადა.

ემფატიკურნაწილაკიანი ფორმები გვხვდება პროზაულ მეტყველებაში, ხოლო ლექსებში ხომ იგი ჩვეულებრივი მოვლენაა.

B. ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი

ა) მითითებითი ნაცვალსახელი ეხ, ის—ფონეტიკური პერტურბაციის შედეგად—უმთავრესად წარმოდგენილია ე, ი-ს სახით.

ნიმუშები:

- ა) ე დიაკვანი, ე ქვა, ე ჯოგო; ე ფრთე, ე არწივი, ე გერი, ე ვაჟა.
- ბ) ი ძროხა, ი ქალა, ი ველი, ი ხემწიფე.

ბ) ის ფორმა ი-ჩამოუკლებლადაა ხშირად წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

წადი და ის-ი შეჭამე; ემუსაიფეს სიდედრი, სიმამრი და ის-ი; რომ გადმოიყვანეს ის-ი...; ის-ი და ამირანი.

ს. შიშღეობა. ფონეტიკური გამარტივებით, მიმღეობის პრეფიქსული ნაწილი ნულითაა წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

[შ]დიდარი, [შ]ძინარი, [შ]ჭედელი, [შ]თიბელი, [შ]კითხავი.

დ. კნიხობითის წარმოება მეტად გავრცელებული მოვლენაა. მაწარმოებელ ელემენტებად გამოყოფილია: -ა, -უკ+ა, -უნ+ა.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

- ა) ჭალ-ა, ობოლ-ა, დარბაზ-ა, ზანდუცა-ა, გულ-ა, კათამა-ა, მათრახ-ა, სადგურ-ა, ჩიტ-ა, ცოლქმარ-ა, მზარ-ა, უღელ-ა, ანდგომ-ა-ე, იმერელ-ა-ე.
- ბ) ყან-უცა-ა, პატარ-უცა-ა, ღართ-უცა-ა, ფულ-უცა-ა, თესლ-უცა-ა, ნაფთ-უცა-ა, ცხვარ-უცა-ა, ცხრილ-უცა-ა, მამ-უცა-ა, ანეტ-უცა-ა, ღექს-უცა-ა ფხალ-უცა-ა, თხა-უცა-ა.
- ვ) გულ-უნ+ა, თფირ-უნ+ა, შავ-უნ+ა, ღვეკ-უნ+ა, ბოშ-უნ+ა.

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ კნინობითის მეტად გავრცელებულობა დამახასიათებელია ნამეტურ [ჭვემო] სვანურისათვის (ლენტეხურისათვის). ეს სვანურ-მთარაქული პარალელი საგულისხმოა!

ე. თ ა ნ დ ე ბ უ ლ ე ბ ი .

ა) -ში თანდებულის ნაცვლად, ლოკატური შინაარსის გადმოსაცემად, გამოიყენება ზოგჯერ -ჩი

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

წავიდა სოფელ-ჩი; მოვიდა აწე სოფელ-ჩი კაცის; შენი ლაბტი ხელ-ჩი მომე; ვამე იმა-ჩი მდარესა; არმოვლ-ჩი.

ბ) ვადასტურებთ -მდინ || -მდვინ [-მდისა,] თანდებულს.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

ვადა-მდინ, კოკება-მდინ, ბარკლება-მდინ, მუზნარა-მდინ, აჭა-მდინ, სანა-მდვინ, წენა-მდვინ, შუა-მდვინ.

ც) -თვის ფორმა -თვინ-ის სახითაა წარმოდგენილი.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

ქმრი-თვინ, ნადირი-თვინ, სვანები-თვინ, დედამთილი-თვინ, მამი-თვინ.

შენიშვნა: § 2-ში გათვალისწინებულ შემთხვევებში ეგების ვინის გაჩენა [-ღვინ] აიხსნ ს -თვინ-ის ანალოგიის ვარაუდობით!

დ) ფართოდ არის გამოყენებული -კე [-კენ] თანდებული, რომლის დართვისას ნათესაობითი ბრუნვის თანხმობითი ელემენტი შეიკვეცება. ხოლმე.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

შეპქა იმი სახლი-კე; ჩასავლეთი-კე წავიდა; სვანები-კე; ფეხები-კე; გაღაწი-კე.

ე) 1) -ვით თანდებულის ბოლოხმოვინ-ს სახელზე დართვისას არა ჩანს წინამავალი მორფემის თანხმობითი ელემენტი. ამგვარად, თანდებული პირდაპირ ეკვრის ფუძის ბოლოკიდურხმოვანს.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

ბუხუკელა-ვით, ოტკა-ვით, გუნდა-ვით, ხე-ვით, მზე-ვით (შდრ. ბუხუკელასავით, ზესავით etc.).

2) -ისდა || -იზდა.

ნიმუშები:

ა) მ-ისდა, იმ-ისდა.

ბ) რა-ისდა.

გ) რა-იზდა (|| რა-იზა), გლეზებ-იზდა, ჯიზვებ-იზდა, ქლობ-იზდა, იამნ-იზდა, ამბ-იზდა, იმ-იზდა.

F. იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით ოცობითი თვლის სისტემის არქაულ ფორმებს: შვიდოცი, ხუთმეტოცი.

G. მთარაქულს ძალიან უყვარს „განყენებულობის სუფიქსის“ -ობა-ს გამოყენება.

ნიმუშები:

სამკაულ-ობა, ლალატ-ობა, იარალ-ობა, ბრძოლ-ობა, წმინდ-ობა, მთვრალ-ობა, ყო-ჩალ-ობა, ჩქარ-ობა, ოს-ობა, (კონტექსტში: „ჩვენში ოსობა იყო ძნელი“).

H. გვართა წარმოება.

ვინაობის resp. საგვარეულო სახელებს აწარმოებს სუფიქსები -ეთ და -იან.

ნიმუშები:

ბიჭილა-ეთ-ი, გორგი-ეთ-ი; ზოჩხა-ეთ-ი; ჯაფარ-იან-ი, გოგრიჭ-იან-ი¹.

I. მრავლობითი რიცხვი.

ა) -ნ, -თა || -თ. საკმაო მოქალაქეობრივობით სარგებლობს დღესაც მრავლობითი რიცხვის არქაული ფორმანტები. აქ დაცულია ძველი ქართულის კანონზომიერება: სახელობით-წოდებითში გამოყენებულია -ნ, ხოლო სხვა ბრუნებებში -თა || -თ. პოეტურ მეტყველებაში თითქმის აბსოლუტურად გაბატონებულია მრავლობითობის არქაული წარმოება.

ნიმუშები:

ა) 1. გაუზნდეს ოსნი მტერნი; ესენი არიან ქრისტიანნი; ჩვენებურნი ეუბნებიან ერთმანეთსა; ჩვენნიც წავიდეს; ჩამოვიდეს სახში ჩვენი; ადგეთო, გპირნო, გპირულდფ; დევნო, ადგეთო; ამოირჩინა ორნი ლეკვანი; წემნი უფროსნი დაუბედეს. 2. ცხრანი მძანი ვოყვენიო—ოესნი, დვალნი ბალაჩარნი; ნადირნი, ფრთხილად იყვენიო; არჩენო, ჯიზენო და ჯერანნო, ნადირში მშვენიერანნო; წეტა ხელნი ხელთა მომცა, ღებნი კალთას გამიხვიანო და არმოელჩი ჩამირიანო; დიგორს ჩამოსხდეს ვუხირნი, რჩეულნი ბადელანნი.

ბ) 1. გაუშვეს ე ვაჯა ყაჩაღთა; იმიშვლა ხრმალი და რგათა თაეები დასტრა; დახადა, რაც ქონდა რგათა თოფი და იარალი დაუძაბა სოფელლთა; იჭიდნეს ახლა ამათა; სამთა ვაჯათა თქვეს. 2. წენთა არტყია სარტყელი; ამთ იარონ ამირან; გხათა ვერ გაელენ რბენითა; ზუთნი ბუბასა ვერას უზუნ—მტერთა ჩამოსავალი;

¹ საგვარეულო სახელების სუფიქსების სხვა ვარიაციებიც მოიპოვება მთარაქულში. სათანადო წარმოებასთან დაკავშირებულია საგულისხმო საკითხები, რომელთა შესახებაც ცალკე მომზადებაში შექნება მსჯელობა.

ან იყო დგემა ნადგური, აწი ლოდნარი ცვიოდა; მისნი შეილდნიმ დაქანაჩქანი
კლდეთა ჩაუცხიაო.

ბ) თანაბარი უფლებით სარგებლობს -ებ ფორმანტი. მისი გამოყენების თავისებურება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ა- ბოლოკიდურიან სახელზე დართვისას ფორმანტისეული ხმოვანი ხშირად არ იწვევს რედუქციას.

ნიმუშები:

მაღაზია+ებ-ი, ისტორია+ებ-ი, ვლაბა+ებ-ი, ქვა+ებ-ი, ლავა+ებ-ი, ვაჟა+ებ-ი, ბიძა+ებ-ი, დედა+ებ-ი, მამა+ებ-ი, მთა+ებ-ი.

სათანადო წარმოების შემდეგი საფეხურია ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის დამსგავსება. მაშასადამე, ფორმანტისეული ხმოვანი იწვევს ფუძისეული ხმოვნის რეგრესულ ასიმილაციას.

ნიმუშები:

ღვევ+ებ-ი, ჭივე+ებ-ი.

ც) ქართული კილოებიდან ვიცით¹, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში წაშლილია მრავლობითობის გავება, როდესაც გამოყენებულია -ნ ფორმანტი და ამიტომ სახელს ერთვის თანამედროვე ენობრივ აზროვნებაში ცოცხალი წარმოდგენა პლურალობისა -ებ-ის სახით. ვლემულობთ ფორმულას: ...-ნ+ებ=Pl. მთარაქულში კი პირიქით გვაქვს: სახელზე დართული -ებ ნიშანი ვერ ასრულებს მკვეთრად პლურალობის ფუნქციას და რიცხვის ეს სიმკრთაღე გამახვილებულია ისევ -ნ ფორმანტით, რომელაც ჯერ კიდევ მკვიდრობს მეტყველებითს ცნობიერებაში. ამგვარად, ვლემულობთ ორმაგი მრავლობითობის საგულისხმო ფორმულას: ...-ებ+ნ=Pl.

ნიმუშები:

მელ-ებ+ნ-ი, ცხვრ-ებ+ნ-ი, ღვე-ებ+ნ-ი, თავე-ებ+ნ-ი, ხარ-ებ+ნ-ი, ვოჭ-ებ+ნ-ი.

კ. § 6 ა.

ა) S₂—O₂. პრეფიქსების სისტემა თანდათანობით მარტივდება მთარაქულში. სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე აღნიშნულია, რომ მთარაქულში „ნაშთები-ლა თუ მოიპოვება S₂ -ისა და O₂-ისა, თორემ მთლიანად არც ერთის ხმაურებაა დაცული და არც მეორისა. ნაშთები მეტია გლოლურში და იქიდან ჩანს, რომ ცოტა უფრო ადრე გლოლის უღვლილება ძველი სალიტერატურო ქართულის უღვლილებას უახლოვდებოდა, რადგანაც S₂-ად და O₂-ად აქ ჰაეა და სანი“².

¹ შტრ. კ. ლ. დონუა, О двух суффиксах множественности в грузинском «Язык мышления», II.

² ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ხმებში, გვ. 179.

$S_2 - O_2$ 'ის ხმარებაში ყოველთვის არ არის დაცული გარკვეული განმარტებითი მიერება. მთარაქულსავე შემოუნახავს „ეიდა“ ზმნის არქაული წარმოშენი ქმნილება

ნიმუშები:

მოჭერი, მოჭვე, ჭვეა, გაჭეა, წაჭეა (II წახეა), შეჭახმა, ჭქმნა, დაჭარნა; — გა-
მოსწეადე, წასცხვით, შესჯდა, მისტონა, სთიბდა, დასთერა; — საით მოდიხოდი?
სინო, მიდიხოდი სადღაც დღეს?

b) ზმნები, რომელნიც ნ. წყვრილში და კავშირებით მეორეში -ავ, -ამ ნართული ელემენტით იწარმოებიან ახალ ქართულში, მთარაქულში -ევ, -ემ არქაული ელემენტებით იფლელიან.

ნიმუშები:

ნახ-ევ-და, წირ-ევ-და, ვინახ-ევ-დი, უხიდ-ევ-დი, მოვკლ-ევ-დი, ურტყ-ევ-დენ
იჭირ-ევ-და, ლახ-ევ-დი, მოჰყ-ევ-დეს, ვწე-ევ-დიო, დაჭკრ-ევ-და, ხნ-ევ-ს, უგ-ევ-და,
მოფრინ-ევ-და, ვფალ-ევ-დი; — ჩაახს-ებ-დენ, ჩავეცე-ემ-დი.

c) ენებითი გვარის ზმნები აწმყოს 3 პირში იწარმოებიან არქაული ფორ-
მით -ი -ს.

ნიმუშები:

კალოშ იცვამს, მარე არ ედგმ-ი-ს; დედა, არ მედგმ-ი-ს, ქუსლი არ ეტვეა კალო-
შიდაო; აუშვათო, თუ არ გაიპარე-ი-ს-ო; შევპარე-ი-ს, სიცილი უტყდ-ი-ს ხალხს;
დაუკვირდ-ი-ს; წამოიარა და ერთი წელიწადი რომ გაუზნა, მოვი-დი-ს თავისი
სახლობაჲ, თორმეტი კაცი.

d) ზმნის 1 და 2 პირი თუ ე-ზეა დაბოლოებული, ზოგჯერ -ვი მარც-
ვალს დაირთავს.

ნიმუშები:

შეცხამე-ვი, დავჭარე-ვი, წავეხე-ვი, ჩაქუცე-ვი, — ვამოჰფალე-ვი, დამხოცე-ვი, და-
გინახე-ვი, ჩაქებიე-ვი ა.

e) მესამე სერიაში თავს წამოჰყოფს ბშირად -ნ ელემენტი.

ნიმუშები:

დაგვითბ-ნ-ია, მომიტაც-ნ-ია, დაგვიხოც-ნ-ია; აგვიდნა, დაგვეხოც-ნ-ა¹.

f) განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მესამე კავშირებითის
არქაული წარმოება.

ნიმუშები:

ერთი ყმარწვილი დაეინახევით დიდ მინდორში და უნდა დამეჭირ-ოს და დაგვე-
ყვირ-ოს; უნდა დავმეჭირ-ოს და მოგეტან-ოს; რომ ეს მეცნიერი ყოფილიყ-ოს.

¹) შდრ. ა. შანიძე, *Op. cit.*, გვ. 179.

²) -ვი მარცვალის ახსნისათვის: ე. თოფური ა, ქართლური, „არილი“, გვ. 143.

³) ნ-ს ახსნისათვის: არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, „არილი“

დახოცვა არ ასცდებოდა რვათავე; დააზმანეს ე ჩოხა და ქალებს უნდა შეეცერ-ოს; იხინი წამოვიდეს და უნდა ველ-ოს საძოვრის ფული იმათაც; აი უნდა აწიროს ქო-ოს და სხვა წააცეცან-ოს; ერთი კარავი გაუმართეთ და იქ უნდა წავიდეთ; დილი; რომ თანა მქონებოდეს, მივსებებდი; ვიყოზბდა გვეროდეს ხელშია; მოიტანა შინა არჩვი და წვადი უნდა შეეწე-ეს.

სათანადო ფორმა პარალელურად იწარმოება ონ-ს მეშეობით.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

ი ვადა რო შეესრულები-ონ, ამოვიდოდა; შენ უნდა დაგვეცო-ონ ი კაცი; ქვეყანამ სიმტერით უჭა: მის შეიღს რა ევოცებლები-ონ, ქვეყანას ამოგვაჯდებდა; სიფე-ლი არაა ჩერკებუს, მე რომ არ მემშავებო-ონ.

ეს ფორმები გადაითარგმნება თანამედრო ე სალიტერატურო ენის მეორე თურმეობითის ფორმ ბით: „დაგვეცოა, გაგვეცადა, შეეცერა, შეეწეა, — შეესრულებია, დაგვეცოა, მემშავებია“...

გ) ამავე წარმოებას უკავშირდება სხვა რიგის ფორმები, როდესაც მ პ. ფორმანტის თანხაონით ელემენტად სათანადო შემთხვევებში ხ-ს ნაცვლად ნ გვხვდება.

ნ ი მ უ შ ე ბ ი :

წავალ, მკითხავს ვაკითხვინებ, ვვებ გვეწერო-ნ შეილო; რა კაცი ენდო-ნ სხვას; შენი ქალი რომ სხვამ წაიყვანო-ნ, შენ იმას უნდა გაუსწორდეო; თუ ვაფა გეწე-რო-ნ გამომოგზავნეო; ვიციდნეთო და რომელმაც წააქციო-ნ-ო, იმის ცყნენ ე ხა-რებიო; აწ ამ ვაქას გვეხარება, რომ ეს წიჭარა ნახო-ნ; ვინც არა ქთხოვო-ნ-ო, ნურაფერს მისცემო; რაც ამ ვაქარმა ქნა-ნ-ო, ნართის ქალაქმა ზლო-ნ-ო; რაცად არის, ის ვაგიგნო, ვა თუ იყო-ნ ბეგან ვივიშვილი; სამთა ვაქათს თქვეს: დედა ჩვენი როვორ ვაერთო-ნ-ო (= დაიკარგოსო)? შავმა წყალმა ჩამოიარო-ნ, ერთდეთ; ბერი კაცი შეგხედვინ და გაჩუქებს, და რომ შემოგიძახო-ნ, ნუ შეგეშინდებთო. თუ ქალი გეწე-ნ, შინ დაიტოვეო; თუ რა ვაგივირდენ, დაუკარო; უთხრეს: ბეგანო, რა უნდა იქნე-ნ-ო შენი გამძლეო? ღმერთო და სემო გამენო, რათაც მივეკარეო, იმაზე დამეცემოდენ ე შეილდისარო: რომ ვათენდე-ნ, ამოიარეო; მადი, დავნაძ-ლევედეთო, ვინც ამ ბოხალ ხეშა ვაძერე-ნ-ო, იმას უყიდიან ცხვარო, რომელიც ვერ ვაძერე-ნ-ო...; საცა ვაგივირდენ, ჩემი სახელი ახსნენ.

ეს მავალითები ასე გადმოითარგმნება: „გვეწეროს, ენდოს, წააქციოს, გექნეს, ვაგივირდეს“...

შესამე კავშირებით ის ამ არქაულ წარმოებას რომ შესატყვისება ახ. სალიტერატურო ქართულის მეორე თურმეობითი და, აგრეთვე, სათანადო წარმოებისათვის ხშირად გამოყენებულია -ონ ფორმანტი, საგანგებო ძიების საგანია და ამ ფრიად საინტერესო საკითხს სხვა დროს დავუბრუნდები. აქ მხოლოდ შემდეგის აღნიშვნით შემოვ ფარგლები: როგორც გამოჩვენებულია, „III ჯგუფის დროთა შორის მკიდრო კავშირია სვანურში“¹ და ეს არის ს-ფ-ძ-ველი, რომლის ნიადაგზედაც სვანურში შესამე კავშირებითითაა გადმოცემული

¹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა. 1. ზნა, 1931. გვ. 182.

მეორე თურმეობითი. უცვლელია, რომ შთარაქული ამ მხრივ სენანურს, მისდევს და ეს მოვლენა შთარაქულ-სენანურის ურთიერთობის რკვევისათვის უფრო უსაფრთხო გულისხმო გარემოებაა¹.

h) ნამყოფწყვეტელში და ნამყოფწყვეტილში 3 პ. მრავლ. ზმნებს -ეს დაბოლოება მოუდით არქაული ნორმის მიხედვით, ახ. ქართლის -ენ-ის ნაცვლად.

ნიმუშები:

ე ვაჲ და ე ქალი დარჩ-ეს და დაჰყოცნეს ერთმანეთი; წამოვიდ-ეს ყველანი ხელ-მწიფესთან; ვცნ-ეს ე ძაღლები და გაჰლიონ-ეს ე დევი; ესენი რომ იყენ-ეს წასული ტყეშიდა; იფენ-ეს ხუცესი და მისი ქალი და ჰყავდ-ეს ცხრაჲ შვილი; ე დამანი წაიფდ-ეს და ჰე ცხოვრობდეს; წამოჰყვ-ეს ცოლის ძმები.

i) შუალობითი გზის ნიშანი -ინ ზოგჯერ გამოყენებულია და ზოგჯერ სათანადო ფორმის თანხმოვნითი ნაწილი ნულითაა წარმოდგენილი.

ნიმუშები:

1) აჭრეტ-ინ-ეთ, ამოცურებ-ინ-ა, გააბედ-ინ-ა, მთარბენ-ინ-ა, დააღე-ინ-ა, დააკლე-ინ-ა.

2) ამატანიე, დაგვაღვიებთო, შემაძლებია, ამოვარჩიებთო, წააღებია.

შენიშვნა: ორიოდე ზმნაში კაუზატივის ნიშანთან ერთად შეკვეცილია ფუძისეული -ვე ელემენტიც: „ვახთიებთ, მომაკვლევით“ (კონტექსტში: „სისხლის პურის ჭამა გადახთიეს“; „მაეს ვახთიებთ“; „მომაკვლიე შენი მტერი და ორგული“).

l) შთარაქული ზმნა ჯერ კიდევ იმ საფეხურზე დგას, როდესაც მრავლობითის მეორე და პირველი პირიდან ინის მხოლოდობითში ვადმოსვლის პროცესი დამთავრებული არ არის. ამიტომ მთელ რიგ შემთხვევებში სათანადო ი არ არის ზმნაზე დართული.

ნიმუშები:

დაედგ; რათ მომკალ; ვერ გითხარ; სახედარი დაკალ; ვერ შევიძელ; არჩი მოეკალ; მინდორსა ბევრი ზის ნადირი, მოკალ და ჭამო; წაიკარ ფეხი; ღორის ან-გარჩიო ჰტენ; ბეანო, გაიძარო; ქათამი დამიკალ; მუხლებზე მომკარ; მომეც ორი პური; წაე და უთხარ საღამოზე; აი, ეს სამფეხი რაში მომეც; დაეჯე და მოგიყვებო.

ს ი ნ ტ ა შ ს ი

A. მსაზღვრელ-სასაზღვრის შეთანხმება ბრუნვაში

a) მიცემითი. ზოგჯერ შეთანხმება სრული სახისაა.

ნიმუშები:

ერთ-ს უდაბნო-ს ტყეში; ერთ-ს სიყვდილ-ს გადმირჩენიხარო; ერთ-ს რაშ-ს ამოვარჩიებო; მეორე-ს დღე-საც კიდევ გამოგპარნენ; მეორე-ს დილა-ს; მეორე-ს

¹ ამ ფაქტზე ჩემი ყურადღება პროფ. ვ. თოფურიაშვილმა მიამბოძა.

წელიწად-ს; მეოთხ-ეს წელიწად-ს; სამ-ს დღე-ს შემინახავსო; სამ-ს ღამე-ს ამოვირჩევო; კვირე-ს დღე-ს; სახრე დაჭრა ქართველ-ს ტაბილ-ს სიტყვა-ს ნუ მომიშლიო; ჭრელ-ს ნოხებ-ს დაგიგებსო.

ბ) ნათესაობითი: ა) სრული სახისაა, ბ) ფორმანტის თანხმოვნითი ელემენტი მოკვეცილია, გ) არ არის შეთანხმება: ბოლოხმოვნიან [განსაკუთრებით ო- ბოლოკიდურნიან] მსახლერელს ეკვეცება მთელი ფორმანტი ნათესაობითი ბრუნვისა.

ნიმუშები:

- ა) ერთ-ის წლ-ის-ა ძგონია, სამ-ის წლ-ის-ა არის; ჩვენ ორ-ის ბატონ-ის-ა.
- ბ) ერთი თე-ი[ს] ვადა; ზღე-ი[ს] მშრობელი; ღვინო მიჭონდა კამბე-ი[ს] ურმით; ც-ი[ს] სინათლე; თხ-ი[ს] ტანისამოსი; აბრეშუმ-ი[ს] ბაწრით გადაფრინდა; მაცხოვრ-ი[ს] ჯვარი; ცხენ-ი[ს] მზემა; სკორ-ი[ს] პირზე გადაავდო; იმ რკინ-ი[ს] კეტს; ხარ-ი[ს] ჯოგი ნახა; უკრავს გულ-ი[ს] საკლავადა; მე მჭონდა ნატვრ-ი[ს] მათრახით; აწაირად არის ჩვენი სოფელ-ი[ს] წესდებულებაო; ამ სოფელ-ი[ს] ნაპირში; წაუღლიავე მაცხოვრ-ი[ს] ჯვარი; გლ-ი[ს] ტყავი აცვია; მეზობლ-ი[ს] ბიჭი გალახა; ილაოცხს თავ-ი[ს] რჯულზედა.
- გ) ოქრო -[ის] ღარები უვია; ამოიღო ოქრო -[ის] ბუღთი; მოთქარა კაღო -[ის] პირი.

შენიშვნა: 1. როგორც ბ პუნქტში დამოწმებულ მაგალითებ-დან ჩანს, ნათესაობითი ბრუნვის თანხმოვნითი ელემენტი იკვეცება მაშინ, როდესაც სასახლერი არა ნათესაობით ბრუნვაში დგას. ასეთი წარმოება უფრო სისტემატურია, ვიდრე სხვა ვარიაციები მსახლერელ-სასახლერის შეთანხმებისა ბრუნვაში.

2. ბ — გ მაგალითები ლებურ-ჭიორულისთვის არის დამახასიათებელი; გლოლურში შეთანხმება სრულია.

ც) სხვა ბრუნვებში შეთანხმება საზოგადოდ თავისებურებას არ შეიცავს. ძალიან იშვიათად თუ წამოყოფს თავს შეთანხმების ისეთი ფორმები, როგორიცაა [მოქმ.:] „გულ-ით წმიდ-ით დაიფიცა“; [მოთხრ.:] „წმინდა-მ გიორგი-მ დასწაველა“ და მისთ.

ბ. სახელტების შეთანხმება რიცხვში

PI"-ის შემთხვევებში შეთანხმება რიცხვში ხშირად გხვდება.

ნიმუშები:

ორ-ნი ყაჩაღ-ნი მოიგვანეს; ჩოჩაშეილი იყო, ცხრა-ნი ძმა-ნი; იქა ცხოვრობდეს სამ-ნი ქალ-ნი; ი ორ-ნი ძმა-ნი უფროს-ნი; ორ-ნი ძმა-ნი დიდ-ნი არიან; ეს ორ-ნი ვაჟ-ნი; საშნი ძმა-ნი იყვნეს; ეს ცხრა-ნი ყაჩაღ-ნი დახედეს; არმოვლ-ნი ბეგრ-ნი იყვნეს.

ც. მიცემითი ბრუნვის ნიშანი იკვეცება

ნიმუშები:

ნადირ -(ს) ნუ შეაჭმევ; თავადებ -(ს) ღმერთი გაუწვრა; ხელებ -(ს) წაყინავს; თვე-ხებ -(ს) იჭირებდა; ზანებ -(ს) თან ახლავს ცოლებითა.

D. ობიექტის ანუ დამატების მრავლობითობა, სულერთი არის, თუ Pl⁶, სათ.ნდო ნიშნითაა აღნიშნული ზმნაში.

ნიმუშები:

- ა) Pl⁶: ამოირჩე-ნ-ა ორ-ნი ლეკვ-ნი-ი; ეს ადამ-ნი აჭკვე-ნ-ა ვირადა; დათალ-ნ-ა შამფურ-ნი-ი; ისინი მეზობლებმა არ მიიყარ-ნ-ა; გამოყარ-ნ-ა და აღარ შეუშე-ნ-ა სახში; ორ-ნი კაც-ნი დასტოვ-ნ-ა; ცხრან-ივე იმას გაუწყვეტი-ან; უცებ ნახ-ნ-აი ცხვრებ-ნი; წადი, ისი-ნი დაკამე-ნი; ვინცალ ჩემი ძმა შეკამა, ისი-ნი დაეხოცე-ნი და მოჰაქო.
- ბ) Pl⁶: დაჰაიჯე-ნ-ეს ე კაც-ები და მენაურ-ები; საცა ის აღზანაგ-ები ჰყავდენ (მას); ოქრო ტახტ-ები ყვან ამ უფროსა; მიუშე-ნ-ა აწე გამირ-ები; მიჩვიე-ნ-ა ე დეე-ები; წადი და გლოელ-ები მომგვარე-ნ-ო; ე შეილ-ები წაიყვანე-ნ-ენ; ჰ შეილ-ებიო გაყარე-ნ.

E. სპორადულად ვხვდებით გარდაუვალ ზმნებთან გრამატიკული სუბიექტის მოთხოვრებით ბრუნვაში დასმას აორისტში.

ნიმუშები:

ბოლოს დაიღალა კეკემა დეემა; მელიამ წავიდა და დაიწყო ზარას ძებლილი; მოვიდა სოფდაგარმა.

F. კითხვითი ა

ჩვენ ვიცით, რომ ძვ. ქართულში კითხვითი ა მაშინ იხმარებოდა, თუ წინადადებაში კითხვითი სიტყვა (ვინ, რა, რომელი, სად...) არ ერია. ჩვენს დიალექტშიც ასეა, მაგრამ ზოგჯერ ეს წესი დარღვეულია.

ნიმუშები;

იყ-ა? მოდიხარ-ა? არ მოგაქვს-ა? ვაგნება აქ-ა? რა მოწყენილი ხარ-ა?

G. კავშირი „დო“

კატეგორიულად ვერ ვიტყვი, მაგრამ თითქოს კავშირი „და“ ხანდახან „დო“-დ უნდა ისმოდეს. ეს მოვლენა მოითხოვს შემოწმება-დადასტურებას. შემინჩნევია ა.ეთ შესიტყვებებში: „ლურშევს დო ქუთაისს“, „ომს დო ვაინას“ და სხვ.

H. ნაწილაკები

ა) შემოიხანხულია -მცა ნაწილაკი. მაგრამ აქ მას დაკარგული აქვს დამახასიათებელი სინტაქსური ძალა: იგი არ მოითხოვს წინადადებაში იხრობით კილოს (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა კლასიკურ ქართულში) და თავისუფლად იგუებს კავშირებითს (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ალორძინების ხანის ენაში).

ნიმუშები:

აბა, ნეტა-მცა ეჯობო; ნეტა-მც(ა) ნადირთა თასმა მწა; ნეტა-მცა ნატრა მანატრა; მისი ნაწერი-მც(ა) იწებო; ღმერთი-მც(ა) გიგმია მაღალიო.

მთარბაზული მხატვრობის ნიმუშები

I. გ ლ ო ლ უ რ ი

ვაჟა და ლეკვები

იყვნეს ხუცესი და მისი ქალი და ჰყავდეს ცხრაა შვილი — ოთხი ბოწი და ხუთი ვაჟაა. ე ხუცესაჲ ვერ არჩენდა ცოლშვილსა. თვითო ბარგ შეშას წაიღებდა და გაჰყიდევდა და ის იყო. ე ხუცესა წაეიდა შეშაზედა და ნახა მსხვილი ვაშლი. მობრუნდა შინა და უთხრა ცოლშვილსა:

— წავიდეთ და იქ დავისახლნეთო. ჩავიდეს, ჩავსახლნეს, იცხოვრეს და ერთსა დილაზე ჩამოერიო დევი და ყველანი დასკაში და და-ძაბათა გადი-ასწორეს ჯარონში. ე დევი შეჩერებოდა ამათა, მარე რომ გასრულიყო ჯარონში, ჩეეფლობოდა და ვაჟა მოჰკვლევდა. ე და-ძმანი წავიდეს და დაიდგა ვაჟაჲ კაჲ სახლები. ეს ვაჟა ყოველ დილაზე წავიდოდა და ჩამოიყვანდა თვითო ტახსა და იმითი ჰქე ცხოვრობდეს. ერთ დილაზედ ჩამოიარა და ნახა კაცს მიჰყავდეს ცხრანი ლეკვანი გადასაყრელადა.

— დაიცადე, ნუ გადაჰყრი, ორს ლეკვას ამოვირჩევო! — შიძახა. ამოირჩიენა ორნი ლეკვანი და ტახის ხორცი ჰქე წაიღო სამავიეროთა. მოიყვანა ე ლეკვანი და სუყველანი დახარდნა. აწ ეს სამნიუ წაელენ და ჩამოიყვანებენ თვითო ტახსა და ცხოვრობდეს კარქა. ესენი რომ იყვნეს წასული ტყეშიდა, ე ვაჟა და ე ლეკვები, — ე ვაჟამ ერთსა სალდათი დაარქვა, მეორეს მურაჲ. შემოვიდა დევი და უთხრა ქალსა:

— შეგირთვი ცოლადა, ოლონდ დამახოციეო. მოიგონე ავათმყოფობა და გაგზავნენო ცხრა მთას იქითო და ი ვაჟაო ბოთლებს დაამსებს და გადმოვალ და გარდებო კლდეო. — მოვიდა ე ვაჟა და გაგზავნა ცხრა მთას იქით. დალია წყარო და მოემატა ღონე.

— მოდი, დალიონო! — და დააღინა და იმასაც შეემატა ღონე.. გა-ამსო ბოთლები აწ იმ ვაჟაჲ და წამოჲდა. ვაჟაჲ რო გადმოვიდა, გაჩთა კდე და ე ძალლები დარჩეს კდის იქით. ტირის ვაჟა და უძახის, მარე ველარაჲათ გადმოვიდეს. წამოვიდა ვაჟა სახლშიდა და მივიდა თუ არა, გადმოვიდა დევი და

— გაშიშვლდიო! — შეუძახა. დადგა ბოთლები და ტინტრაქდება. რომ უბირობს დევი ვაჟას ცემასა, გაუტკერია კდე ამ ძალლებს და ჰქეც იცვნეს ვაჟა და ე დევი... გადუქნია ვაჟასა თავი მურაჲ.

— შეეცალეო! — შეეცალა. ეცვნეს ე ძალლები და გახლიჩეს დევი. შეჰამეს ე დევი. მერე დაადგა ფეხი ფეხზედა ამ ვაჟაჲ, დასა, გახლიჩა და მისცა ძალ-ლებსა. ე ვაჟა და ლეკვები დადგეს და კარქა ცხოვრობდეს.

* * *

იყო ერთი ხემწიფე. ყავდა ერთი ქალი. წინ ქვეით ვერცხლი იყო და წინ ზეით ოქრო. ამ ქალსა მამა ვარჯი არ ახედვებდა — არ მომტაცონ არავინაო! ბალი აქ ამ ხემწიფეს და დაა ასხია. ამ ქალსა სამი ბიჭი ჰყავს. ხემწიფემ უთხრა ქალსა:

— რავე ვერ უნდა განახვიო ბალიო? — აწ ამ ხემწიფეს ჰყავს სამოცი ჯარი და შეკაზმა თავისი ჯარი და ე ქალი ჩაისვეს შუაშიდა და გურგლივ ჯარი შემოფრტყეს. შუა გზაზედ რომ ჩავიდეს ე ქალი და მოსტაცა რამალაც. ტირიან ძრიელ. სამთა ვეათა თქვეს:

— დედაჩვენი როგორ უნდა გაერთონო, რომ ვერა ვნახოთო? — ამ ვაყებმა წაიღეს პური, იარეს, იარეს, იარეს და მივიდეს ერთ კდებუდა... კოშკია ზედ ამართული, რომ მივიდეს, უთხრეს უფროს ძმასა:

— მოაბიო ე ვაქვიო, აავდუო კარებსაო და შევიდეთო!.. — აავდო და ვერ აუწია შუამდინ. უთხრეს აწ საშუალოსა:

— შენ აავდუო მარჯვედაო! — ამანაც და თავისთავს ვერ აიცალა... ამ უნცროსმა წამოიმკლავე და:

— აწ, ღმერთო, შემაძღებო, ამაწვეიე კოშკზედაო! — გაუშვა და, იცოცხლე შენაცა და მეცა, მოაბა ზედ კარებსა. აწ ვაალო ე კარები და შევიდა შიგა ე ვაყაა. იქა ჯღიან დედამისი და სამი სხვა ქალი. იმთა ჰყოლია 4 დევი — თორმეტთორმეტ თავიანი. მთელი დევების უფროსნი ესენია... აწ ამ დევებსა ცხრაცხრა დღის ძინ უჩვევია. აწ რომ შევიდა ე ვაყა შიგნით, იმისთანე კრანტია, რასაც ინატრებ გამოვა. ინატრა ამ ვაყამ საქმელი. რომ გაძღა გემრიელათა, გამოვლედა დეგსა. აწ ე ვაყაა შეაძვრინეს ტახტქვეშ. მიმოიხედა დეგმა და — ძორის სული იცემაო!

— ვაყაა და თუ არ შესქამო?..

— მომიყვანეო აქაო საჩქართაო!.. იცნეს ე დევი და ე ვაყაა... ჯერ ამ დეგმა მოიქნია და ჩასო კოკამდინ, მერე ვაყამ მოიქნია და ჩასო მუხლამდინ. ახლა ისევ დეგმა და ჩაატანა ბარკლებამდინ. მერე კდევ ვაყამა და ჩასო წენამდე. აწ დეგმა და — წენამდე. ბოლოს ვაყამ დაანარცხა და — ყელამდი. მოკრა თავები დეგსა და დადგა კოკამდინ სისხლის ტბა. გამოვლედა მეორე დეგსა და ე ვაყა ტახტქვეშ შეძვრა.

— ძორის სული იცემაო! — დაიღრიალა ამ დეგმა. გამოხტა ე ვაყა და იწყეს კიდილი. იჭიღნეს და ისრე უქნა ამასაცა. კდევ აწ მესამეს გამოვლედა. აწ იცნეს ეს ორნი. ოთხთავ ისრე უქნა, წენაღინ დადგა სისხლი. ამ ვაყამ უნცროსი ქალიშვილი მიზდა დაიჭირა ცოლად. საშვალი — საშვალს ერგო, უფროსი — უფროსსა. ამ უნცროსსა ოქროს ტახები ყვან და ოქროს წყალში ბანაობენ. ჩაასხა ესენი და თვითონ რომ ჩადიოდა ბაწარზედა, აწ ამ ძმებმა დაჰკრეს ბაწარს და ჩაავდეს. უღალატეს ვაყას ძმებმა. წამოვიდეს ყველანი ხემწიფესთან.

— ასე და ასე იყო და ვაყა სისხლში ჩავეცხრო! — აწ გაუგნია სხვა დევებსა:

— რაკი ჩენი უფროსები დახოცა, აწ არა გვიქირსო! — დასწრებას მოსწმითითო მწიფელი და გაუდგას ვაჟასა, და ჩამოვიდა ე ვაჟა... რაც დევნა ხეზედ, ე ვაჟა სუფევლათა დახოცნო. მოსკეს სალხინო და სამკინო ჭიანდური.

— თუ რა გაგიკიბდნო, დაუქარ და შენთან დავიბადებიო! — ვაჟას ქალსა სხვა ხემწიფე უკანის — ითხოვონ. ამ ხემწიფემ უთხრა სხვა ხემწიფეს:

— ქალის ნებაა, თუ წამოგყვებაო.

— მომიტანეთ ტრედები, რო დაბანავენო და წამოგყვებიო. — ე ვაჟა კედელს მიებარა. ე ხემწიფე კედელთან მივიდა და უთხრა:

— გავგოკათეო ტრედები რომ ოქროს წყალში ბანაობენო! — მკედელმაც უთხრა:

— ვერ გავაყეთებო! — ამ ვაჟას ეს ტრედები ჰვე აქ.

— ნუ გ შინაო! — უჩერწულა. დილათ ვაჟა სწმენდს ტრედებს, ვითამ გავაკოტბო. ამაში ხემწიფემ დია ფული მოსცა... წაიღეს ე ტრედები და წამოჰყა აწ ეს ქალი და შემოდგეს ე უ არა ფები ხიდზედა, ე ვაჟა დახვდა წინ, დაუქრა სამკინო ჭიანდური და ექღნი დევები მოვიდეს, რომ აღარ ეტყვიან.

— გვიბრძანეო!

— წიედით, გვირეინით და კამეთ ჯარიო! — კამეს და ზოგნი გადაჰყარნეს. ე ვაჟა და ე ქალი დარჩნეს და დაჰკოცნეს ერთმანეთი...

თედორეს გმირობა

ერთი გორგიეთი იყო თედორე. დვალეთ ცოლოურობა ხყავდა. ადგა და წავიდა ცოლოურს და იქ ცოლს ვაჟი გამოჰჩთა და:

— ჩამოდიო და მნახეო! — შემოუთვალა. ადგა და მუხს რომ შევიდა, ცხრანი ყაჩაღნი დახვდა. დაიჭირეს ე თედორე.

— გამიშვიო!

— არ გავიშვებთო!

— ხვალ ვადმოვიარ ცოლითა და მაშინ წამიყვანეთო!.. — ადგა და ჩაიდა ცოლოურს, გაუშვეს ყაჩაღთა. რო მივიდა, მოიკითხა ამბავი და ემუსაიფეს სიღედრი, სიმაპრი და ისი. მერე უთხრა:

— ხვალეო ჰვე უნდა წავიდეო უთუოდაო! — რო უნდა წამოვიდეს მეორე დღესა და:

— იწუე რამეო! — უთხრა სიმაპრმა, — რაც გინდა, წაიყვანეო!

— არაფერი მინდა-რა, ლეკური-და მაჩუქეთო, მამა-პაპული რომ არიო. — აიღეს და მოსკეს ლეკური. წამოჰყვეს ცო-იმები. ს-ფელს რო ამოსცდა, დააბრუნა ისინი. ნუფის წყალს ზეით რომ შემოაწია მთაზედა, ცოლს უთხრა:

— აკვანიც შენ უნდა აიკიდო და გუდაცაო! — დაიწყო ამ ქალმა ტირილი.

— ნუ ტირ, თორემ ხრმალს შემოგკრავო! — ჩამოვიდა და ღმერთს შეხებეწა:

— გამიმარჯვე ღმერთო, შენი სიტყვა არ გამიტყენია ჯერაო! — ეს ცხრანი ყაჩაღნი დახვდეს.

— ადექით, გმირნო, გმირუფეო, ერთი მე წავალ სამარს, ტრანსილვანიაში გაემგზავრე ერთო! — შეუძახა. იშიშე — ხრმ ლი და რვათა თავები დასკვა. შეცხრე ქვე დაიჭირა. დახადა რაც ქონდა რვათა თოვლი და იარაღი და მეცხრეს აკიდა. სოფელს რომ ჩამოაწია, დაუძახა სოფელსთა:

— ეს ერთი ყაჩაღი ქვე მამატიკეთო... — ერთი კვირის მერმეთა უთხრა ამ ყაჩ. ლსა:

— წაიღე შენი იარაღი და ავეჯი და უთხარ თქვენი ამბავი თქვენბეშიდო.

სამი სიტყვის განმავლობა

იყო ერთი ცოლ-ქმარა კაცი, საწყალნი რომ იყვეს, ამ ქალმა უთხრა:

— წა სადმეო და რჯამაგი — ე და მოიტანო. — წამოვიდა ე კაცი, მოვიდა, ერთი ჰკუთინი კაცი. სამი წელიწადი სამ თუნათ დაუდგა. რომ გაუაჟდა სამი წელიწადი, უთხრა ამ კაცსა:

— სამი თუმანი გირწენია, თუ სამი საზრიანი სიტყვაო? — იფიქრა, იფიქრა და უთხრა:

— სამი სიტყვა მირწენიაო. — მერე უთხრა:

— გულში ნადებს ქალს ნუ ეტყვიო; ვინც არა ქთხოვონო, ნურაფერს მისცემო; რაც მოიძიო, წაიღე შინაო! ჰკვირობს ე კაცი:

— ამაში რაუა გავრთესა ი თუმანიო? — გამოსწია, წამოვიდა და მოიძია უნასის პერანგი. აიღო და წაიღო შინ. მის ეზოში რომ მიიტანა, ხელ-უკუღმა გადაადგო. შევიდა და დაეძინეს ცოლ-ქმართა... ქალს უმაღ გამოუღვიდა და გამოვიდა გარეთ და იმისთანე ოქრო გავეთ ბულიყო, იმისთნე, იმისთანე, რომ სუ თლათ დაბირკული ესხა. მერე ზევიდა:

— თუო, ბეჩაო, რა გავეთხლა ჩვენს ეზოშიდაო? — მიხაზარა. უღროო ღროს რომ გამოადვიდა, ერთი ჰქელერა შერეოდა თავში. მოგვლევენ ერთ ოქროს, გაჰკიდვიან და ცხოვრობენ და სჯამენ... უთხრა ამ ქალმა:

— რანაირეფ იყო შენი საქმეო? — მოუყვა ყველას, ჰქუთემა რომ უთხრა სამი სიტყვა... — ერთი სომეხი იყო, და კაა მალაზია ჰქონდა. ის მოყურეთა ჰყავდა. უთხრა ი მოყარეს ქმრის ნათქ მეზბი. მერე უთხრა ქალის მოყვარება ქმარსა:

— დამენიძლეეო, რათი გააშენ ე ოქროო, გეტყვიო თუ მოვიაროო, შენი ქალიც მომე და შენი სახლკარობაც და ყველაო. თუ ვერა, ჩემ მალაზიას მოქცეზო! — დაენიძლეა ე კაცი და უთხრა:

— შენ იყავ ჰქუთერი კაცოანა... — და მოუყვა ყოლისფერს.

— მართალიო... — მისცა სუყველა აწე და იმისთანა აქ ამ კაცსა, ოქროს ჯაყვა! წამოვიდა და ისრიეფ ამ ჰქუთერ კაცთან მოვიდა. მოუყვა სუყველასა ამის გარემოებასა.

— ხომ გითხარ, გულში ნადებს ქალს ნუ ეტყვიო? — მერე მეზობლისას ლბინი იყო და ე ჰქუთერი იქ გააწვიეს და ე საწყალი კაცი წაიყვანა. რომ შევადეს და სჯამენ ხოცსა, ერთი კაა ნსწელი კაცია და მალაზიაები აქ იმისა. ამოიღო ე ჯაყვა და გადაუდვა იმ ნასწელსა. უთხრა:

— ე ჩემი ჯაყვა შენ საით მოგივიდაო, ვანა მომპარეო? — უკუთხვეს ცა ე ჯაყვა აწი იმასა. უჩივლა ამ კაცმა და ხეალ დასახერხებდა მხეპქეხნს! შეტა აგდეს ნომახში და ყარაულეები ჰყვანან. ეს ჰკუთიანი კაცი ზეითაა და ქვეშით ის ამწყვედვია. აიყვანა ამ ჰკუთიანა კატა და ენახშება:

— ციცუნა, ჩემო ციცუნაო! ხეალ რომ დაგხერხეტენო, ასრე უთხარ, რომე მთაზედაო მამაჩემი ვისმე მოეკლაო. ეს ჯაყვა ყელშით ამოუღეო! — „აბა შენა ხარო ჩემი მამიკვლელო!“ მინახლაურე მამაჩემი და დასახერხებდა მოგიწერ ხელსაო (იმის გასაგონად ამბობს). აწ გამოიყვანეს ეს კაცი დასახერხებდა... უთხრა:

— მამაჩემო მთაზე ვისმე მოეკლაო, იმას ამოუღეო ყელშით ე ჯაყვაო!

— აბა, შენა ხარო მამიჩემის მკვლელო. მინახლაურე მამაჩემი და მერე მომკალო! — მერე გამოუშვეს ეს კაცი. წამოვიდა ე კაცი და შევიდა ისრივ ჰკუთიერ კაცთან, უთხრა ამ კაცმა:

— წაე ახლა და დაენიძლავეო ი კაცსო, ქალი რომ წაგართვაო და უთხარიო: — მზე საიდან ამოდის და საით ჩადისო და ის შებრუნებულად გ'ტყვისო, დაუკვირდი და მოუგებ და შენსას ყველაფერს დაიბრუნებო... — წამოვიდა და დაენიძლავა, უთხრა:

— მზე საით ამოდის და საით ჩადისო?

— აი იქით ამოდის და იქით ჩადისო! — დაუკვირდეს მზესა და აღმოსავლეთით ქვე ამოვიდა და დასავლეთით ქვე ჩავიდა... მოუგო სუყველა. წამოვიდა აწ, ეს ცოლშვილი შეიყვანა და ქალი მავრათ დაბეგვა.

* * *

ავთანდილ ქედნი მალაღნი სამხრამღინ გადიარა. ღალსა ირემსა ფერდსა კრა ბოძალი ორბი ფრთიანი... შემოიკიდა ცხენზე, გამოიტანა მინდორზედ. ცეცხლი დაინთო ძრიელი. დაჟდა და დათაღნა შამფურნი, წვადებს დაუწყო ტრიალი. გაიხედა მინდორზედა ლურჯამა. შეხტა ლურჯა, ნახა შორით კაცი მოარული.

— რაზე შეფრთხვი ლურჯა ცხენო? — ახლა ავთანდილმა დაინახა: სამი ძმა-კაცი მოდის შორით. ავთანდილმა თქვა: — თუ არიან მეგობრებო, ვერას მერჩიანო. იმ სამა ძმამ გამოაჩინეს — ერთმა ცხენი, ერთმა აბჯარი, ერთმა კაცის მოსაკლავი. უნცროსმა ძმამ მუხლად გვასწრო, სადავეს უტაცა ხელი, უნცროსმა და უკეთესმა დაუშინა მათრახები, ძმასა მოუკეცეს მხარი. ახლა ავთანდილ დაუშინა.

— წვაღნი იწვიანო ნებაო. გაღითო, ორმის ტვინი დასცხევითა ძმასაო, რაკი მხარი მოუტეხა... დანა დაშრა და ნუ გამირთავთო. თუ აღარ მომკეპთო, მეტყოდეთ გამარჯვებასო...

ტარიელისა და ავთანდილის ამბავი

ავთანდილი და ტარიელი იყვნეს. იძმეს ერთმანეთი. ტარიელი უფრო ღონიერი იყო და ძრიელი ხმა ჰქონდა. ავთანდილი უფრო მეცარი. მაშინ იმათ ნესტარ-დარეჯანი წაართევს ქაჯებმა და გაიტანეს თავის სამძღვარში და ხემწი-

ფეს ცოლად შერთეს... აწ ეს ავთანდილ და ტარიელ ეძებენ გულ ვაჭარნი... უნდა მოიძიონ. გაიარეს ერთ ადგილას და წყარო გამოდის. ქალი არის აქა.

— ამა და ამ ადგილას ქაჯებმა ქალი გამოიღესო კოშკშით, ნესტარ-დარეჯანი ჰქვიაო, ქაჯეთსა არისო. ციხე აქეთ და ვერაფერი შეუვათო, იმაში ჰყავთო... აწე ზღვა არის გასავალი და როგორ უნდა გავიდეს? ერთი ლაფრი-დონია და ცხენის ჯოგი ჰყავს. ავთანდილი გულთმეცარია და უთხრა ტარიელსა:

— რომელსა ცხენსა მოვიდო ხელიო, შენ ის წამოიყვანეო. ლაფრიდონმა რომ გენახონო, დავეწყვეტსო. — მოჯამაგირეები ყავან ლაფრიდონს. დილაზედ გამოხედეს ჯოკსა და მოუტანეს ჩქარა ამბავი ლაფრიდონს:

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშვენიერთა ჯოგი მოგვტაცესო! — აილო პირსახოცი, მიატანა და მოკლა.

— ვინ შემოგვკადრებსო? — ახლა მეორე მოვიდა.

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშვენიერთა ჯოგი მოგვტაცესო! — აილო სავარცხელი, მისტყორცნა და მოკლა:

— რავა გაიბედავდაო! — ამ დროს შესამე შევარდა და

— ლაფრიდონ, ორთა კაცთა მშვენიერთა ჯოგი მოგვტაცესო!

— ეს რა ამბავი არისო? — და გაიხედა. წიფელს მოვიდებს ხელს და ვერც უწყდენს მოკლას. დაუჭოკებს იქიდანა: — მოდიო, სამოყვროდ მოკესულვართო! — მივიდა და იძმეს.

— ამა, ლაფრიდონ, ქაჯეთს მივდივართ და ზღვას გავდივართ, მოგვეც ცხენებიო! — რომელი კაა ცხენები ჰყავდა, დაამუნიანა — ეგება არ წაიყვანოსო. აწე ავთანდილი მიხედა, გულთმეცარია და იოპკიდა და მუნიანი ცხენი წამოიყვანა. შესამეზე ლაფრიდონიც შემოსჯდა. რომ მივიდეს ზღვაზედა, ტარიელის ცხენი მუხლებამდინ მიდის, ავთანდილის — ქლიკებამდინ, ლაფრიდონის ყურებამდინ. ლაფრიდონს უთხრეს:

— დაბრუნდიო! — დააბრუნეს კადვეც. თოკ-ბაწარი აქვს ტარიელს და ავთანდილს. მკედელს ვააქედის რიგიანი პალო, უნდა დაესვას კოშკის მალლა და ზე აცოცდებიან... გამოაღეს გახურვებული და გადახტა ტარიელი. დაუწვეს თოკები ქაჯებმა, მარე მაინც აასწრო. ახლა ავთანდილი კარებში დააყენა:

— სანამ არ გაგვიპრდენ, არ მოხვიდუო როცა დაგიძახოო, მაშინ გამოშთიო... — დაიწყო ბრძოლობა, კავავს და კავავს ამ ქაჯებსა. აწ ძირს ჩამოაწია. ერთმანეთს მცთარობით შეებეს ტარიელ და ავთანდილი.

— არიქა, ძმა ავთანდილო, შეშხედა ჩემი მკლავიო!...

— მაშინ ზრ ვუყავ შენი ძმა, როცა კვერცხულეზ გამხეთქდიო! რათ არ დამენახშე, სანამ არ გაგვიპრდაო? — გაჩერდეს. ნესტარი წამოიყვანეს და ქვე არ დაუგზმძიმებულა? ხილია და დახედეს და შეუტყვეს ხრამლებით და ერთი წითელი ჯორი და მეორე გააკდო ნესტარმა, მოაბერწეს...

II. ლეზურ-ბიორული

როსტომის ამბავი

პირველმა რომ ცხენი არ იყო, ერთ კლდეში ცხოვრობდა, სახე — აღლომი ერქვა. წავიდა ის დევი და ნახა ის ცხოელი და ნახა ცხენი. გაუკვირდა. გამობრუნდა და როსტომი შეხვდა.

— გამარჯობა ადამთაგანო!

— გაგიმარჯოს!

— შენთან ერთი სიტყვა მაქო.

— ბ-ძანო!

— ერთი ცხოელი ყავს კლდეში ლომსო — კისერი გრძელი აქაო და თმაო დედაკაცივითა აქო და კუდო დედაკაცივით და გრგვალი ფეხიო. — ნიშანდელუობა უთხრა. — როსტომი თქვა:

— ის ცხენიაო, მარა არ იცისო. დევმა უთხრა.

— მოვპაროთო! — მე გამოვიყვანო, — შევდინენ, გამოიყვანეს ეს ცხენი და რკინი კეტი უჭირავს დევს და მოდის და უკან როსტომი მიყვება. როსტომი უთხრა:

— მათხვევ კეტოო! — გაუშალა და დაკრა როსტომი დევს.

— შე კაცო, აქ რა მასხარაობაა, მიწდორაშიო, უთხრა დევმა. როსტომი თქვა:

— ეს მასხარაობად ერგენა, ცხენს ვერ წავართმევო! — გეშინია რასმეო?

— არაფრის! როსტომს იტყვიან; იმისი შეკოვლი კლდის ანგრევსო.

— აწ შე ვიციო და — წაიყვანე და პატარა გადავუხვევ და მოგეწვიეო!

— უოკვალა და წინ დაუხედა კლდეში და გაკაგულა და ქვე არ იხმო უღლდემი და უშვა აქ ცხენს ხელი და მოკადა როსტომი და წამოიყვანა. გამოვიდა ერთ მიწდორზე. და აბალახა ესი ცხენი. თუთონაც მოისვენა, ღამეა! ადგა დილას და ცხენი აღარსად არის, მოუპარავს ვინცაღას. აიკიდა ეს იარაღი და წამოვიდა და მიყვა კვლს. ერთ სანეფოში შევიდა. მივიდა ამ სანეფოში. მიღია კვალს და პირდაპირ ხემწიფესთან შევიდა.

— როსტომი მობრძანდაო.

— ესეო რა არიო? — იარაღის უთხრა, რა ავეჯიო? — ცხენი შეავდა და შე სანეფოში შემომიძღვა კვალიო.

— ამელამ მოისვენე და ხვალ დილას მოვაო. — გაცა ბრძანება. დილას მოგვარეს ე ცხენი. მოიყვანა ერთმა კოკლმა კაცმა. ცალი ფეხი აქ, ცალი თვალი, ნახევარი კაცი... მეორე ღამეს ისევე გააჩერა ხემწიფემ. ხემწიფემ უთხრა თავის ქალიშვილს:

— ამალამ შენ როსტომთან უნდა მოისვენო და იქნება იმისი ძე დაგერჩა, კი ჩამომავლობა აქო! — გაიყვანეს, ლოგინი დაუგეს და დაწვა. როსტომი უბნობს:

— მოვხურო ოთახი, ვაჟ იფიქროს — როსტომ ქვე ეწინაიო. არ დაკეტო და ვაჟ თუ მილაღატოსო? ისევე იყოს დაუკეტელი! — ღიით დატოვა. დაწვა და მოვიდა ქალი; დაადგა და ვერ გააღვიდა. ადგია თავს და ფარნები უნთია და დაჩერებია. გველვიძა საცა იყო.

— რას შევბოო?

— მამამ გამოგზავნა მოვისვენო.

— შე თუ ვაჭი დამეწროსო, — ერთი ს მაჯური ჰონდა, თელ სანუოდ ღირდა, ანუქა. — თერამეტი წლის ოომ შე ქნეს, გამოგზავნე ჩემთანაო.

— სად გამოგზავნო?

— ჭაქვაოზ ნედის მოსამსახურე ვარ და იქაო ჯარები მყავსო და იქ გამოგზავნეო... — დაიშობა ყმაწვილი. შექნა 7-8 წლის.

— ზურაბი დაარკვი სახელადო! — დაუბარა... რკა წლ ს დაი ყოთამაშობა ცხენით. ერთი თვის ტოლი გალახა და იმის დედამ უთხრა.

— ჩემ შვი ს კი ნუ ლახავ, შე სხისო ტრიკოო, ბუშო! — წამოკიდა დედათან ტირილით.

— ვისი შვილი ვარო?

— როსტომი არსო, შორო არისო დაჯერ ვადა არ მოსულა წ სელისო...

— უნდა წავადეო! — გზა არ იცის და კვა... ხეწიფემ თქვა:

— ენა ხარ გაბედული, წაიყვანეო! — ვინცალამ ცხენი მოპარა, კოკლმა — მე წაიყვანო! — წამოიყვანა ზურაბი და ი სკინტლიანი რომ არის, ის როსტომის მამა რამ იყო, იმისგან ქონდა მოთხრილი თვალი და ფეხიც.

— იმისი მჯავრი ჭირს და წაიყვან და მამას შეილს შევკოავო. — წამოიყვანა და ყარაულები არიან და — ამბავს გავიგებო! — მივიდა და უთხრა-ყე:

— ერთი ძაღლია ვინმე და როსტომთან მიდის საომრადა... — არ გაუშვეს. — არ გვიშვებენო. — გზა მაწავლე და მე ვიციო, — უთხრა ზურაბ, — რკინი გარდა არაფერა გამიძლეფსო. — ის ნიქთი ჭე შეაბა დედამ — ამითი გცნობსო!.. მივიდა ყარაულებთან და კოკლი ფიქრობს: — თუ ამით დააძალა-ყე, მამასაც დააძალებსო... მივიდა, მარე რას გაუძლებდენ. გადაკთა, წავიდა, ახლა მეორგინაც გატყხა და გავიდა. შესაზე მთას გადატყხა: ჩააწია საცა მამის ჯარი იღვა. ჩავიდა და კოკლი ენახებდა:

— შე გავიგნებ ამბავსაო, შენ დამიკადეო, აი ჯარში ჩავალო. — ჩავიდა და მამამის წვანე კარავი აქ ცალკენ და იქაა. უთხრენ:

— არ გვიშვებენო და იმათი ჯარის უფროსი წვანე კარავში არიო.

— შე რასი გეშინიაო? — მოწვადა წვანე კარავი და თუითონ დაიდგა და შევიდა. როსტომი კაცი გამოგზავნა — ვინ არისო? ცოლშვილი თუ არისო. ჯერ არ არის დრო... ვინ გაბედაო?

— ჩაღით და უთხარით: — „ან თუ ხარო ალატარისაო, ან როსტომიან სახისაო“. ის გეტყვის-ყე ვინაობასაო!

— ის ირმი ხორცსა ჭამს და ძელებს გამოხრავს და ცქიფივით გაბლენს და გამოწოვს ტენის და გადაავდებსო! — ჩააძახეს ე სიტყვები ზურაბს.

— „ქვეცა ვარ ალატარისაო, ქვეც როსტომიან სახისაო, ძვალსა ტყაურებ გავებო“. — წამოვიდა როსტომი თვითან. ჩამოვიდა და ღამე არის, ბნელე და რაცალა იყო, იმასა ყავდა ანგაროში — ზურაბს. რაეც დაინახა, იცნო როსტომი და კალთაზე მოუბრიალა ი ანგაროში ლეკვივით, მარა ვერ მიხვდა; შემოკრა და ზე მოკლა ი ანგაროში.

— ეინ მომიკლა ანგაროზი, ცალი თვლით მაქვრეტალიო? ფე რთე ფიქვა გათენდება, მექნება გლოვა ზარიო... გათენდა და შეიბნენ. აივებუ... რიქუქუქა დაცა. კიდე იქიდნეს. როსტომი ენახშება:

— ფალავანდი ფალავანდსა სამჯერ უნდა ექიდოსაო, ერთხელ დამცი და ამიშვი, აშვება ვალიაო, მეორედ სამლოდ გამიშვი, ლმერც აპატიეო; მესამედ თულა დამციო, სული ტვერულეზ გაუშვიო. — წავიდა და ჭედლებთან მივიდა და: აღმასები დამიჭედეთო და ფართო ნიფხვებში არ ჩანდა. მივიდენ ერთმანეთთან. უთხრა შვილმა:

— ბერო კაცო, დამაყენე, გული არ მემოწმება შე სიკვდილზეო; დედიჩემის დაბარება ყველა რამე მენიშნებაო!

— შენ ყმარწყვლი ხარ, ტუტუცი, რაღას იგრგოლავ ენასაო; გუშინ ერთმანეთს დავეირდით დღეს ერთმანეთის ძვერასაო! — აღარ აცალა და დატაცა ხელი მამას და დაცა და კრა ძირიდან აღმასები და გაჩეხა. დაიკლა შვილი. უთხრა ზურაბმა:

— შენ ბერო კაცო, რათ მომკალ, ხრმალი რათ შემე ვადამდინაო, შენ მაპაჩემსა როსტომსა ემალგო სადამდინაო. ზღვას ჩახვალ, ზღვას ჩამოგყვება, ცოცხალს არ გაგიშვებსო...

— ვაჲ შეს მამასაო, დღე ღამეთ დაბნელებიაო... შვილი მომიკლავს ზურაბიო, რა ცოდვა გამდიდებიაო... იმან ამოიყარა, ი კოკლმა იმისი მჯავარი... ქავექაშ მეფეს შეუთვალა:

— მიშველე წამალი, ზურაბ მერჯება ხელზედაო... გამოუგზავნა დიაკვანი ხელით და

— გულფიცხელია და ახლო რომ მიხვიდე, წაიბანდე ფეხები და ის რომ გაცოცხლდესო, ნეფეებს გადააგდებსო... წაიბანდა და გააქცია... მივიდა და დაკრა წიხლი და მოკლა. შევიდა ქავექაშთან და შვილები უზის, ქვე ითამაშებს-ყე სტოლზე.

— შეილის სიკვდილი მწარეაო — და შეანარცხა და დაყარა და ნეფე და დედოფალიც შეასრისა... წამალს ეძებს და დახვდა გზაზე შეცნიერი, იესოქრისტე ბერკაცათ და

— ე რალა მებანდებაო — და აიღებს და წყალში გადააგდებს. ქრისტეს უნდა წამალი შეთხოვოს. როცა იყო და

— ყოველთეინ ეს მხედება და მოდი ვკითხავ ჩემ გაჭირვებასაო. ასეა, ასეო..

— მოთხარე მიწა და კარავი გააკეთე და მკლავზე გეწვინოსო და იმდენი ბალანი მოგივა, ფეხებზე დაგაწვდებაო. მაშინ მოიხდი ცოდვას და მორჩებო შვილიო! — მოთხარა და ჩაწვა. რომ მოაწია დრომ,

— აწ გაცოცხლდება ესო, — აღარ მოუსვენეს..

— გველეშაებმა და მღვეებმა წაიარესო! — მიუჩთა ერთი კაცი და ჩააცივდა და ბოლოს ჩასძახა:

— შე შვილისკალიაო, რათ არ ამოხვალო, — და ამოვიდა და ამოკრა წიხლი და პაერში შეაგდო...

საზრიანი სიტყვა

ცხრანი დევი ხარშავდენ ცხრა კამბენს. მოვიდა ერთი ყმარწვილი და უთხრა-ყე:

— გამარჯობაო!

— გაგიმარჯოსო!

— რა კარგი შესაწვავი მოგვემატაო? — ამ ყმაწვილმა თქვა:— მოდი და ჩემი საზრით ვუშველი თავსო უთხრა-ყე:

— თქვენზე უფრო ღიღბული ქვეყანაზე არ მინახავს და ერთი მოსახსენებელი სიტყვა მაქსო. მამაჩემია ერთი ბუღა გაზარდაო და სოფელს შეწირაო და იმოდენა გაიზარდა, შვიდ გორაზე კუდით იგერებდა ბუნებს. მერე ერთს მეცხვარე ცხვრები ყავდენ და ავდარი იყო და შეჯუჯული ყავდენო და იმას ყავდა ერთი დაუკოდველი ვაკი და ქვე იცოხნიდაო. ის ბუღა გორაზე ჭამდაო. მოვიდა ერთი ქორი, დაახტა ბუღას და საცა თხა იცოხნიდა, იგი რქებ შუა ჩადეო. გამოიხედა იმან და გადიდარა თუ არაო და გამოხრული ბეჭი ჩაუვარდა თვალშიო. გააბა წივილ-კივილიო, დეგებარა სოფელი და ორმოცი უღელი ხარ-კამბენით ძლიეს ამოუღესო. წამოვიდეს და ი ბეჭი სანახავათ მოიტანეს სოფელში. გამიწდა ი ბეჭი და სოფელი გაშენდაო. შარშან ზამთარშიდაო მოვიდა ერთი მელაო და გამოკრა კბილი და ეს სოფელი სუ გაანადგურაო. გამეკიდა და მოკლეს ე მელაო და შორე გვერძე ვერ გადაატრიალეს და ქუდები გამოუვიდათ და ნახევარი ი ტყავი დარჩა, რომ ველარ გადააბრუნეს იმ გვერძეო. ერთი დედაკაცი მოდიოდა და ძახავდა გვირქს და მელიათან მივიდა და:— შეუტოვებია-ყე ე ტყავიო, — თქვაო და საძახი ტარით გადაატრიალაო. გაატყავა ცალი გვერდი და იმი შვილს გაუკეთა ქუდიო. მოვედი ახლა: ის მელა უფრო დიდი იყო, ის ქალი უფრო ღონიერი, თუ ის ორბიო, რომ წაიღო ვაკიო? ამისა გასარჩევათ გამომგზავნეს სოფელმაო. ამაზე დაცილდეს დეგები:— არაო ქალიო, არაო თხაო... დაცილდენ და წავიდენ ერთ ლელეში და ჩაიხურხლენ და ე ყმარწვილი გადაარჩა და გამოიქცა და ისინი კი შეყვენ ცილობას და დაანტვირეს ერთმანეთი.

* * *

ერთ კაცს ღვინო მიჰქონდა კამბენი ურმით. მიაწია ერთ ლელში, ასავალში. იმას მიეწია ერთი ცხენოსანი.

— გამარჯობა შენო!

— გაგიმარჯოს!

— მარა რალა გამარჯობა, ამ აღმართში კამბენები ვერ აღიან და მოსაკლავი არ არიანო.

— შე ავიტანო მეგ ტვირთსო და მარტო ერთი დამალევიეო, ნდომას არ მოვიკლავო.

— შენ კაჲ კაცო, რაც შეიძლო ის დალიეო. წავიდა და შეკეცილი მათრახით შეწვა, — და ხელს და ისე გაათრია.

— აბა დამალევიეო!

— მიერთვი, რ მდენი გვრჩიოს. — დეეუდა და ისე უცებ გაცალდა ჩვენსა და კიდე თხოვს — დამ ლევიეო!

— რაღა დავალევიეო, რაცაღა იყო, ქვე გაცალეო. ახლა მეორე ცხენოსანი მივიდა:

— რასა ცილობთ, რა ამბავი არისო?

— ღვინო მწყურია და არ მალევიეგბსო!

— რაცაღა იყო, ქვე გაცალა და რაღა დავალევიეო, ბატონთან ნადელი მიმქონდაო. — რაცაღა ყოფილა ქვე დავილევა, ამ კაცმა რაღა ჭნასო?

— ვერც შენა ყოფილხარ კაჲ მოსამართლეო! — ასწი ამ ცხენიან კაცს და ჩექ მაში ჩაისო. ახა ეს კამბენიც ასწია და მე რე ჩექმაში ჩაისო. ჩაიყვანა — ყე სახში, მივიდა სახშიდ და გადმოჴდა ცხენიდან, შევიდა და დედაკაცს უთხრა:

— ფეხს ვამბადეო! — გახადა ი დედაკაცმა. ცალკენ ცხენიანი კაცი გაგორდა, ცალკენ ურმანი კაცი.

— არ გაგიკვირდა ჩემი ღონე, რომ მოვიყვანე ჩექმითაო?

— მეო მამაჩემთან შენი ღონე არ გამიკვირდებაო. — სიმაშრს უთხრა, დაკრა და წავიდა. — საცალაა ი ჩემი სიმაშრი უნდა მოვძებნოო. — გავიდა ერთ მინ ხორში და წყალი მიღის. იმაში დგას ერთი კაცი და ნიჩბი უჭირავს და ნიჩბით რწყავს ყ წყაგებს. ი ნიჩბით წყალმა ე ცხენოსანი კაცი წიღო. გაიხედა და დავარჩვეო და ვაჩერა ნიჩბი და — დაშრება და გამოვაო. მივიდა და

— გამარჯობო! — უთხრა წყლის მრწყავს.

— გაგამარჯოს, შეიღო!

საიდგან მოხვალო?

— ასეა ჩემი საქმეო, ისა ჩემი შეილი ყოფილაო. დაჯედი და შენი სიდედრი ამოვა და სადილს მოიჭიანსო, ვკამოთ და სახში წახვალთ და ამელამ გაგვხარება ჩვენი ნახეაო. — მოიხედეს და მოღის დიდული, გვრიჭა უჭირავს ხელში და ერთი კამბეტი მოუხ რმაგს და მოაქვს ქმრისთვინ.

— მე მაგდენს ვერ შევკამო.

— აბა უენ შენი ხელით მოკერიო. — აიღო ერთი ასო იქნებოდა და მოკრიდა. — სიძეაო, სახში წაიყვანეო! — მოიხსნა გიდელი. — სახად გაჩეხ სამი კამბეტიო.

ე დანარჩომი ისე დახიეს ცოლმა და ქმ რმა, ძვალი აღარ დატოვეს. — წაიყვანეო სახლშო... — გამოუძღვა, ცარიელი გიდელი ეკიდა და ცხენ ველ რ მიდევს ე კ ცი. აწია და ი ვიდელში ჩასვა ი ცხენიანი. ერთი ტყეა გას ვლელი და რომ მიაწია ტყეთან, — ესენი კეთილს არ დამართვენო და, შეეწადინა და იქ შეიკავა ხეზე თავი. ვერ გაიგნო ქალმა და ელაპარაკება, აღარაა კაცი.

— ნამდელიაო დავარჩეო, და გამოტრიალდა იმ საათზე. შეხედა და სიძე დაინახა. — რა გინდოდო?

— გარე ი ვადანგლა მინოღაო და ვერ გითხარიო... — ჩაიყვანა და წაიყვანა. ჩაიყვანა და იმას ერთი კაცი სვა მოყვარე ყოლია. — ეს სიძეაო. ისინი ცალკენ ოთახში შევიდნენ. ეს დარჩა. შემოჴდა ცხენზე და გამოიპარა, შორს გაიარა. გამოვიდნენ და — გადეო და მიეწიეო, — ქალი ეუბნება. გავიდა და ერთი კაცი ცერცესა თესავს და ორსა რომ ქვე ვადაბნევეს, მესამეს პირში ჩაიყრის.

საქართველო
განმანათლებლები

სვანები რომ წამტერებან ლებს—ქველებური აშხავია. აძრულან სვანები და მოსრულან მტერები ლებში, შუალამის დროს და გაუტებია—ყე მაცხოვრის ეკლესია, წაუღია—ყე მაცხოვარი ჯვარი. გაუგნია საზოგადოს, რომ ეს სვანებმა ჭნეს. სხვა არაფერ იქმნა. შეკრეფილან და წასულან რამოდენიმე, რომელიც ყოჩალი ყოფილან და ჩასულან სვანეთში და შიგაითათუჯითხავთ:

—ეს ჩენიდან რომ ჯვარი, გადმოიტანეს, სად გაასვენესო? —უთქვამს ერთ დავრთვულელს:

—ამა და ამ ეკლესიაში დედახეთისა არისო, იმაში გაასვენესო. შექნია შუალამე დრო, შესრულან და ერთი რომელიც გაბედული იყო, შესრულა სარკმელზე და დანარჩენი გარეთ ყოფილა. ნამალევით შესულა ერთი და რომ შესულა, ალბათ ხთის ბრძანებით, ე კაცი საშერცხლე კვებოში შეტეულა და შესულა. განათლებულა ჯვარი მაშინვე და გალადლადებულა. მისულა, გამოცხადებია და მოუჯიდებია და მოდგომია კვებოზე. ევლარც გამოტეულა კაცი, ველარც ჯვარი. რომ შესულა შევიწროებაში, მოუწევია გათენებას. უთქვამს:

—მაცხოვარო, იდრიკეო თავი და უწველე შენს თავს და ჩემ თავსაცაო. —განათლებულა ე ჯვარი და უწველია და უდრეკია და განოსულან. დახლომია ე ხალხი. ე ჯვარი გამოურთმევია—ყე, დაუკრავ—ყე ფეხი, წამოსულან. უვლიათ და რომ მოსულან, ხოლი თავ უძახით, გათენებულა; ლამე უვლიათ და ჩამოწეულან, შეყრილან და უთქვამს ერთ აზრიანს:

—მოდი, ერთი დღესასწაული დავდეთო.

—რა დავდეთო?—და უთქვამს:

—დიდება ბძანეო, მაცხოვარი მოგაბძანეო. ჭნეს სუველაკამ ერთი პირი და დაუწყო—ყე იმ აზრიანმა: თქვით ე სიტყვებო: „დიდება ბძანე მაცხოვარსა ჯვარცმისა, წმიდი გიორგის ზედ ქალაქისაო“. მას უკანი დაიდვა დღესასწაულად, ერთი კვირა მარხობდენ და რომ გაუხდებოდა კვირე, მერე გოკვი ხუთ-შაფათს გაიხსნილებდა, მოიე—იღენ და ჩაასხმდენ კუბრში და ფსონობდენ. დადებულობა იყო. გამოედევნენ მაშინ ამ მაცხოვრი გამოტაცებაზე და რომ ვერა დააკლეს—რა, წავიდენ და ამ უწერას ერთი ჯაფარიძე ყოფილა, ნეფეთა ყოლია—ყე და იმისი ინტერესობა ქონია სვანებს. უთქვამს—ყე: —რადგან ლებს ვერაფერი დავაკელითო, დავეცნეთ და ეგება ი ნეფე დავიჭიროთო. დაუკრავს—ყე ზელი და გამოუტყვილებია—ყე გემრიელი ენით და შეჩენით და გამოუწევიათ—ყე და უტაცნია—ყე, გაუკრავს—ყე ზელი და ჭვე მოუტაცნია—ყე გაკრული. ამოურონებია—ყე ნეფე და ე კიორლები რაღაცა გაუგნია—ყე ნეფე მოყავს—ყეო ჯაფარიძეო და სვანების მომხრე ყოფილან კიორლები, სვანი მხარი დავიჭირავს—ყე. ჩაგებებიან ჩენი ჯარი და აქანათგან რო ვახვალ, საყანოები აქ კიორლებს, ჩასულან ლებურები, სვანებს ჩამოუყვანიათ—ყე. კიორლებს მხარი უქნია—ყე სვანებიც. შექნია—ყე დავიდარობა და ჩხუბი და ე კიორლები ლებელებს დაულახავს. წამოუყვანია—ყე სვანები და იქით—აქით და მოციქულობა შექნია—ყე და წაურთმევია—ყე ე ნეფე და კიორლები ჭვე გაუშვიან—ყე გალახულები. სვანებ შექნიან—ყე ანცი—ბანცი და შეწორებულან როგორც იქნა და ჯაფარიძეები ჩენი მხარე გამ-

ხდარან, რომელიც რომ ნეფე იყო და ბევრი რამე გადუხდია-ყე სტანქუთუქნი
და შერიგებულან და მაშინ დაუძახნია ლებელს: შიგლიცთქქა

— ყიარიშობა ყელსაო,
ლებურნი სცემდენ ყელსაო,
ნეფე შერული მოყავდენ
ციდი სიმაღლე ლმერთსაო (sic).

* * *

ჯამათა ერთ მაგარ ადგილას ტერობდა ლებს. გაჩერდებოდა იმ რენში, კლდეში და ართმევედა-ყ ჩოხა-ნაბადსაც, კარდლებსაც, ყოლიფერს... იარა ამ-კაცობამ და თქვა ლებმა: — ჩვენი საქმე წამხდარია, თუ არა უწამლეთ რაო. შეიყარნენ რაც ყოჩალი კაცი ლებში არი და წაფიდნენ. შემოერთყენ რებს გურ-გელიე. დაიჭირეს ჯამათა. სიხარულით წამოიყვანეს. მოიყვანეს კედარ-ცოცხლად და ამ სოფელი ნაპირში ვეძიქალაძე მოიყვანეს და—სიზმარივით მახსოვს— მივა და ვისაც ავკაცობა ახსოვს, ჯოხს ურტყამს. —ვაჲ, ვაჲო! იძახის. მივიდა ერთი ყმარწვილი კაცი და თურმე ამ მარჯვენა ნეჭეოქრო-ბეჭედი აქ და ის წაართვა. მივიდა და არ უშვებენ: ჩაკრავს და ქვე მოკლავსო. ჩაკრა ყმარწვილმა ბუჯირი და მოკლა. დაასაფლავეს იქავე....

* * *

გლოლას რომ ოსი მოსულა, ნაეყაველი გუაო, მთას ქირი გადმოყოლია, სოფლები დააყრუაო... საწყალი აზ ნიშვილბ შუაზე გაუპიაო.
ეს ჩიჩხაშვილი ბასილა იმ თხილენშიდა დგასაო, ცოლშვილი ყველა გაუწყდა, ერთი ობოლა დარჩაო; ნაყურში რომ შემოვიდა, გაიბალახებს ცხენსაო.
ქაოხიე ჩუმელაო ბელელში მალავს ქერსაო.
ახალს რომ ვერ მოვაწრებო, რაღას ინახავს ძველსაო? თამარიკიანთ ბალათა ყმარწვილებს პარცავს თავსაო, დღეიწორამდი მაკალოს, თითით მოუთხრი თვალსაო.
ზვიადრეთა ხუცესი გორაზე იდგამს სახსაო, მეგპარვის უკანიდან, მოუკლავს წითელ ძმასაო.
მაიორის ბრძანებითა კიდროთ ხიდი ვავაგეოაო, ჩამოვიდენ ქიორლები, ხიდი წყალში ჩააგდეს ო.
ამ თასიმ და ბასილამ კლავი მკელავზე გადადევსაო, ერთმანეთს ეუბნებიან—ქიორელთა რა გვმართებსაო? დაიჭირეს ქიორელი, წელში ღვლერქი ჩააბესა, სახლამდისი არონიეს, ურტყესა და ვაავდესა,

მოიყვანეს ნაჩალიკი, სამართალი გაწაფესა,
ამართეს ოქრო ხატები შესახედავით ძნელიაო,
ზედ დააფიცეს იმაზე შეიღოცი ჭიორელიაო.
ზეზე რომ ველარ დამაგრდა, ძირ მიწა გაითხარაო.

* * *

აირიენენ ჭიორლები, შეეცვალა-ყე მხარაო,
მოკრიფეს თითო მანათი, თარხელას მისცეს ქრთამაო,
თარხელამ ქრთამი აიღო, გაუწყრა მაცხოვარაო,
ჩაგვიდევე წიხვარგას წილო, ჩაგვათიბიე ფარაო.
ქვემოდგან მოდის ქალიო, თანდილაშვილის რძალიო,
რავა დამსხდარხართ, ლებურნო, ბიჭობა ახლა არაო,
რაც ჭიორას ვაშკაცია, ყველა წიხვ რგას არაო,
ეს რომ ლებურთა შეიტყვეს, ძიმეთ შეიძრეს თავაო,
შემოვიდენ მაცხოვრის წინ, ერთი არჩევა არაო,
დასხდენ და წიგნი დაწერეს, ზედიზედ დასვეს ჯვარაო.
ჩვენ რომ კაცი შემოგვაკლდეს, სულ ხომ ერთობა არაო.
გამოილაშქრენ ლებურნი, ვით რომ ნამბული ზვარაო,
ველებზე რომ მოაწიეს, ერთი არჩევა არაო,
დავყაროთ თოფ-იარაღი, ჩვენთვის სირცხვილი არაო,
გადავსცხოთ არუი კეტები, მას დაულოკოთ თავაო.
რომ შევიდენ ნაომარზე:
დაიცადეთ, ჭიორლებო, ბიჭობა ახლა არაო.

* * *

მინდორში ალახ-ბულახი(ს) სული შენ გიღისაო,
ამალამ შენთან ჩამოვალ, იმედი დამიციო!
—გადმოიარე ბანებიო, ღია დაგხვეება კარებშიო,
სოფელში ისე შემოდო, ძალდი არ გაახშიანო.
ცხრა კარი ისე გააღე, ერთი არ გააჭრიალო,
ლოგინში ისე ჩამოდი, ჩალა არ გააშრიალო!..

* * *

ძმაკაცები იყვნენ და: ჩემი ცოლითანა. თავშენახული არავინ არისო!—აბა
თუ გავამბრყევო, ხომ არ გიღალატებ, იციო!—უთხრა მეორემ. მივიდა და
ე ქმარი დამალულია და ქვე ყურობს:

— ტარო, ძოწურებ გაზდილო, ბაგე გაქ ბალახჳისაო, მას ქვემოთ ბილი მუცელი, საწოლათ ბუმბულისაო, მას ქვეშ რომ საქონელი გაქ, სარჩოა ვაგეკაცისაო, მაში რომ წყარო გამოდის—სასმელად ბადაგისაო.

— ბიქო, რას როშაე, რას ბოდაე, ნაღვინევ თვრალივითაო? შენ შგონი ჩემ ქმარს ვერ იცნობაო?

ზეითი ცას დაწვეს, ლიახვსა, ორივეს ღრუჳსა უზამსო.

ცხრა ნიტრას კანას და ტყუიას, კბილს მოუქერს, კენიტს უზამსო.

— ნეტავი შენ ქმარს შეჳყარა, ზარხოშათ ვიყო ღვინითო,

ამ ქედს გადაეარბენიებო, თიკანსა გავდეს თხისასაო,

ფებსაც არ მოვატეხიებ, ვახვეწებ დედახეთისასაო.

საგხალი მინც გამომიცხვეო!

— დეეო, რა გინდა საგხალიო, ამ ბოზი ქალის ნამზადიო?

ღია ეს მინდორს ნადირი, ანჯარიშ-აუღებდიო,

წადი, მოკალი ირემი, იქნება შენი საგძალიო (წაიღია).

— რა ვქენი, მე დედაბოზმა, მოყმე გაუშვი გულკლებითაო...

შობრუნდი ერთსა შეგიხვევ,

მოყმე ვნატრიდეს მრავლიო (შობრუნდა კაცი).

— ასე შავკრათ და შ-ვბეჭდოთ, არ გათქვამს ჩვენმა ენამო,

თუ საქადურათ გაილოო, ღმერთიმც გიგზია მალალიო.

— რასაც ყურს არ ყურება, თუ საქადურათ გავილოო

ღმერთიც გიგზია მალალიო.

— ქალო რას გავხარ, მას გავხარო,

ქალას რომ ჯირკვი დაღებმაო,

შენი ჩიქილით იაროს,

რაც ვაგი შენთან დაწვებაო.

— ნუ ენდობი ცუდსა კაცსა, ცუდსა ცუდი გვარისასაო,

წავა დარბაზს დაიქადის—ხვევენას ვიყავ თვარისასაო.

ნუ მიენდობი ვაგეკაცსაო, ტყეში შეტრილი მგელიაო,

ღილას მოგიფენს ენებსა, საღამოს ქრელი გველიაო.

შროშანას ლექსი

ქალსა ვისმე ერქვა შროშანაო, ხუთსა თითსა ეცვა ბეჭედიო,
ბეჭდის თვალსა ედგა ბოსტანაო, ბოსტანასა ნალი გართულოო,
ნალთა შუა ნაძვი ასრულოო, ნაძვი წვერსა ქორბუდე იყოო,
ბუდე იყო ამრეშუმისაო, კვერცხი ქონდა იაგუნდისაო,
შვილი ყავდა მარგალიტისაო.

ღმერთო, ერთი ჩემთვინ გაზარდეო, გაზარდე და კარქა მიმოყფეო,
სანადიროდ გზა გაუკაფეო, წყარო თავსა ინადირებსაო.
ნასადილებს მოკლა ირემიო.

фольклорных данных можно заключить, что всестороннее изучение этнического района имеет исключительное значение для Грузии в частности и для кавказоведения вообще.

3. Рачинский диалект еще не достаточно изучен. Правда, в научной литературе иногда можно встретить факты рачинского говора, но лишь спорадически, да и то касательно некоторых частных явлений, основанных на плениминарном изучении этой столь интересной диалектальной единицы. Из скудной литературы о рачинском диалекте обращают на себя внимание экономические, этнографические, ботанические, геологические и др. труды о Раче, заключающие в себе лексикологические материалы (в большинстве случаев искаженные), с одной стороны, и отдельные высказывания лингвистов-грузиноведов, с другой. Известный романист и грузиновед Гуго Шухардт (Hugo Schuchardt) в своей работе *Zur Geographie und Statistik der Kharthwelischen [südkaucasischen] Sprachen* (1897) отмечает, что рачинский является одним из архаичных диалектов грузинского языка. Неоднократно черпал лингвистические факты из рачинского диалекта также и академик Н. Я. Марр. По рачинской лексике имеется специальная работа В. М. Беридзе — «Грузинский (картский) глоссарий по вмерскому и рачинскому говорам» (в серии «Материалы по яфетическому языкознанию», VI, 1912), являющаяся между прочим первым научным диалектологическим словарем грузинского языка. В известном исследовании А. Г. Шанидзе — «Субъектный префикс второго лица и объектный префикс третьего лица в грузинских глаголах» (1920) рачинский диалект рассматривается с точки зрения употребления в нем субъектных и объектных глагольных префиксов. Между прочим, в этой работе показано специфическое архаичное образование глагола «придти», имеющее определенное значение для эволюции соответствующих префиксов. В труде Арн. Чикобава — «Частица -qe в ферейданском и ее значение с точки зрения взаимоотношений между грамматикой и логикой» (1923) говорится также о существовании в рачинском этой весьма важной для истории грузинского языка частицы. О рачинском -qe сказано у Эркерта (R. Erckert) в его капитальной книге — «Die Sprachen des Kaukasischen Stammes» (1895) и Г. Шухардта (H. Schuchardt) в специальном исследовании — «Georgische -qe» (1927). См. также Ш. В. Дзидзигури — «О плюральном вербальном объекте в грузинском» (1935). Вопрос о разделении рачинского диалекта на две единицы поставлен в работе того же автора — «Опыт классификации диалектов грузинского языка» (Ленинград 1935).

4. По моим наблюдениям, речь рачинского племени двуриродна. Формы хозяйственно-социальной структуры Горной Рачи, заключающей в себе три селения (Глола, Геби, Чиора), до наших дней были своеобразны и сильно отличались от таковых от верхней и нижней части этого края. Прижитийные формы хозяйствования, патриархальный уклад жизни и выте-

кающие отсюда специфические бытовые черты отводят горное-рачское место в пределах рачинского края. Сообразно с этим, рачинский диалект отличается от диалекта Верхней и Нижней Рачи. Таким образом, имеем «мтарачинский диалект» (Мтарача=Горная Рача) с одной стороны и «нижнерачинский диалект» с другой (термины вводятся мною условно).

5. Мтарачинский диалект представляет исключительный интерес для истории грузинского языка. С другой стороны, данные этой диалектальной единицы могут послужить ценнейшим материалом для общего языковедения, в частности для «лингвистической географии», последних достижений диалектографических школ. Конкретно, данные мтарачинского диалекта дают нам основание поставить следующие проблемы: а) соотношение между древнелитературным грузинским языком и мтарачинским диалектом (степень распространения литературного языка на районы Рачи или обратно: роль рачинского говора в целом в процессе сформирования классического грузинского языка); б) иноязычный вклад в мтарачинском (балкарско-карачаевские, черкесские и осетинские лексические элементы. Здесь отмечу, что такой социально-важный глагол, как «говорить» в мтарачинском заимствован из осетинского языка); в) место мтарачинского среди прочих диалектов и говоров грузинского языка. Специальный интерес представляют г) мтарачинско-сванские взаимоотношения. Когда на материале мтарачинского диалекта ставится вопрос о диалектальных взаимоотношениях в грузинском языке, то выясняется, что мтарачинская диалектологическая единица является прекрасной иллюстрацией основных положений социальной диалектологии («лингвистической географии»). Действительно, в мтарачинском обнаруживаются черты, связывающие его как с восточными, так и с западными говорами грузинского языка. В основном же его диалектальная структура архаичная.

6. По линии архаизмов мтарачинский примыкает к горским говорам Восточной Грузии по следующим признакам: а) несоформленность именительного и «поветствовательного» падежей; б) сохранение показателя именительного падежа при образовании дательного падежа; в) образование *Locativus* и *Locat. exterioris*; г) использование *Ablativus*'а в качестве исходного падежа; д) образование уменьшительной формы посредством *a*; ж) двадцатиричная система счета; з) образование фамилии посредством суффиксов *-აბილი* *id||ion*; к) широкое распространение *PI^a*; л) использование глагольных элементов *-ჰ, -ჲ, -ე, em* вместо *-ჳ, -ჴ av, am*; м) пермансив; н) использование суффикса *-ჲ -es* множественного числа в аористе при непереходном глаголе; о) согласование в падеже определяющего с определяемым; п) указание на множественность объекта в глаголе; р) «вопросительная частица» *ა*; с) частицы *-ჲ, ჰე, ჰე* *-მე, ჰე*; т) общий фонд словаря. Из других архаичных форм, которые сохранились не только в горских говорах, но и в других, в мтарачинском имеются

следующие: а) йота, б) оформление имен с гласным исходом в роду მამის жс; г) оформление имен с гласным исходом в творительном падеже; д) эфатическая частица ა; ж) частица -ჲე და и т. д.

7. С длинными говорами Восточной Грузии мтарачинский связан следующими особенностями: а) фонетическое упрощение комплексов სთ, სტ, სწ st, st', sc'; б) послелоги იზ-და iz-da; г) система субъективного префикса 2 л. и объективного префикса 3 л. [S₂ -O₃]; д) нарощение слога -ვი -vi при глаголах с исходом ვ в 1 и 2 л.л.; з) элемент ი при образовании глагола во II серии; ж) выпадение показателя дательного падежа в предложении и т. д.

8. С говорами Западной Грузии мтарачинский связывается следующими показателями: а) типы ассимиляции и диссимиляции в провербах მიე [←-მეე←-მოე] mie [←-მეე←-მოე], გადე [←-გადეე←-გადე] gadie [←-gadēe←-gadāe], გე [←-გეე←-გე] gie [←-gēe←-gāe], გამე [←-გამეე←-გამე] gamie [←-gamēe←-gamōe]; б) послелог ისდა-იზა [sda-iza]; в) широкое применение суффикса -ობა oba для образования абстрактных имен существительных; г) широкое использование двойного множественного числа; д) образование Pluralis имен с гласным исходом и т. д.

9. Специфическими признаками для мтарачинского следует считать: а) наличие типичного йотированного i; б) глубокое или заднеязычное i; в) широкое использование суффикса -ეთ -et для образования фамилий; г) широкое использование уменьшительных частиц -უკა, -უნა -uqa, -upa; д) архаичная форма образования глагола «прити» в 2 л.; ж) использование архаичного образования II конъюнктива (-ოს, -ეს||ონ, ენ -os, -es||on -en) в значении II результативного времени современного литературного груз. языка; з) использование ი для субъекта 2 и 3 л.л. вместо ს; к) частица ჰი ჰი; л) лексические особенности; м) заимствования из соседних языков Северного Кавказа. Особо следует отметить, что ი намечаются морфологические параллели со сванским языком (3 конъюнктив→2 результативное время, широкое использование уменьшительных частиц и т. д.).

ՏՕՏԱ ՅԻՅԻՐՈՒ

PARTICULARITÉS PRINCIPALES DU DIALECTE MTHARATCHIEN DE LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

1. Les rythmes accélérés de l'édification culturelle de notre pays socialiste oblige la science dialectologique à poser certains problèmes actuels. Il est donc nécessaire: а) d'établir et de fixer les types de langue qui tombent

peu à peu en désuétude au moment de la reconstruction révolutionnaire de l'ancien genre de vie ainsi qu'à celui de la construction socialiste, b) de faire une étude approfondie du langage de notre campagne nouvelle, devenue socialiste, c'est à dire, du langage des kolkhosiens; c) de prêter concours au développement de la culture du langage des larges masses laborieuses, etc.; d) de rechercher toutes les richesses locales, «les ressources du langage», des dialectes dans le but de préparer une base, pouvant servir à la solution de maintes questions pratiques ayant trait à notre construction de langue en général, etc... Les questions de terminologie, le problème du nouveau géorgien littéraire, les exigences de l'enseignement scolaire... sont en droit d'attendre de la part de la dialectologie géorgienne les apports précieux qui participeront à l'œuvre de la construction de la langue et à celle de la révolution culturelle. Ces dépôts importants seront considérés comme le résultat d'un épanouissement, sans précédent, d'une culture nationale d'après la forme et socialiste d'après le contenu.

2. Les Ratchiens forment une des importantes unités ethniques de la Géorgie Occidentale. Géographiquement, le Ratcha se divise en trois districts: le Bas-Ratcha, le Haut-Ratcha et le Ratcha Supérieur. Le pays est entièrement situé sur les rives du Rion. Au nord, les Ratchiens voient avec les Balcares et les Karatchaïens, les Ossètes et les Svanes; au sud, ils sont en contact avec les peuplades géorgiennes. Il est connu également qu'autrefois les fœdaux Ratchiens (raçis saeristavo) avaient joué un rôle important dans l'histoire de la vie politico-sociale du peuple géorgien. D'après le nombre considérable des données historico-archéologiques, ethnographiques et de celles qui ont, en partie, trait au folklore, nous pouvons conclure qu'une étude approfondie de cette région ethnique est d'une importance exceptionnelle pour la linguistique de la Géorgie en particulier, ainsi que pour celle du Caucase en général.

3. Le dialecte du Ratcha n'est pas encore assez étudié. Pourtant, on rencontre dans la littérature scientifique quelques faits du parler ratchien, mais ce ne sont que des cas sporadiques, concernant certains phénomènes particuliers, basés sur l'étude préliminaire de cette si intéressante unité dialectique. D'une part, il est à mentionner dans la littérature, d'ailleurs assez pauvre, concernant le dialecte ratchinien des études sur l'économie, l'ethnographie, la botanique, la géologie etc. de ce pays. Ces ouvrages renferment des matières lexicologiques, dont le sens est altéré dans la plupart des cas. Citons encore quelques ouvrages particuliers des savants spécialistes de langue géorgienne. Ainsi, Hugo Schuchardt, le romaniste et le savant linguiste bien connu, fait observer dans son ouvrage: «Zur Geographie und Statistik der kharthwelischen (südkaucasischen) Sprachen» (1897) que le dialecte ratchien représente un des dialectes archaïques de la langue géorgienne. De même, V. Berize a écrit un mémoire spécial, intitulé: «Glossaire géorgien d'après les parlars

imérien et ratchien», (1912). Cet ouvrage représente le premier ^{ქართული} ^{ენის} ^{მთარაქველი} ^{დიალექტის} ^{ძირითადი} ^{თავისებურებანი} scientifique et dialectologique de la langue géorgienne. Dans l'ouvrage bien connu du professeur A. Sanjze «Le préfixe subjectif de la deuxième personne et le préfixe objectif de la troisième personne dans le géorgien» (1920), le dialecte ratchien est considéré au point de vue de l'emploi des préfixes verbaux subjectifs et objectifs. Il démontre la formation spécifique et archaïque du verbe venir, ce qui a une importance bien déterminée pour l'évolution des préfixes correspondants. Dans son ouvrage «La particule *qe* dans le fere.dan et son importance au point de vue de la réciprocité entre la grammaire et la logique» (1923) le professeur A. Čikobava fait observer que cette particule existe aussi dans le dialecte ratchien et qu'elle joue un rôle très important dans l'histoire de la langue géorgienne. Le professeur Erekert parle aussi du *qe* ratchien dans son livre intitulé: «Die Sprachen des Kaukasischen Stammes» (1895), ainsi que le professeur Hugo Schuchardt dans son étude spéciale «Georgische *qe*» (1927). Voir aussi Š. Šigiguri «De l'objet verbal pluriel dans le géorgien» (1935). La question de la division du dialecte ratchien en deux unités a été soulevée dans la thèse de Š. Šigiguri «Essai de classification des dialectes géorgiens» (Leningrad 1935).

4. D'après mes observations personnelles le parler de la peuplade ratchien a une double origine. Les formes de la structure économique et sociale du Ratcha Supérieur, composé de trois villages (Gola, Gëbi, Tchiora) ont été jusqu'à nos jours très particulières et se sont distinguées essentiellement de celles du Haut et du Bas-Ratcha. Les formes primitives de l'économie rurale, les moeurs patriarcales et les traits caractéristiques qui en étaient résultat font une place à part aux ratchiens-montagnards dans les limites du pays. Conformément aux faits que nous venons de citer, le dialecte du Ratcha Supérieur se distingue de celui du Haut et du Bas-Ratcha. Ainsi d'une part nous avons le dialecte mtharatchien (Mtha-Ratcha—c'est à dire, situé dans la montagne—le Ratcha Supérieur) et d'autre part, le dialecte du Bas-Ratcha (termes de convention, introduits par l'auteur).

5. Le dialecte Mtharatchien présente un intérêt exceptionnel pour l'histoire de la langue géorgienne. En outre, les données de cette unité dialectale, ayant une valeur importante, serviront à la linguistique générale et particulièrement à la «géographie linguistique», dernier apport des écoles dialectographiques. En manière de conclusion, nous affirmons donc que les données du dialecte Mtharatchien nous permettent d'établir les problèmes principaux ci-dessous: a) la corrélation de l'ancien géorgien littéraire et du dialecte Mtharatchien (le degré d'extension de la langue littéraire dans les régions du Ratcha ou au sens inverse: le rôle du parler ratchien dans tout le procès de la formation du géorgien classique); b) les éléments étrangers dans le Mtharatchien (éléments balkaro-karatchaïens, tcherkesses et ossètes. Ajou-

tous qu'un verbe aussi important au point de vue social que le verbe *მარტო* a été emprunté à la langue ossète dans le dialecte Mtharatchien). Le dialecte mtharatchien est classé parmi les autres dialectes et parlers de la langue géorgienne. Les rapports svanomtharatchiens offrent un intérêt tout-à-fait spécial. Si nous soulevons la question des rapports dialectaux dans la langue géorgienne, d'après les données du dialecte Mtharatchien, nous verrons que l'unité mtharatchienne dialectale présente une belle illustration des thèses principales de la dialectologie sociale (géographie linguistique). En effet, on découvre dans le dialecte mtharatchien des traits qui l'unissent aux parlers de la Géorgie Orientale, ainsi qu'à ceux de la Géorgie Occidentale. Mais, dans l'origine, sa structure est archaïque.

6. Par ses archaïsmes le Mtharatchien aboutit aux parlers montagnards de la Géorgie Orientale d'après les indices suivants: a) l'absence de la formation des cas nominatif et narratif; b) la conservation de l'indice du nominatif dans la formation du datif; c) la formation du locatif et du locatif extérieur; d) l'emploi de l'ablative en qualité de cas final; e) la formation du diminutif à l'aide de *pa*; f) le système du calcul par vingtaines; g) la formation des noms à l'aide des suffixes *-ian*||*-ion*; h) l'extension du *Piⁿ*; i) l'emploi des éléments verbaux *-ev*, *-em* au lieu de *-av*, *-an*; k) le permansif; e) l'emploi du suffixe *-es* du pluriel dans l'aoriste avec le verbe intransitif; m) l'accord du déterminant avec le déterminé dans les cas; n) l'indication de la pluralité de l'objet dans le verbe; o) la particule interrogative *a*; p) les particules *mca*, *kve*; r) le fonds principal du vocabulaire. Parmi les autres formes archaïques, conservées non seulement dans les parlers montagnards, le Mtharatchien possède: a) le **j*; b) la formation des noms avec une terminaison voyelle au nominatif; c) la formation des noms avec une terminaison voyelle au génitif; d) la formation des noms avec une terminaison voyelle au cas instrumental; e) la particule emphatique *a*; f) la particule *-qe* etc...

7. Le Mtharatchien est uni aux parlers des vallées de la Géorgie Orientale par les particularités suivantes: a) la simplification phonétique des complexes *st*, *sʃ*, *sç*; b) les postpositions *iz-da*; c) le système du préfixe subjectif (2me personne) et du préfixe objectif (3me personne) [*S₂*, *O₃*]; d) l'accroissement de la syllabe *vi* avec les verbes, terminés par *e* à la 1re et 2me personne; e) l'élément *u* dans la formation du verbe de la 2me série; f) la disparition de l'indice du datif dans la proposition etc.

8. Le Mtharatchien s'unit aux parlers de la Géorgie Occidentale à l'aide des indices cités ci-dessous: a) le cas d'assimilation et de dissimilation dans les préverbes *mie* [*←mee←moel*], *gadie* [*←gadce←gadael*], *gie* [*←gee←gae*] *gamie* [*←gamee←gameel*]; b) la formation du cas allatif à l'aide de l'indice archaïque *eb*||*ep*; c) la postposition *is-da* →*iz-a*; d) l'emploi du suffixe *oba*; e) l'emploi par extension du pluriel double; f) la formation du pluriel des noms, terminés par une voyelle etc.

9. Les symptômes spécifiques du Mtharatchien sont: a) ^{ქართული ენის მთარაგული დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი} la présence d'un j (yote); b) la présence du / profond ou vélaire; c) l'emploi par extension du suffixe -et dans la formation des noms de famille; d) l'emploi fréquent des particules diminutives -uḱa, -una; e) la formation archaïque du verbe «venir» à la 2me personne; f) l'emploi de la formation archaïque du 3me ou conjonctif (os, es||on, en) dans le sens du 2me résultatif de la langue littéraire géorgienne contemporaine; g) l'emploi du # dans le sujet à la 3me personne au lieu du s; h) la particule ξ; i) les particularités lexiques; k) les mots et locutions empruntés aux langues du Caucase du Nord voisines. Il nous reste à mentionner les parallèles morphologiques aux langues svanes (3me subjonctif → 2me résultatif, l'emploi fréquent des particules diminutives, etc).

ტინათინ გონიაშვილი

К ИСТОРИИ ОДНОГО ЗВУКА В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ¹

I

В виде ξ мы имеем редкий случай зарождения и развития нового звука в качестве речевой — фонематической единицы². Для точного определения фонематической сущности этого звука мы имеем в виду рассмотреть его не только исторически — в др.-лит. грузинском языке — но и в последующих этапах груз. языка — в живой речи с ее диалектами.

При настоящем состоянии нашей науки проследить то или иное языковое явление — в данном случае эволюцию звука — по историческим отрезкам, часто является неразрешимой, а в лучшем случае, трудноразрешимой задачей. Статический же анализ явления, благодаря отсутствию диалектографических работ в нужном объеме, рискует быть унифицированным под обще-родовым понятием картули (ქართული). Этим объясняется, что имеющие быть проанализированными явления, связанные со звуком ξ , не всегда рассматриваются поддиалектно, а в большинстве случаев растворяются все в том же обобщающем термине картули. Таким образом, поперечный разрез языка часто ускользает из поля видимости. В виду характера предмета нашего исследования и сопряженных с ним трудностей, предлагаемая нами его разработка может носить только предварительный характер.

Звук ξ не должен был быть фонематическим элементом звуко-состава груз. языка³ искони, а лишь впо-

¹ Доложено на заседании кабинета кавказских языков Института Языка и Мышления им. акад. Н. Я. Марра АН СССР, 19. V. 1935 г. в Ленинграде.

² Цель и вывод настоящего сообщения одинакнать лет тому назад были предвосхищены уваж. проф. Г. С. Ахвведиани в коротенькой заметке „შენიშვნა „ვეფრიბი, ვარტა“-ს შესახებ“ (см. журн. „ჩვენი მეცნიერება“ — № 6-7, 1923). Предлагаемый нами эмпирический материал призван подкрепить то заключение, которое автор делает на основании нескольких, приводимых им слов, а именно: „რათანაც ვებერიანი სიტყვები სალიტ. ქართულში შედარებით ცოტაა, ამიტომ შესაძლოა ვეფრიბოთ, რომ იგი (ვებერა) არ იყო იმ კლასს კუთვნილება, რომელიც საფუძვლად დაედო სალიტერატურო ქართულს“ (opus cit., st. 80, разрядка наша — Т. Г.).

³ Точнее, того языкового слоя, который лежит в основе др.-лит. грузинского языка.

следствии приобретенным. Кроме того, характеризуя исторически известной и живой, как свистящую ветвь, звонкого шипящего сибиллянта скорее должен был быть достоянием шипящей ветви, что и есть на самом деле, — а не свистящей. Следует указать, что звук ζ хорошо привился к системе фонемных рядов грузинского языка не без воздействия со стороны шипящей ветви; поэтому, в известной степени этот звук является одним из тех благоприобретенных, которыми последняя обогатила свистящую ветвь.

Каково же место, занимаемое интересующим нас звуком в грузинской речи? Он фигурирует в качестве компонирующего согласного в ряде слов, которые по всей вероятности бытовали в др. груз. яз. и явно бытуют в живом груз. яз. с его диалектами. Таких слов приблизительно около двухсот; это число превосходило бы и 200, если бы нами достаточно были использованы живые говоры. Среди этих слов — собственные имена, топонимические названия и общеупотребительный лексический материал. Весь этот материал предполагается осветить со стороны его происхождения (когда возможно): если он является общим с соседними языками и носит характер усвоения, указать на характер этого усвоения, если он является результатом перезвуковки — указать все варианты и первообразы этого процесса¹.

Каковы же предпосылки развития этого звука? Таковых несколько и все они различного характера: 1. Звук ζ в известных случаях оказался

¹ Разработка интересующего нас вопроса гл. образом построена на корнеслове потому, естественно, нам приходилось часто прибегать к помощи словарей. Использованы: 1. Р. Д. Эристов, «Краткий грузино-русско-латинский словарь, из трех естественных царств природы», Тифлис, 1884 г., 2. Д. Чубинов, «Грузино-русский словарь», СПб, 1887 г., 3. Илья Чкония, «Грузинский глоссарий — МЯЯ, I, 1910, 4. В. Беридзе, «Грузинский (партекский) глоссарий по иверскому и рачинскому говорам», МЯЯ, VI, 1912, 5. Н. Я. Марр, «Извлечение из сванско-русского словаря» — МЯЯ, X, 1922, 6. Н. Я. Марр, «Грамматика чанского (азского) языка», МЯЯ, II, 1910, 7. И. Квицидзе, «Грамматика зингерского (иверского) языка», МЯЯ, VII, 1914, 8. სულხან-საბა ორბელიანი, «ქართული ლექსიკონი», ტფილისი, 1928, (Под редакцией И. Квицидзе и А. Шапизе), 9. ზ. შესაერხთან, ზ. შერძესთან, ზ. შეგერხთან — «ნორ რიყიერ ლექსიკონის ქვიცი», ქ. ქუთაისი, 1836, 10. ლექსიკონი არაბთაჲს რიყიერანს, ერლანს, 1926, (ლითოგრაფ. издание), 11. В. Шаматадзе, «Речи и речи», «Исторический», 1912 и др.

В значительной мере пришлось обратиться и к письменным памятникам древнего периода. Здесь в основном использованы «Адыгское евангелие» — Матер. по Арх. Кавказа, XIV т. 1916, Н. Я. Марр, Житие Григория Хандзиского, ТР, VII, 1911 и др. Использованы также диалектографические материалы, опубликованные в соответствующей литературе и собственные записи и наблюдения. Прочая литература указывается особо.

эквивалентным для некоторых звуков груз. языка и в соответствующих фонетических условиях был в состоянии заменить их. Разумеется, в первом случае следует ожидать звуко-переход, который обусловлен фонематической и артикуляционной близостью между двумя звуками. Т. о., как мы ниже убедимся, *ž* в этом первом случае выступает как результат исторического продвижения звуков: *r, š, z, s, š, j*.¹ Это наиболее органический путь развития звука *ž* в груз. языке.

2. Грузинский яз., исторически находясь в самом тесном общении с языковым соседством, в котором интересующий нас звук бывал более органически, в числе заимствованных слов усваивал слова, которые в корне содержали звук *ž* и этим утверждал традицию его артикулирования, которая ранее, предположительно, должна была существовать 3. в качестве естественного, речевого звука. Эти предпосылки в основном импульсировали внедрение и упрочили самобытность звука *ž* в грузинском языке до такой степени, что он, в свою очередь, подвергся дальнейшему изменению как в древнем, так и особенно в живом грузинском языке.

Определить не только точно, но хотя бы приблизительно время зарождения *ž* в груз. яз. как звука речевого, т. е. фонемного порядка весьма трудно. Предположительно можно остановиться на период внедрения основной толщи карто-язычного слоя в тот неизвестный языковой массив, который предшествовал др.-литературному грузин. языку. Это предположение укрепляется теми предпосылками, которые мы выше перечислили как могущие стать факторами зарождения этого звука — эти предпосылки все вторичного, не основного характера. Не мешает здесь же ознакомиться с двумя историческими справками, которые дает нам Аджинский памятник 897 г. 1. „და ძილა ქლავილი“ (Марк. 5,38), следовательно, уже в IX веке это слово употреблялось (аналогичное место по другим версиям дает иное слово) и 2. „ძალღნიცა ჰლოზნიდეს ზუზღასა მისსა“ (Л. 16, 21), т. е. к концу IX-го века, в пределах фонетических норм памятника, *ზუზღა* еще не перешло в *ჟუჟღა*.

II

Обратимся к фактическому материалу. А. Кажущееся обилие слов обозначающих влагу, водность, при расклассифицировании их по сходным корням, значительно оскудевает. Для слов этого ряда характерна звуковая деривация приблизительно одного и того же характера. Особо нужно отметить их несомненную древность, судя как по семантической значимости, так и по звуко-составу. Кроме того, большая часть их налицо и в языках ближайшего окружения: в остальных картельских и в армянском языках. Об известном корне *žug* для поня-

წყალ-ობა и т. п.¹ Не вдаваясь в дальнейшее семантическое развитие этих производных понятий, мы хотим указать, что как от წყნალო (წყნალო) зовано საწყალი, так и в сванском от შგეირი и ლიქრე имеем ლეერო; (ср. народный стих „საბრალო ლაბეზა, ლეერი ლაბეზა“, где საბრალო и ლეერი в сущности употреблены тавтологически). К этому же корню относится название растения с удвоенным корнем: ქუნჭრუკი мокрица, а также გონვა по значению равное გურვა (ср. сван. ლიწტრე — просачивание, очевидно, от груз. წურვა), удвоенный корень გი-გიბ в слове აზოგი-გიბება со значением только появившейся зелени ранней весной, когда впервые снег растаивает; такая травка в Карли называется გიგო (ср. картийскую фамилию ქიტილაშვილი; название нивы ჯეჯილი надо считать таким же повышением, как გური и арм. Ջուր, опять-таки удвоенный корень ქუქუნა, в специфическом значении ‘слепого дождя’. Имеем и другой пример перестановки: გონვა || ნოგვა. ‘ნიგი’ по толкованию Саба — ‘маленькая часть росы’. Этот же корень видим с осложненным окончанием ti в განტი (по Саба ‘немного сырости’), გატყი — ‘талый снег’, განტლი в рачинском сыре, негорящие поленья, наконец გვინტი || გლვინტი || გვინტლი (ингилойское — გუნტაჲ = насморк) в значении ‘носовой слизи’, ингил. გუტ — плевок (შეაგუტა = плюнул на него; ср. ბელარტი || ბლარტი (см. В. Беридзе) и его свистящая форма წვინტლი и производная от этого слова фамилия გვინტი-აშვილი. У Орбелиани нет объяснения, относящегося также к этому гнезду слова ‘გრინტი’, а означает оно каплю воды (ср. გრინტი არ არის = нет ни капли), ср. გლმურტლი (= გლმორე), род мелкого дождя с туманом, без конечного осложнения. გინგელი также является видом частого дождя (с параллелью ‘გინგელი’). ქუქელი — ‘гниой’, ср. армянское քահր — кал, грязь, ‘гниой’. გაგლენთა — прощитывание росой и водою ткани, ср. арм. շաղ — ‘роса’, народн. ‘сырость’.

III

Положение о происхождении человеческой речи онома topoэтическим путем встретило справедливую критику. Несостоятельность этой теории оспаривалась как на Западе, так и у нас, гл. образом в лице акад. Марра. Действительно, факты языкотворчества указывают, что онома topэя мало причастна к речетворчеству. Но абсолютно отрицать значение онома topэи было бы другой крайностью. Акад. Марр это явление в глоттогоническом процессе считает позднейшим; но не отрицает его целиком². Трудно спорить о приурочивании тех или иных слов к известному

¹ На это впервые обратил внимание И. Чавчавадзе.

² См. напр., Н. Я. Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, стр. стр. 49, 51. О происхождении языка, стр. 50, Основные достижения яфетической теории, стр. 271.

временному отрезку, но нет сомнения, что в известных случаях она могла быть самым простым и естественным способом наименования в раннем периоде языкотворчества; так, происхождение груз. ხეობეობе является скорее реакцией вследствие определенного акустического раздражения, чем отрицанием этого созвучия, т. е. звукоподражательности¹. Констатируя ономотопею некоторых слов, мы хотим указать, что она указывает на звук, как раз менее речевого характера, с большим процентом естественного звучания, поэтому, такие слова не вполне могут считаться словами, составленными из чисто речевых звуков. Ряд, имеющих быть нижеприведенными, слов со звуком ж мы освещаем как звукоподражательные, следовательно, не чисто речевого происхождения и, как таковые, они могут быть и достаточно архаичными.

В грузинском яз. есть ряд терминов, обозначающих вскрик, восклицание, пение пернатых, крик, рев, музыкальный тон и т. д. Естественно, что и с первого взгляда они кажутся ономотопеэтического происхождения, до такой степени они родственны естественно-инстинктивным звуко-испусканиям. Таковы: ღღერა — звучание, лязг (оружия), бряцание, звук бандуры, (ეჭებანი). Семантически интересную сторону освещает Разикашвили: — ღერებდა (ფშ.) — ჩამდენიმე კაცის ერთი ხმაბლილი მღერა — хоровое пение, т. е. тоже самое ღღერებდა с опущением γ и вставкою π (ср. хевеур. ღერა || ღერებდა), [см. Словарь Чкония].

Имеется и обратный случай опущения ზ в ღღერა, гесп. მ-ღერა (სი-მ-ღერა) и ღღ-ი-ალ-ი (ср. ღღრიალი). Поэтому, нам кажется по существу совершенно правильной постановка вопроса относительно-синкретического, своего рода диффузного состояния пластики-пения, музыки и речи на заре человеческой культуры. Это, быть может, не совсем удовлетворительно, продемонстрировано на грузинском მ-ღერა, как обозначающего пение, игру (ср. ასოთ სამღერელი); მღერა, гесп. ღღერა первоначально синоним нерасчлененного звукоиспускания, с прогрессом социальной жизни начало обозначать музыкальную последовательность звуков — 'стройное пение', 'игру на инструменте'. И если что есть общего в მღერა — пение, и მღერა — 'игра', это следует приписать моменту выкриков, которые являлись своего рода апофеозом для ритмических жестопластических движений человека в процессе ли трудового действия или позднее пережиточно в его ритуально-культурных приемах, вследствие чего, наречение всего этого сложно-синкретического действия происходило словом, которое по своему звукооформлению близко стояло к естественному, диффузному звукоиспусканию, а ღღერა || ღღრიალი фонетически чередуется с ღღრიალი || წკრიალი с წკერა || ღღერა, как с понятиями немusicalного звучания; от ღღრიალი производно — ღღარუნი, гесп.

¹ Ср. Н. Я. Марр, Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком, стр. 50.

IV

Топонимические имена и собственные названия наиболее трудно поддаются объяснению, особенно в грузинском языке. В данном случае речь об этих именах со звуком *ž* в корне; их можно насчитать около шестидесяти (?); они исторически известны и бытуют в данное время. Из этого количества лишь некоторые могут найти более или менее удовлетворительное объяснение, часть ссылкой на заимствование, часть ссылкой на фонетический фактор и т. д. Таковы: ბეჯანი иранское собст. имя, очень распространенное в Грузии в древности, встречаемое еще в VII-VIII веке в одном из эпиграфических памятников, — в надписи на крестном камне из Атенского ущелья в пехлевиийской форме ვეჯან Vejan. От имени ბეჯან образована фамилия ბეჯანიშვილი, с опущением an и обычным окончанием собственных имен, преимущественно в восточной Грузии ia (ბინუა, ვანუა и т. п.), имеем ბეჯუაშვილი.

Распространенная в западной Грузии фамилия ბაქუნაშვილი вряд ли имеет отношение к ბეჯან, ბეჯუა¹. Наконец, нам известна фамилия (в Карли, Хевсуретии) ბეჯიტაშვილი от того же ბეჯან, с опущением an, и суффиксированное через ita, суффикс требующий особого объяснения (ср. ბეჯიტაშვილი, გოჯიტაშვილი, გოჯიტაძე и т. д.).

ბაქდენი очень древнее имя, распространенное среди грузинского населения (теперь выходит из употребления).

Имя მანიჯავი известно и по светской литературе из персидского героического эпоса *ჰაჰაჰე. От მანიჯავი образована фамилия მანიჯავიძე (или მანჯავიძე).

В числе возможных случаев, способствующих происхождению *ž*, следует назвать также переход (сравнительно редкий) *g* в *ž*, как то встречается во французском.

У В. Берилде читаем „ბოჯინი — ბოჯინი, დაბორიალობს“, ‘прозябать’, ‘влачить свое существование», откуда ბოჯანო — ‘бездомный’ ‘безземельное крестьянство’. Результатом такого звукоперехода получилось გორგოლიანი — от გორგოლიანი и გურგული от გურგული. Трудно, выяснить к какому времени следует приурочить этот звукопереход. Относительно გურგული можно сказать следующее: некий გორგგი გურგული упоминается в одной из грамот 1460 г.², следовательно, уже тогда был налицо переход *g* в *ž*.

Также трудно установить ante и post quem по переходу *jo*, *ja* в *žo*, *ža*. В официальных письменных памятниках передача греческих соб-

¹ Оно скорее образовано от ბაქუნა — resp. ბაქუნა.

² См. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მეცოდნობა ანუ დიპლომატიკა, 1926, стр. 162.

ственных имен с дифтонгом в начале обычно происходила в результате двух (полных) гласных. Напр. $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႃႆႇႈ}$, $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႃႆႇႈ}$, $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႃႆႇႈ}$ и т. п. Но, неизвестно, когда эти начальные две гласные начали дифтонгизироваться (как это происходит во французском языке), но лишь в определенных случаях. Этот процесс наблюдается только в западно-грузинских диалектах, что указывает на чувствительность последних к переходу некоторых сочетаний в ž . Такова мегрельская фамилия ႂႃႆႇႈ . Еще в средн. века путем переводной богословской литературы с греческого в грузинском замечено ႂႃႆႇႈ (греч. Ἰωάννης), со специфической передачей $\text{per via aphepasia} - \text{ႂႃႆႇႈ}$, из которого получилось ႂႃႆႇႈ и уже от последнего должно было бы получиться $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$ если предположить два возможных объяснения: 1. или начальное i сохранило какой то характер полугласного; 2. или, если оно его не сохранило, то произношение его мегрелами было таковым, и потому вместо ႂႃ начали произносить $\text{ႂႃ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$ ¹. Вторая, также мегрельская фамилия ႂႃႆႇႈ или ႂႃႆႇႈ произошло также от греч. Ἰακώβ , груз. ႂႃႆႇႈ ; в известный период ႂႃႆႇႈ превратившись в ႂႃႆႇႈ , мог дать ႂႃႆႇႈ , а потом уже ႂႃႆႇႈ . Но рядом с этим в том же мегрельском есть фамилия ႂႃႆႇႈ (ср. арм. Ահար). Наконец третий пример, на сей раз гурийская фамилия ႂႃႆႇႈ , также, повидимому, из греч. Ἰορδάνης , грузинское ႂႃႆႇႈ , и здесь, предположив процесс дифтонгизации, получилось ႂႃႆႇႈ , ср. ႂႃႆႇႈ (фамилия в восточной Грузии).

Подобно тому, как ႂႃႆႇႈ преимущественно произносится в виде ႂႃႆႇႈ , так и ႂႃႆႇႈ произносится как ႂႃႆႇႈ . Единственным, слабым отголоском этого весьма интересного процесса перехода определенных дифтонгов в $\text{ž} + \text{voc}$. в Западной Грузии, является фрагментарно сохранившееся указание Сабя: „ $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$ ႂႃႆႇႈ “ и „ $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$ “. Что подразумевает лексикограф под ႂႃႆႇႈ и бытует ли глагол $\text{ႂႃႆႇႈ} || \text{ႂႃႆႇႈ}$, подлежит выяснению, но факт наличио: две самостоятельные гласные превратились в комплексе ž уже во времена С. Орбелиани, хотя процесс мог возникнуть и ранее, дав в свою очередь $\text{ႂႃ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$. Интересно также рассмотреть месхские имена и вообще слова с этой точки зрения.

Как известно, топонимические названия иной раз являются единственными поперечными миграционными путями племен; в данном случае топонимика одна из свидетельниц обширной экспансии сванов. Речь о топоними-

¹ В пользу резонности первого предположения можно привести момент звукоответствия в грузино-свано-мегрельском, когда в некоторых словах начальному гласному в грузинском соответствует дифтонг в сванском, а в мегрельском $\text{ž} + \text{voc}$; так ср. напр. имер, $\text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႂႃႆႇႈ} - \text{ႂႃႆႇႈ}$.

ческом названии деревни ბერეეოული (Гурия). Данная *ბერეეოული* то же, что сванское ბერეე 'железо', вероятно, по особому *ბერეეოული* деню железных залежей, или железистых источников, ср. аналогичное образование древнейшего грузинского города ხარკინე. Припомним также гурийско-имерскую фамилию ბერეეიანი от того же корня ბერეე, которая, судя по характерному для ряда сванских фамилий окончанию, явно сванского происхождения. Надо выяснить точное содержание сван. ბერეე, (произносимого и ბერეეჟ): означало-ли оно именно железо и ранее, и всегда ли означает его и сегодня. Соответственное слово, уже грузинского звуко-состава, есть др.-грузин. ბრპენი (|| პრპენი, см. „და განარჩიის ბრმე-ღთა მით ოქროა ბრპენისაგან“—С. Kekelidze—Keimena, t. I, 1918, стр. 177) с присущим ему стяжением гласного, сравнительно со сванским.

Географическое название უჯარმა, интересное и по своему окончанию (ср. ბოკორმა и др.), обращает внимание и формой უჯარმა (в таком виде это слово встречаем в „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. см. Е. Такайшвили, Опис. II, 725-726). Следовательно, еще в древности развился процесс перемещения ჯ в ზ. Не совсем последовательно опираться на материал не из груз. языка, напр., мегр. ხაჯალია, но он непосредственно связан с ним. В докладе, зачитанном в 1932 г. о термине хაჯალი, М. Н. Хубуа указал на скрещенность слова ხაჯალია (ხა и ჯალ). И здесь опять процесс перемещения в ზ, т. к. в мегр. яз. есть и ხაჯალია и ხაჯალია. ჯვებენავა также чередуемое с ჯვებენავა, повидному от собст. имени ჯვებენავი. практикует тот же звукопереход. И в гурийском то же явление: ლობჯანიძე || ლობჯანიძე. Географич. наименование ნიცი (по-ингилойски, а по-груз. ნიციორი) или ნიჯი следует рассматривать в той плоскости, в какой უჯარმა. Историч. известные топоним. наименования ელეთი, გონეთი, ოციო, მციეთი, ცნოვანი, უჯანი, ემური, ხოკორბის ხეობა, ნაქანული и т. д. нами не этимологизируются.

V

Из массы заимствованных, вернее, усвоенных слов груз. язык проявляет самые разнообразные тенденции в смысле звукопереходов. Здесь должны быть различаемы слова, подвергшиеся фонетическому изменению и не претерпевшие такового (при чем весь упор делается не столько на общий облик слова, сколько на трансформирование самого ჯ). Начнем с последних. Устойчивость таких слов отчасти объясняется степенью их распространенности вследствие семантической насыщенности, а также большим сходством артикулирования этих слов как в заимствующих, так и заимствуемых языках; таковы слова: ჯანგი (вошедшее скорее посредством армянского источника, чем иранского), ნიჯარი, ავჯანდა (последнее впрочем в персидском, как это указано Ю. Н. Марром, звучит тройко: owzānd || owzānd || owzāng) и наконец пресловутое ჯამი. Другая часть — слова; вовсе не распростра-

ненные, приводимые лексикографом Орбелиани по тем или иным источникам, и объяснимы лишь с точки зрения узко-персидской фоники; таковы: უჟადადუჟი, უჟიკეთი, ხუჟუჟი, ნიჟორგალი, პატიეი. Слово პატიეი С. Орбелиани толкует, как „პატიეი კეთილის მოპყრობა სიტყვით და საქმით, ხოლო პატიეი წინაუქმო, — უპატიურად და შევირეებით პყრობა“ (см. словарь), т. е. პატიეი значит: а) избивать, мучить и б) призывать, приглашать. პატიეი в первом значении известно в древнейших памятниках грузинской литературы (см. Н. Я. Марр, Жизнь св. Григория Хандзт. 28, — დაპატიეება) из армянского պատիւ = горе, страдание; что же касается второго значения „პატიეი“ — приглашение, в др. письменных памятниках это слово в подобном значении не встречается (но очень распространено в живом гр. языке), и всегда было передаваемо словами წვევა, ხადილი, ср. сванское ლიწბი (id.). Первое значение პატიეი в живом грузинском языке отмерло и взамен употребляются другие слова (уже в XVII-XVIII веке оно, встречаемое в литературе, выглядит вполне книжным).

Форма ბიეიკი явно указывает на существование его в таком же виде и в армянском, но в специальных словарях сведения о нем разноречивые. „ბიეიკი— მომცრო“ по Саба (очевидно для обозначения молодого скота?). В армянском это слово встречается в двойной форме и имеет различное толкование: 1. А. Амагуни բիւիկը считает невыясненным, а по толкованию другого автора բիւիկ — белое пятно на ноге, которое по народному поверью считается признаком получения чего-либо нового (см. Провинциальный словарь), кроме того, 2. բիւիկ — детеныш рогатого скота. Слово უჟადადუჟი Саба толкует, как შვეტური დაუნდობლობა. Несомненно, оно происходит от армянского խուժաղուժ, которому Новый словарь дает весьма пространное объяснение: «խուժաղուժ — Вճրջարջ. Նոյն ընդ խուժուժ, որպէս բարբարոս. և բարբարոսական. * նայնոյիչ խուժաղուժ նեխանայ: Արամբ միով, որ խուժաղուժ ևս էր տեսանելով քան զմօքն ինանբուիւկ. խուժաղուժ ազգ. կամ ազգբ, կամ ազգաստանն... խուժաղուժ լիզու, կամ խօսք երկիր, կողմանք, աշխարհ...» (см. Նոր բառգիրք Հայկազեան լիզուի). Следовательно, лексикограф Саба имел в виду приблизительно то самое значение, которое дается и в армянском лексиконе.

უჟიკეთი или უჟიკენი также этническое наименование и составляет часть вышеназванного этнонима. Армянский толкователь говорит следующее: «Յոււկ, որ և դուժ, խուժուժ, խուժաղուժ, Вճրջարջ scylus. Ազգ օտար, օտարալիզու, իրք անծանօթ. աննշան, վայրենի ալլազի, նեխանոս, որպէս խուժիկ. Թախար սկուտացի. բարբարոս. քան զխուժ և զդուժս վայրենագոյն ևս... խուժ դուժ, սկիւթացի, ծառայ, ազատ: Լինիցիմ այն, որ խօսիցն ընդ իս՝ խուժ, և նա՝ որ խօսիցի ընդ իս, դուժ...»

Յոււկիկ ընակիչ խուժաստանի. այլ որ յերկրն խուժաստանի 'ի պարտու նդ: Փարպ. Ստեպ.

მთქმანთაჲს — ვალარ ჯიბქიყ ჯიყარან, თაჲ თანსე ქსეჩქრან ზინაშაშ-თანსე» (см. *ნარ რაიყირე*).

Слово *ჯანგი* иранского происхождения, хотя в груз. яз. оно пошло посредством армянского. *ჯანგი* означает ржавчину и бытует почти во всех картвельских языках в виде сван. *გზგ* (очевидно с перестановкою; ср. глагольную форму *ლიგგე* || *ლიგგე*) или *ლანი*хско-лечкумского *ჯა* в значении яда и *ჯაბარ* в значении лекарства (ср. *ლიღეაგრტი* — врачеват.) и мегрельского *ჯანგი*. В хевсурском диалекте коренное *ჯ* успело перейти в *ჭ* и поэтому *ჯანგი* там звучит как *ჯანგი*. От этой же основы имеется и производное *ჯანგარო* со значением рода растительной саркомы (вредитель), которое Саба толкует, как „ჩიბი საბაჯავი პიღენისაგან“, а также *ჯანგიო*. Оба слова производны от арм. *ძանց* || *ძანկ* (в том же значении) и *ძან-ყա* (ср. пехлеви *žangāt* и персид. *zangār*).

Слово *ბუტუგი* Саба разъясняет как „ჩველთ ჩასალოკი წამალი (წამლ-ს მვეა)“. Оно также армянского происхождения, хотя никто кроме Ачаряна его не приводит, да и последний, не давая точного объяснения, считает его темным: *«ქაბად — ძმ ახასი ამანს სე? ზარაყიან რათ, არ ძქ ან-ყაძ სმ ვარძაძიძ თყ თათ რაჲ 21 «Աստուածძին տანարս այն ვանն-է, որ արունի կոյան մեջն կայցէ այ իւր միածին որտին մեջն պանէ այ և մեծայուցէ դև տանն, որ Քրիստոսայ կերպուր ხուսէ արունի կոյան»*.

Слово *ბიგარი* также возможно свести к армянскому источнику. Ср. *ზძარ* по толкованию *ნარ რაიყირე... լախստէ, lanx staterae (?)*. В низкованском оно звучит *ბიგარ* (id.), откуда произведена фамилия *ბიგერაძე*.

Некартвельского, а иранского происхождения арменизированное слово *ავებანდა* (стремя), которое в хевсурском находим в форме *ავებანტა*¹, в сванском в виде *ბებანდ* и восточ. груз. *აბებანდა*. Из письменных источников можно указать на груз. переводную повесть *ბარამეულ ნდამიანი*, где находим: „*ავებანდა და იბრაღი ლალისა ჰქონდა*“, и *Шах-Намэ Фердовси*²; в последнем встречается менее интересное *ავებანდა*, и лишь *ავებანდა* первого источника и есть та форма, которая наиболее приближается к персидскому *ابزار* (аппарат, устройство).

Явно заимствованное слово *ბიგორგალი* происходит от арм. *ზძიყ* (конь, лошади). По объяснению Саба „*ბიგორგალი მეკაპარკე (კაპარკე მნე მენიჯგორე. 1 მეფ. 14.)*“, или „*ბიუტუგო კაპარკოსანი*“ (id.)³.

Из армянского же источника почерпнуто слово *ბოტი* в значении шелковичного кокона, встречаемое в картлийском диалекте (ср. у Саба толкование слова *ბოტი*). Его следует сопоставить с армянским *բոժի* (маленький

¹ См. а. შანიძე, ხალხური პოეზია, стр. 25.

² См. ი. აბუღაძე, შა-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, 1916, стихи 2037, 1, 2848,2 и др.

³ Подробно об этом слове см. Н. Я. Марр, Заметка по текстам св. писания в древних переводах армян и грузин, XV, т. 2, 1913, стр. 166.

звоночек по историку XVIII в. Захарии Саркавагу), բժժանք (серб. бубен, амулет, талисман для V века) и ново-армянским բժժ (погрешника, губец, чик, коков). Очевидно, удвоенный арм. корень բժժ перешел в упрощенном виде, что практикуется и в других случаях.

Слово Գամ, известное в грузинском по древнейшим памятникам, широко распространено полисемантически, а фонетически всегда звучало как Գამ. Причина фонетической неприкосновенности кроется в исключительной семантической насыщенности. Оно считается сопрястным армянскому Ժամ, хотя в самом армянском оно неизвестного происхождения и нигде параллелей не имеет. Оно до такой степени неотделимо от грузинской речи, что естественно возникает вопрос: в праве ли мы говорить о заимствовании, или имеем дело попросту с общим субстратом, корни которого уводит нас вглубь веков? Кроме общеупотребительных значений время, час, известны также следующие: Գամն — часослов, Գամտառմწერელი — летописец (букв. chronographos, арм. Ժամանակագիր), Գամ — болезнь (Ինչ Գամ Ֆեղձո — какая его одолела болезнь), Գեմբրո — неприветливый, злой дух, малярия, Գեմբուրո гесп. Գեմբուրո — злой дух, который по народному поверью лунит спящего (отсюда фамильное имя Գեմբուրոյե), ԼաԳեմբա — поспевать, делаться спелым и т. п.

Следующие шесть слов, вошедшие в груз. яз. частью из персидского, частью из армянского, выделяются склонностью переформлировать чужой фонетический материал сообразно собственным фонетическим привычкам. Эти слова почти все широко распространены в обиходной речи. И в персидском и в армянском они в корне имеют ڄ, передаваемое в грузинском через ჯ. Однако, такие слова, как ბაგი и გიგი, бытующие в аналогичном же виде и в армянском, вызывают некоторые колебания относительно непосредственной via persica.

Слово Գიბи (этимология см. в прилагаемом письме Ю. Н. Марра) в диалектах часто употребляется в форме ჯიბი, ср., напр., „ჯიბნაგარი... упрямый“ (В. Беридзе, назв. слов.). В сванском застаем тоже чередование ჯ и ڄ: ლიჯინაგელ | ლიჯინგე — упорно настаивать на чем-либо и т. п. Слово армянского происхождения.

Иранским же вкладом является ლაჯვარდი — лазурь, небесная синева, лазурит. В картлийском оно звучит ლაჯვარდი. Персидское لاجان (синий или голубой камень) этимологически разъясняется у Ю. Н. Марра в прилагаемом письме.

ბაგი — пошлица, надлог, происходит от персидского بگ — اوگرا — большой крюк, клин в потолке, Саба Орбелиани считает грузинским словом („ჯაბვარი სპარსთა ენა, ქართულად ბეგრა ჰქვიან“ — словарь); очевидно лексикограф не был осведомлен относительно армянского Բիրբ в значении потолка.

გიგი — шаловливый, умалителный, происходит от персидского گي. В словаре სურ რთაჲრ ჴაქიყიანე ქციოქ это слово отсутствует и

только в названном этимологическом словаре приводится *სახელწოდება*, სრ. Аллитерирующее образование *გიემაცი*, *სახელწოდება*. Ср. Аллитерирующее образование *გიემაცი*.

ბეემელი по толкованию Ю. Марра идет от персидского *ابوم* (см. *инсьма*) и означает зеленый камень, хризолит.

Остальные примеры более пестрого характера. Напр., неизвестно из какого диалекта, вернее, из языка какой этнической среды взято приводимое Кирином *პაეარანი* в смысле пьяница, развратный (см. *კათალიკ. კირიონი, საღვთისკონო მასალა, ძვ. საქართველო, т. II, стр. 16*). К этому слову из иноязычных параллелей можно привести арм. *ყაბარ* (домашний скот, стадо) и производное от него *ყაბარაქან* (скотский, зверский), откуда, вероятно, с опущением *სი* происходит груз. *პაეარანი*, причем здесь перезвуковка, аналогичная *ვეენები* || *ევენები*; т. е. *ღ* в *ზ*.

Простое озвончение глухого спиранта в виде перезвуковки *ღ* в *ზ* наблюдается в малоупотребляемом слове *ბუეუტი* со значением овечье руно по объяснению Саба. Проф. В. Беридзе приводит другое значение этого слова: „*ბუეუტი* ქათვი; შდ. კნ. ფოფოტი“ (МЯЯ, VI). Имея в виду первое толкование этого слова, можно сопоставить с ним арм. *ჭուշ*—лен, накля, кудель, придево. Производное *ბუეუტა* означает полный, пухлый (гурийское *გაბუეუტბული*).

Слово *ხომორი* (мелкий, зернистый) родственное арм. *խուշ* (толстый, жесткий, грубый, суровый). На это родство ссылается еще Н. Марр: „*ხომორი*... [арм. *խուշ*—крупный]“ (МЯЯ, I). *ხომორი* интересует нас постольку, поскольку благодаря фонетической перезвуковке из него могло получиться *ხვიერი* почти с приведенным семантическим осмыслением.

По своей судьбе интересно слово *დროშა*, в настоящей своей форме представляющее просто параллель к арм. *դրօշ—դրօշահ*, но, как уже можно было догадаться по написанию арм. *դրօշ*, следовало ожидать архаичный первообраз *դրօշէշ*, что делает понятным приводимые Саба формы *დრაოტი*, *დრაუტი*, *დროქანი* (ср. персид. *دش*—‘знамя’).

Передача *g* через *ღ*, т. е. переход *g* в *ღ* должен был произойти еще в средние века. Так, письменное *აეტრა* (род мелкой монеты) засвидетельствовано еще в памятнике XII столетия. *აეტრა* из греч. *ἀργάριος* ‘серебро’ (см. *ფ. ჯავახიშვილი—ქართული ნუმისმატიკა-მეტროლოგია*“, стр. 19).

არაქანი—распространенный термин в экономической жизни, внесенный, вероятно, еще со времен монгольского владычества, во всяком случае, во всем мусульманском и в частности монголо-османском мире известен *دش*, что значит ‘кефир’. Грузинская передача этого слова дает еще один пример к тому, как (здесь уже вследствие субституции) дифтонг дает *ღ+vo* с.

რიქრეტი одно из слов удвоенного образования с определенным чередованием гласных *რიტ-რეტ-ი*. Ю. Н. Марр в параллель приводит персид. слово *دش*—‘молния’, ‘свет’. По существу, конечно, между этими

двумя словами есть что-то общее, но оно не носит характера *პირდაპირი* иния. Допуская возможность звукосоответствия *h* и *ž*, наиболее вероятным к *როტრატი* является сван. *რუბი* ('заря', 'свет'). Это слово в др. грузинских памятниках встречается без удвоения в глагольной форме *შერბეტი* ('светать').

Не относится к фонду картвельских языков встречаемое в „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ *პეროტავერი*, которое является сложносоставным словом иранского происхождения.

Слово *ვეფანა* *Саба* в одном случае толкует, как „წითელშვი“¹, а в другом — „ლომისფერი“ (см. словарь, под словом *რუხა*). Как выясняется из объяснения И. Чкония (*ქრომახი... ვეფანა ვეფხვიით ქრელი ფერი...*), *ვეფანა* синоним пестрого тигра (если *ვეფანა* и *ვეფანა* считать разошедшимися фонетически, вследствие перемещения звуков) и поэтому в некоторых языках оно употребляется и для передачи понятия 'тигр', как, напр., в сван. *ჭეფან* ('тигр') и в абхаз. *а-бѣтас* (id., Н. Марр—Абхазско-русский словарь). Ср. также груз. *აფანა/ი* — 'тигр'.

В живом груз. языке слово *ვაგი* передает понятие особи муж. пола, но до дифференциации терминов полового различия оно могло означать 'дитя', 'ребенок', 'юный' и т. п., безотносительно к полу. В современном значении *ვაგი* встречается уже в одной из ветхозаветных книг (I Цар. 30, 19). *ვაგი* следует различить на составные *ვა* и *გი*, где первая часть *ვა*, как правильно предполагает проф. И. А. Джавахишвили, по функции сродна слогу *ბა/ბე*¹ в таких словах, как *ბა-ღანა*, *ბა-ხალა*, *ბა-ტკანი*, *ბა-ვშ(ვი)*, чеченское *ბერ* ('дитя', 'сын' 'мальчик'), чанское *ბერე* (id.), хевсурское *ფერი (из *სწორფრობა*) и в словах со стяженным гласным в начале: *ბ-ღარტი* || *ბ-ღარტი* || *ბ-ღარი*. Внешне к *ვაგი* близко подходит интересный термин в хевсурском *ბიტიონი*², но уже со значением 'женщина', в смысловом отношении имеющий точку соприкосновения с чанским *ბოზო*. Что касается второй части разбираемого нами термина *გი*, она также должна была выражать определенную поло-родовую функцию, вернее, *გი* и является тем корнем, который, сообразно тому, каким он снабжен классовым показателем, выражает то особь мужского пола, то женского. В этом отношении богатую иллюстрацию дают нам материалы кавказских языков; достаточно сослаться на двух из них, так, напр., в хунзахском *v-ас* означает 'брат' (ср. груз. *ვა-ი*), а *j-ас* — 'сестра', в чеченском *v-аша* означает 'брат', а *j-iša* — 'сестра'; в обоих случаях *v* служит классовым показателем категории

¹ Относительно слога *ბა/ბე* автор говорит следующее: „...თავიდური ბა, ბო, ბე და ბე მარცვლები ძირითელი არ უნდა იყოს, არამედ უკასაკობის აღწიშნებელ ფორმანტებად არის მისაჩვენევი“, *ქართულ-ქართველური და კავკასიური ენების პირველადი ბუნება და წათესაობა*, ст. 199.

² См. В. В. Бардавелидзе, Опыт социологического изучения хевсурских верований, 1932 г., стр. 20.

т. наз. genus masculinus, а j — классовым показателем genus femininus. Очевидно, что груз. ჯ в ჯაჲ вторичного образования и его изначально было двумя вариантами могло колебаться между с и ž. Поэтому мы считаем сомнительной достоверность той этимологии, которую предложили акад. Н. Я. Марр, сопоставив ჯაჲ с ჯაზა¹. Любопытную семантическую деривацию встречаем в абхаз. ა-ტუნელარ — 'народ', 'люди', 'семья', 'много'.

VI

Еще акад. Марром было выставлено положение из свано-грузинских языковых соотношений о звукосоответствии груз. Ⴀ и сван. Ⴁ: „...звук Ⴀ, имеющий в сванском эквивалент ž, в шипящей группе перерождается в ž, тесп. пž, в языке с мутуашней ξ тесп. пξ². Еще конкретнее акад. Марр об этом высказывается в работе „Из пренейской Гурни“: „Большие связи баскского и яфетических языков Кавказа обнаруживает круг слов каменной культуры, начиная с самого названия „камень“, не только kar арм. կար (в удвоенном виде կար-կար, одиноко քար), у ванских халдов в их клинописных текстах в скрещенной разновидности qar-bi (с усечением плавного ka-ri 'камень' и бск. har / kar, у грузин в значении прилагательного 'твердый', 'крепкий' mgar (შვარ), равно у ванских халдов ar-i — 'крепкий', 'укрепленный' и т. д., сюда же относятся термины, усвоенные грузинами из языка, перерождавшего г в ž, как сванский kaž (kaž-i) „кремень“, слово соответственного слоя грузинской речи³.“ Следуя акад. Марру в анализе слова ჯაჲ, мы вполне естественно сюда же относим груз. კირკაჲი. Толкуя это слово, Орбелиани отмечает, что „კირკიტი სომხურია, ჰართულად კირკაჲი ჰქვიაბ“⁴. Но в армянском словаре слова կրկաჲ в указанном значении не оказалось. В картлийском говоре კირკაჲი означает разваренные бобы, а კირკიტი значит крепкий, твердый (ср. гур. კერკეტი). Но, судя по одному тому, что С. Орбелиани равняет эти два слова в их значениях, нужно предполагать, что здесь налицо скрещение или, точнее, сложение двух слов: კირ-კაჲი, не говоря уже об упоминаемом акад. Марром арм. կար (ср. груз. მკვრივი). В армянском языке слова კირკაჲი нет вообще, но в говоре тбилисских армян есть կրկաჲ; в том же значении, как и в грузинском.

¹ См. Борьба классов в груз. версиях евангельского текста: ДАН, № 9, 1930, стр. 172, прим. 2.

² См. „Две новые работы С. С. Ухленбек'а по баскскому яз.“ — Язык и литература, т. 4, 1926 г., ст. 268.

³ Opus. cit, стр. 34. О переходе г в ž и в ž акад. Марр высказывается также в работе „Определение языка второй категории Ахеменидских клинообразных надписей по данным яфетического языкознания“ — Зап.-Восточн. Отделение Императ. Русск. Археологич. Общества, т. 22, 1914, стр. 45, примеч. 2.

Следуя в толковании კაე за Н. Я. Марром, мы однако утверждаем, что все те слова, относительно корня которых можно думать, что они претерпели перебой с упором на первичность г и вторичность ზ, обязательно сванского происхождения, но только отмечаем, что для груз. в начале более естественным звукообразованием был сонорный и только впоследствии он начал переходить в звонкий сибилант ჟ. Таковой мы себе представляем судьбу ჰეგო и ჰერი: в значении пена, ср. свал. ჰერ—пена, а также армянское *ჰრჰուր*—пена (удвоенное *ჰრ-ჰուრ*), поэтому груз. ფურთხი 'плевок' можно понять и как пена-вода, а не только პირ-წყალი по этимологии акад. Марра¹. В др.-грузин. этот корень был представлен в глагольной форме ჰეროვინ. С перестановкою имеем „ჟეჰე-პო, ჰეგო, ჰერი“ (см. В. Беридзе; ср. мегр. ჟეჰეპური и ჰეროვი). Необъяснимо, фонетически почти однозначное с ჰეგო || ჰერი, слово ღუჯი.

К этому же ряду относится термин ჩხატი или ჩხართი приводимые у С. Орбелиани. Впрочем, мы знаем глагол ჩხლართვა, ჩლათვა (со значением первично вязать большими стежками, затем уже вязать небрежно), а также орудие этого процесса ჩხირი и, наконец, груз. глагол ბეუტვა—мерцать, еле светиться, ср. по Орбелиани: „ბეუტად ავად ხედა“ (словарь). Этот же корень использован в виде ბეუტური (во фразе: რას ბეუტურობ—по имерскому говору) для передачи понятия 'нести чепуху'. ბეუტი представляет чередование с ბრუტი, (ср. ბრუტიანი и картлийском говоре, а также ბრუციანი) в свою очередь восходящим к მრუტი. Любопытно, что в индо-европ. языках г считался и полугласным, следовательно, переход г в ზ можно представить посредством промежуточной ступени—ослабления г до степени полугласного. Небезынтересно вспомнить также то соответствие между разноречными показателями префикса 2-го объектного лица, которое мы видим в картельских языках: мегр. რ (რქარუნს), гр. ვ (ვწერს) сванское ჯ (ჯამზერას), без перехода $g < \xi$ или $g < \zeta$.

Следующий вид перебойности—это ზ > ჟ, или наоборот (пример мы уже видели как на заимствованных *ჟინჯურ-პაჭარანი*, так и в груз. слове ჟეჟნები || ჟეკვნები). В живом груз. яз. с его диалектами преимущественно распространено ჰენობა—вмянуть, которое Орбелиани приводит в форме დამეღნარი с несколько иным значением „დამეღნარი მცირედ დამეცილი“, но по И. Чкония „დაღრნობა“—(имер.-гур.) დაკვნობა, დამღნარი, დამღრალი, დამკვნარი, т. е. здесь налицо чередование ჰენ—ღენ, что, в свою очередь, чередуется уже с известным нам ღრნ; ср. в мегр. ღღირაფა—вмянуть. Слово ჟუჯილი или ბეუჯილი, მიბეუჯის (по нашим записям картл. говора)—колотье от застоявшейся крови или вследствие отмо-

¹ См. „რა წილი აქვს ქართულს ენათა ზეჰენის მსოფლიო პროცესში?“.

раживания (у Саба нет объяснения) связано с ქუვილი, ქვალი, ქვალა. Как и следовало ожидать, такое ж чередуется и с ც по закону перебора звонких аффрикатов в звонкие и наоборот, как то наблюдается в живом груз. языке. Поэтому, имея ქრეოლა (дрожь, трепет) рядом же видим წრწოლა. Сюда пойдет также слово ნაჯეცი (см. словарь С. Орбелиани) и ნაქა (=ნაქუცი, см. словарь В. Беридзе).

Ряд лесных ягод и часть плодов, несмотря на свою видовую и родовую разность, в языке объединены одним названием, содержащим нечто общее им всем вкусовое свойство, — это привкус кислоты; термин, обозначающий это вкусовое, ощущение звучит მჟავე, а наименования этих ягод и плодов, მათალო, მჟაველა, ეოლო, ეოლა и т. п., соизвучны ему.

Помимо მჟავე, для обозначения брожения и бродила известен термин ღამქახება, მქახე (с перестановкой ქმახე—წმახე) и ряд терминов для различения тех или иных вкусовых нюансов, как напр., მძალე, მხიე, მწარე и т. п. На семинаре при чтении одного из памятников древне-грузинской письменности проф. И. А. Джавахишвили относительно слова მჟავე высказал предположение о связи его с солнцем, что вполне согласовалось с нашим предположением о том, что в древности уже была замечена способность солнца вызывать брожение и, вообще, окислять; поэтому кислый привкус в некоторых ягодах и плодах мог быть понятым, как следствие действия солнечных лучей, но нужно ли считать звук ჯ в мџаве происшедшим вследствие перебора (z—ჯ), или понимать слово как ипсилонную форму чан. მჟორა, мегр. ზჟა, тем более, что в груз. есть другое слово для кислоты: ქმახე—მქახე—წმახე; ср. в сван. ლიტხე или მეტხე (и მარწვნი ლატხა—მარწვნიხ დედა, при соответствии чан. ც, сван. ჳ) чан. მქობა, которое по значению равняется и слову მქობა (ср. груз. მკუხე—მკვახე), что значит 'незрелый виноград' и 'сок незрелого винограда'. Любопытно, что у мегрело-чанов молоко передается корнем, идентичным со словом солнце мегр. ზჟა, чан. მჟა, что указывает на способ употребления молока в прокисшем виде.

Названия таких плодов, как მათალო — кислое, лесное яблоко ეოლა — ягода тутового дерева (ср. абхаз. ა-მეტა—тута, тутовое дерево и сван. ბეოლი-id.), ეოლო (გოდარა, გრიკი—малина, Р. Эристави) и т. п. связаны все с тем же термином, передающим вкусовое ощущение кислоты; ср. чан. მჟაი — кислый, абхазское ა-ბჟეჟა — уксус (скисшее вино), груз. დაეოლვილი — червивый уксус (Саба Орбелиани), ლაეუეი — кислотоватый, немного кислый (слово взято из „ხალექსიკონო მასალა—მგ. საქლო, т. II, стр. 13).

Приводимое Саба „კეემ ა—ვაშლოა და კომშო ბოუეი“ имеет этимологическое сродство со словом კერე (нарост, мозоль) и с удвоенным корнем, встречающимся в картлийском კოეოეი (у Орбелиани нет этого

слова). Фонетическую разновидность კოჭოტი представляет «ქუჩის ქუჩის || ხორცეტი, ამოკუნული რამ, იარაღი, ბუთოკი» (В. Беридзе) ср. გოჭოტი || გლიბა, კომი, მოვლი, მოვლი და მოვლი (id). Следовательно, კოჭოტი удвоенное образование от კოჭ(ტ) или კოჭ(რი) (ср. «კოჭიტი [ქარ.-იმერ. რაზიკ.] დაეცილ ადგილზე ამობერილი კანი, მოვლი» И. Чкония).

Ср. კოჭი — гористая, кряжистая местность, возвышенность, отсюда კოჯორი или კოჯორი исторически, как это указывается в одной из грамот: «მიუბოძეთ კოჯორის ძირსა მონასტერი ათენაგუენი» (საქართველოს სიძველენი — II т., по грамоте 1338 года), ср. сван. კოჯა — скала, а также «კოჯრი, დაკოჯრება — ხელმზედ ბებერების ამოსვლა» (კირიონი — სალექსიკონო მასალა — ძვ. საქართველო, т. II, ст. 13). У Орбелиани этого слова нет. Из сравнительного материала пойдут сюда ნუჭრი || კუჭრი (от ნუჭ || კუჭ resp. კუჭ в კუჭიანი ср. «კვილი — კვირი, კოჭი, კვირძლი კვიძი» — В. Беридзе, «კვირძლი — ნუჭრი, კვირი, კორძი, კოჭი, კვილი» — у него же и «კოჭი — ნუჭრი ანუ კორძი» у Чкония. «კოჭრი... შურკლი, წყლისაგან შეკუმშული ფქვილი» (И. Чкония). «კურჭი — იხ. ნუჭრი, კუჭრი (იმერ. კვირძი) — Наплав» (у Эристави) и интересное «კოეანდარი — ნაბოლარა შვილი» — последний (კირიონი — სალექსიკ. მასალა — ძვ. საქართველო, т. II, ст. 13). У Орбелиани этого слова нет.

Некоторые фонетические явления, сопутствующие появлению ჯ в груз. языке, встречаются и в других языках, но с иным характером и иной емкостью. Выше мы могли убедиться, как ჯ появлялся вследствие перехода z в ჯ, но могли убедиться и в спорадичности этого явления: не всякое z обладало такой фонетической способностью. Поэтому, в смысле соотносимых величин, совершенно другое положение имеем, когда груз. z в абхазском в известном фонетическом окружении соответствует ჯ, наприм., груз. ზურაბ — абхаз. ჟურაბ, ზუვდიდი — ჟურგითი, ბზარვა — ბჟურა (разрывание, последнее сравнение касается только коренного ბზ || ბჟ, а не неизвестного გ в грузинском, носящего какую то словопроизводственную, если не морфологическую функцию и глагольного окончания რა в абхазском типа ბ-ფარ-რა — иметь стоимость, стоять, из груз. ფასვა). Сказанное простирается и на родственные грузинскому языки. Напр., переход ჯ в ჯ, также единичный для генезиса ჯ, в картвельских языках на правах соответствия реализуется систематически, напр. груз. შლა, чан. გე-ტირუ, сван. ლი-ტიშე и т. п.

Выше мы отметили, что звук ჯ в свою очередь подвергается дальнейшему звукоизменению. Кроме этого не всякое иноязычное ჯ без изменения перекочевывает в груз. язык. И в одном и в другом случае ჯ упирается в ჯ. Поэтому, мы имеем примеры, как арм. գ օ խ (тартар, из авест. daōzahva) в груз. появилось в виде ჯოჯობითი, по свойственному для последнего склонности к удвоению (ср. арм. ճիկ — птичий крик и груз. ჯიკქიკი).

შაბათი — труднейший, тяжкий и *შაბათიანი* — труд, беспокое-
ство, работа, утомление — дало в груз. ტანჯვა.

Хевсурский (и менее тушский) особенно склонен произносить ξ как ζ (ср. напр. „ტარკლებს ჯღერასა“ — ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, სტ. 226. „რქა-ჯანგიანი“, იდ., обычно вместо ეანგიანი и т. п.). Равно и в восточно-груз. диалектах в словах вошедших из русского языка, как инженер, сажень и т. п. слышим: ინჯინერი, საჯენი; аналогично и в сванском говорят: ინჯინერი, საჯენი; колебание в произношении слов გპნჯ, ლიგვჯე — ლიგვგე, ლიგინჯელ — ლიგინჯვი; в мегрельском наблюдается тоже колебание в произношении мегр. ღორჯო — ღორჯო (голова, рыба), ღურჯოლ — ღურჯოლუბი — обнимать, ჯაკობია — ჟაკობია, ხაჯალური — ხაქალური и т. д. и рядом обратное явление в гурийском (не столь распространенное по отношению других слов, но и не индивидуальный факт) вместо იჯდა, შეჯდა всюду იქდა, შექდა. Иногда заимствованное ξ в груз. передается через ζ , напр. персид. *دروغ* — лотик, груз. შუბი (в груз. версиях Шах-нама Ферловси передан как ლუფი). К числу озвончений ξ пойдут примеры из хевс. „დუქეთ იერებს ლაშქარი“ (ср. ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, სტ. 1) вм. დუქეთ(ს), „არ მსვლია ქჯობ შინაო“ (იდ., სტ. 263), [вместо შჯობს], точно так, как в сванском ქიშვარ звучит как ქიგვარ и многое другое.

Это процесс видоизменения гораздо ярче и глубже в ингилойском диалекте, в котором вне всякого ограничения и обусловливаемости всякое ξ произносится как ζ , ингилоец просто не умеет артикулировать ξ там, где следовало бы ему быть и мы видим: ქომარდი, ქიბე, ქულ, ქინტირი, ქავი, ქანი; ხანქალი, ქიქიმი, ქანავიშვილი (=ჯანაშვილი) и т. п., но иногда (впрочем сравнительно редко) ингилоец скажет ξ там, где он должен артикулировать ζ (ср. ჯიქველა — ქიხვლა), но ср. также явление совершенно обратное в картлийском диалекте вместо русского кружка обычно передаваемого კრუშკა, передается в обратном порядке как კრუქკა. Все это указывает на то, что в ингилойском ξ с большими правами на фонематичность, т. е. если количественно так много фонетических процессов (хотя бы различных — производящих один и тот же звук), то из этого непременно следует, что такое количественное накопление не может не дать новой качественной единицы.

Вспомним общепринятое определение фонемы, как конечного далее неделимого элемента речи, абсолютно лишеного конкретной значимости — семантического момента, бытующего в языке вне зависимости от определенного комбинирования звуков, но с одним решающим моментом, „входить в словесно-символический звукопроизводительный обиход речевой жизни говорящего, как носителя данного говора“. Вне этих основных моментов звук не фонема, а просто акустическое зву-

чание, каковыми могут быть любые звуки, имеющиеся и в фонетике языка, как, напр., t, d, a и т. п. На основании этого определения мы заключаем, что в др. груз. звук ž бытует почти что в словах, если не всегда заимствованных, то таких, которые должны быть и имеются в смежных языках.

Каков характер ž в прочих кавказских языках — вопрос требующий особого исследования. Судя по первому впечатлению, и в них встречаются симптомы, аналогичные рассмотренным. Этот звук реально бытует почти во всех языках Кавказа, включая и мертвый язык ван-урартский, но всюду с различной тенденцией его артикулирования. Так, напр., в чеченском нет ž типа грузинского или русского, а есть среднее между ž и ž̄, которое не совсем точно можно передать комплексом dž (džajna, džurnal и т. п.). В караево-макарском находим dž во всех тех случаях, где в осетинском стоит dz, с последующим леризативным подъемом dz в ž. В армянском некоторые слова, содержащие в корне звук ž, следует рассматривать как иранский элемент. Таковы уже упомянутое *ղժոխ*, частица отрицания *ղժ* (ср. лат. des), которую Hübschmann считает нехлевицкого происхождения¹ и др. Разнородность источников, производящих ž, поражает не только в грузинском, но и во многих других языках. В большинстве случаев ž — расплывчатой, точнее, диффузной фонематической сущности, что не дает ему вырасти в цельную, компактную звуковую единицу, и нет сомнения, исторический экскурс в прошлое любого языка даст интересные результаты в высказанном смысле. В языках Европы ž почти всюду создает впечатление вторично образовавшегося звука и с достоверностью можно утверждать, что он мог развиться отчасти на кельтской почве. Кроме того, подобно грузинскому (случай перехода j в ž), в некоторых языках Европы ž мог развиться из среднего палатализованного звука, который не был ни j, ни ž. Таким путем произошли франц. jod, jocriss и т. под. В определенном фонетическом окружении g могло перейти в ž, т. е. стало произноситься как ž, хотя графема оставалась прежней (в рассматриваемых нами языках звук ž начал складываться до такой степени на глазах истории, что не успел выработать соответствующей графемы), таковы geste, language и т. п. В английском намечалась возможность и для известного s перейти в ž, напр., при произношении слова usual (juʒal). В немецком ž можно встретить лишь в нескольких заимствованных словах, но в виде фонемы этот звук отсутствует.

Особое место занимает ž в русском языке, где почти всякое g переходит в ž: друг—дружок, (у)гар—жар и т. п. Переходит в ž также и ф: редко—реже. Кроме этого, ž во многих словах фигурирует казалось бы самостоятельно (?), без зависимости от чередования с другими звуками (жила, жало, жизнь и т. п.). Когда языки зап. Европы перенимали латино-

¹ См. его Armenische Etymologie, 1897, Lpz.

греческое письмо, традиция артикулирования ξ была еще тогда настолько сильна, что графически этот звук не отразился в алфавите, а в русском языке процесс оречевления ξ , будучи более глубоким и даже относительно более органичным, при выработке письма был достигнут в языке бытующим и нашел в нем отклик в виде отдельной (правда составной) графемы.

Итак, вопрос о фонематической сущности звука ξ , рассматриваемый в пределах грузинского языка, в сущности затрагивает ряд языков, поскольку, касаясь звука ξ фонематически, мы касаемся и общей стороны общего содержания, которого не лишены все подобные ему звуки и в других языках. Для приведенных предпосылок зарождения ξ неминуемым является экспериментально-фонетическое исследование звука ξ , и в данном случае очередь за специалистами по экспериментальной фонетике произнести решающее слово.

В одном языке фонетический звуко-переход происходит с большей последовательностью (ср. правило оглушения конечных звонких, правило перехода g в ξ , k в ζ и т. п. в русском языке), в другом менее последовательно в зависимости от характера фонетического процесса; эта последовательность сопутствовала звукопереходам, связанным с ξ в груз. языке, вследствие чего не всякие ξ , ζ , γ и т. п. давали ξ , а лишь некоторые из них.

В заключение следует сказать, что предложенный нами материал малая часть того корнеслова, который в действительности существует в груз. языке. Значительная доля из этого корнеслова падает на западно-грузинские диалекты, касается ли это топо- и этнонимики, имен и фамилий или отдельных слов. Здесь именно сказалось воздействие шипящего слоя картвельской группы языков. Но является ли неопровержимым фактом, что во всех тех случаях, где в нем фигурирует ξ , был он там и изначально? Конечно нет; по крайней мере, это бесспорно относительно некоторых слов. В 1910 г. акад. Марр в турецком Лазистане установил индивидуальное произношение ξ (აჭრე ჯაბა) вместо обычного ζ (мегр. ჯაბა)¹, а годом позже писал: „В тубал-кайнском районе мы имеем особенно живое проявление фонетического закона о перебое j в ξ , по которому ჯაპ восходит собственно к ξ ап-у, как ჯური, resp. * ξ ორ-ი, к ζ ორი 'два' и т. п. На почве того же тубал-кайнского перебора имя Иоани переобразилось в ჯოანი > * ξ ოვანი (ξ ოპ-ი) > ζ ვანი, а от этой основы происходят современная мингрельская фамилия ζ ვანია... Также возникли из имен Иордан и Иаков — Жордан и Жакоб, откуда мингрельские фамилии ჯორდანია и ჯაკობია > ζ აკობია“².

15. II. 1934.

¹ См. Грамматика чанского (лазского) языка, МЯЯ, II, Словарь.

² См. Грузинские приписки греческого евангелия из Коринта, ИАН, 1911, № 4, ст. 220.

Р. С. Это предположение теперь подкрепляется свежими фактами. Проф. Арн. Чикобава для чанского зарегистрировал несколько случаев перехода *j* в *ž* в речи одного архавца, вместо *მეაბრე* произносившего *მეჟრე*¹. На основании этого и других фактов автор делает и обобщающее заключение: „Звук *ž* и в грузинском и в чано-мегрельском встречается редко. Возможно он вторичного порядка и в том случае, когда он не является заимствованным“². Кроме того, мы имеем и виду факты, любезно сообщенные нам доц. С. М. Жгенти, а именно, обращают внимание записанные им в 1936 г. в с. Цара-Шубара (лазское селение в Абхазии) два случая формы *აჟ* (у одного и того же сказчика): 1. წაბა აჟრი ჭოდოდგიოთუ; 2. აჟრ კაპაკი მოსჭიდინამტუ вместо ожидаемого *ჟური*, и два случая (также у одного сказчика) перехода *j* в *ž* в слове *აჟრინე*, уже начавшим звучать как *ჟერინე*.

1. II. 1937.

VIII

В одной из бесед с покойным проф. Юрием Николаевичем Марро, мы поделились с ним нашими соображениями о звуке *ž* в грузинском языке. Юрий Николаевич, заинтересовавшись постановкой вопроса, обещал со своей стороны подыскать подходящий материал. Прилагаемое представляет точную копию его письма с обещанным материалом, который включает разыскания преимущественно этимологического характера и по удачному подбору примеров и глубине семантического анализа представляют ценность самостоятельных заметок.

... ჯვანი || ჯვანები [e-žwan-i ↔ e-žwani || мн. e-žwn-ebi ↔ e-žwn-ebi, след. žv+n]. В русском звон, звон-ок—zvон, zvон-ok. В персидском زنگ zāng 'звонок' ↔ 'колокольчик' ↔ 'бубенец' ↔ 'колокол'. Почему-то в литературе زنگ روسي || زنگ روسی zānge rusi || zānge rus. Но если мы имеем 'звонок', как музыкальный инструмент, то первичная форма этого инструмента ведь 'рука': так и имеем, ибо زنگ имеет также значение 'хлопанье в ладоши' || 'аплодисмент' (не в литературном языке). С ослаблением ž\č имеем žāng. В том же порядке žāng 'рука' ↔ 'лапа' ↔ 'пятерня' → žāng '[лютня?]', какой-то струнный инструмент, с перегласовкой ženg || žong 'клюв [птичий]' [след. 'рот'] и от 'рта' и от 'руки' естественно žong 'слово, речь' [русское слово].

С простым ž\č имеем tondār تندر 'гром' и tāmbāl сейчас означющий 'лентяй', но в старом языке 'колдун' ↔ 'колдовство' [как и تندر]

¹ См. ჯანურის გრაზტიკული ანალიზი, Caucasus Polyglottus, II, 1936, ст. 28.

² Opus cit., ibid., разрядка наша—Т. Г.

ჭადი]; а что самое интересное также и 'шут', что нас возвращает к [ქვეყნაყვე] с музыкой [посмотрите „К толкованию имени Гомер“ Н. Я. შიშქვაძე 1919]

Любопытно вспомнить латинск. tonus и tonitrus, — тун и французск. ton[tō] и tonner [tonèr] звук и гром, с ослаблением t > s sonus, sonitus, фр. son 'звук' и sonnalle 'коровий бубенчик' [sic!] и sonnette 'бубенчик' или звонок 'погремушка' вообще и с переглас. по шипящ. chant, chanson 'песня'. Англ. 'song' песня [səŋ] jingle [ʤɪŋɡəl] звон и надо вспомнить фр. jongleur. А в груз. вель есть ჯვანგი || ჯვანგი ჯვანგი?

Груз. ავაზა в персид. очевидно जो || जोз ჯ и как будто в персидском не столько 'генард', как 'охотничья пантера'.

ავანდა. В персидском имеем اوزند || اوزنگ || owzānd || owzāng || owzāng 'спаряжение, набор' [только в словаре Кастелли] и اوزين || owzīn часть седловки [где ow-zīn вторая часть означала [очевидно первоначально 'конь', сейчас 'седло' zīn, но со значением 'лошадь' имеется лишь в форме 'اوژ' jon || jin].

ბეჭედი. بچه bičādē || архаическ. bečādē яхонт, след. красный, но м. б. есть и зеленый сорт.

ევეანი დოლი.: दा dāng стук, звук [двух камней или деревяшек]; крик, вопль или пение [?] деревяшкой. Всякий молот, например, दादा rādāng 'ножной млат' или ābdāng 'воляной млат, как в Гилие для молотбы риса или приводимый в движение водой, как в Гурни, когда чистят от шелухи луми, каковой аппарат и по грузински имеет близость к разбираемому вами термину საწინებელი.

თინი || ტინი. تين تين || ტენი 'нечистый', 'демон', в арабском ტინი.

დროშა. درفش drefš 'знамя', в современной речи 'шило'.

გიტი. سر سر گیت satām gič āst 'у меня голова закружилась, кружится'.

ბატი. بے bāč и * bāč полать, пошлава.

ბეტიბა. Известно имя ბე ბიზი bižān, архаическ. bežān, и имя его возлюбленной не всегда ماني Mānižē, есть и чтение mābižē || mābēžē и тут и там — Bež.

ლაჭუარდი. لاجورد || لاجورد lāčvārd || lačvārd лясис лазули, лазурь.

რიტრადი. رخسار rāxš 'небо' — 'молния' — 'конь' — спен. Рахш — молния, конь Ростема — 'розовый', 'бело-красный'.

Пока что набрасываю все это на память, т. к. аккуратные листки, с более подробными выписками затерялись. Тем не менее на все имеющиеся здесь данные можете положиться, разница с листками, что здесь что-нибудь пропустил. Ваш Юрий Марр“.

თინათინ გონიაშვილი

ერთი ბგერის ისტორიისათვის ქართულში

(აზუსტად)

ჟ ბგერის შემცველი სიტყვა-ძირების განხილვა როგორც ძველსა, ისე ცოცხალ ქართულში (კოლომბითურთ) გვიჩვენებს, რომ ამ ბგერის სახით საქმე გვაქვს ახალი ბგერის ჩასახვასა, განვითარებასა და მის ფონემატიკურ ერთეულად ქცევის ფაქტთან. მაშასადამე, „თავდაპირველად“ ის არ იყო ფონემატიკური ელემენტი იმ ენობრივი ფენის ბგერითი შედგენილობისა, რომელიც საფუძვლად დაედო ძველ სამწერლო ქართულს.

ამ ბგერის განვითარების წინაშედგობების შესახებ შემდეგი შეიძლება ითქვას: 1. გარკვეულ ფონეტიკურ პირობებში ზოგმა ბგერამ ჟ-დ ქცევის ტენდენცია გამოიჩინა, ასე, მაგ., ზოგ სიტყვაში ჟ შედგება რ, შ, ზ, წ, კ, ა-ს ისტორიული გადაწევისა ჟ-სკენ. ეს პროცესი ყველაზე ორგანულია ამ ბგერის ჩასახვა-განვითარებისათვის; 2. ქართული ისტორიულად მკიდროდ იყო დაკავშირებული იმ ენობრივ ფენასთან, რომელშიც ჟ ბგერა შედარებით ორგანული იყო. მხედველობაში გვაქვს ქან-მეგრელთა ენობრივი დაჯგუფება. ქართული ითვისებდა ამ ფენიდან ჟ-ს შემცველ სიტყვა-ძირებს და ამით ამტკიცებდა მისი არტიკულირების ტრადიციას, რომელიც 3. მანამდე ენაში, რათქმუნდა, არსებობდა არასამეტყველო ბგერის სახით.

ჟ-ს სამეტყველო ბგერად ჩასახვის დროის განსაზღვრა ქართულში თუნდაც დაახლოებით მეტისმეტად ძნელია. სავარაუდო მოსაზრებით შეიძლება შევჩერდეთ ქართ. ენობრივი წარმონაქმის შექრაზე იმ უცნობ ენობრივ მასივში, რომელიც წინ უძღოდა ძველ სამწერლო ქართულს. ამ მხრივ საინტერესოა ორი ისტორიული ცნობა, რომელიც გარკვეულ საორიენტაციო წერტებს ქნის. ცნობას იძლევა 897 წლით დათარიღებული ჰადიშის ძეგლი, სადაც ვკითხულობთ: „და იხილა ელავილი“ (მარკ. 5,38) და „ძაღლნიცა ჰლოშნიდეს ზუზლასა მისსა“ (ლ. 16,21), ე. ი. IX ს-ს დასასრულისათვის უკვეა ნახმარი სიტყვა **ელავილი** ახალი ქართულისათვის ანალოგიური ფორმით, ხოლო იმავე IX ს-ს დასასრულისათვის ძეგლის ფონეტიკური ნორმების ფარგლებში **ზუზლა-ს შუშლა-დ ქცევა** ვერ ვერ მოუსწრია.

სიტყვებზე, რომლებშიც ჟ ბგერა მეორეული წარმოშობისად მიგვაჩნია, შემდეგ სემანტიკურ ჯგუფებს ქნის: სისველის და აქიდან ნაწარმოები სემანტიკ. ჯგუფები (ჟურო, ჟირო, ლეჟერი, ჟერვა, ჟარონი, ჟონვა და მისთ.), ხმის მიჰბადელობითი წარმოშობის სიტყვები (ელერა, ევეანი, ელავილი, გამელავნება...), ტოპონიმიკური და ადამიანის სახელები (ბევენი, რაქდენი, ჟურული, უჟარმა, ბერეჯოული...).

შეთვისებულა სალექსიკონო მასალიდან აღსანიშნავია მაგ., თანგი, ნიეორგალი, პატყი, ეამი, ბაეი, გიეი და ა. შ. აღსანიშნავია, რომ ძვ. ქართულში ჟ

ბგერა ისეთ სიტყვებშია, რომლებიც იქნებ ყოველთვის შეთვისებულნი არიან, მაგრამ მომიჯნავე ენებში მათი არსებობის კვალს მაინც ვხვდებით. ქართულისათვის თანასიტყვოვან და განსხვავებული სისტემის ენებში წარმოებული ანალოგიური ძიება აგრეთვე უ ბგერის მეორეული წარმოშობის სასარგებლოდ გვაწვდის ხმას.

TH. GONIAVILI

SUR LES ORIGINES DU SON ξ DANS LA LANGUE GÉORGIENNE

(RÉSUMÉ)

C'est un cas rare de la formation et du développement d'un son nouveau à observer en analysant le son ξ dans la langue géorgienne, lequel nous interprétons comme une unité parlée et phonématique. Par conséquent, ce son ne doit être traité, comme un élément du système de sons appartenant à la couche idiomatique, laquelle apparaît comme une base à l'ancienne langue littéraire géorgienne.

Les prémisses de la formation et du développement du son ξ aboutissent à ce qui suit: 1) Le son ξ est l'équivalent de quelques sons de la langue géorgienne, lorsqu'il apparaît dans une certaine combinaison phonétique et, en ce cas, il semble d'être produit comme résultat du mouvement historique des sons r , ξ , z , ζ , j , ce qui représente la voie la plus naturelle du développement du son ξ dans le géorgien. 2) Se trouvant, historiquement, en rapports étroits avec les langues voisines, dans lesquelles le son ξ existait déjà, la langue géorgienne s'assimila, ainsi que d'autres mots empruntés, le radical, ayant le son g , j , et 3) établit l'usage de son articulation qui, autrefois avait dû exister en qualité de son naturel, non parlé.

Il est très difficile de déterminer, même approximativement, la date de l'apparition du son ξ dans la langue géorgienne, mais il nous est permis d'indiquer, comme hypothèse, la période de l'implantation de la couche fondamentale de l'élément des langues karthvéliennes dans le groupe inconnu de langues qui avait précédé l'ancienne langue littéraire géorgienne.

Deux notices d'un vif intérêt créent un fond réel et historique à ce qui a été dit ci dessus, notamment: dans un monument d'Adiche de l'an 897 nous trouvons les mots ქლავეილი (Marc $\frac{5}{28}$) et ხუზღა-სა (L. $\frac{16}{31}$); par conséquent, le premier mot avait été prononcé à la fin du IX siècle de la même manière que dans la langue géorgienne vivante; quant au deuxième mot, il n'avait pas eu le temps nécessaire de se transformer en ქუჭღა-სი dans les limites des normes phonétiques vers la fin du IX siècle.

Le radical, dans lequel nous nous représentons le son ξ comme un son dérivé, comporte les groupes sémantiques suivants:

1. Termes indiquant l'humidité, l'eau, la présence des eaux ^{ქრქუნი, ქრქუნი}
 ქირი, ლექერი, ჟონვა, ქვერვა.

2. Mots d'origine onomatopéique: ქლერა, ექვანი, ქლავილი, გამ-
 ქლავნება...

3. Lexique emprunté, dénomination toponymique d'origine étrangère,

4. Noms propres: ბექანი, რაქდენი, ბერეჟოული.. et

5. Noms communs ქანგი, ნიქორგალი, პატეტი, ქამი, ბაჟი,
 გიჟი...

Dans l'ancienne langue géorgienne le son ჳ se retrouve essentiellement dans les mots, sinon empruntés, du moins dans ceux qui devraient l'être, et nous les rencontrons dans les langues voisines.

Des recherches analogues dans les langues de système identique au géorgien, ainsi que dans celles de système différent confirment l'origine secondaire du son ჳ.

სტავანი მეთეზაზვილი

აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები *

მიწა-წყლის ზონებად დანაწილება და მათი სხვადასხვა სამეურნეო თვისებებისა და მნიშვნელობის მიხედვით დაჯგუფება

აქარლები თავიანთ მიწა-წყალს სამ ზონად ჰყოფენ: ბაკად, ზეზანად და თიხად (მთებად. თა-მთა).

ბაკს უწოდებენ აქარლები მთელ იმ მიდამოებს, რომლებიც იწყება ზღვის პირიდან და თავდება ზულოს არემართ, მიუხედავად იმისა, რომ მთელი ეს ადგილები ვაკეს იშვიათად შეიცავენ. აქარა ხომ მთლიანად მთა-გორიანი ქვეყანაა.

აქარელს მთა-ბარობის განმასხვავებელ ნიშნად ვაზის არსებობა-არარსებობა აქვს მიჩნეული. მაგ., ამბობენ ხოლმე: „ქ თაა, მენახი (იგულისხმება ვაზი) არ არისო, მენახი ბარ-ადგილებში იცისო“. ვაზს გარდა ბარი-ადგილის მცენარეს თამბაქოც წარმოადგენს. როგორც ვაზი, ისევე თამბაქოც ხარობს აჭარის-წყლის ხეობასა, სხალთის ხეობასა და სხვ. ხეობებში. მაგ., ვაზიცა და თამბაქოც დიდ-აქარამდე არის, ღორჯომში-კი თამბაქო უკვე აღარა გვხვდება, ხოლო ვაზი თუ არის, იშვიათია და ისიც ადესა² მხოლოდ.

* წინამდებარე ეთნოგრაფიული ნაშრომი წარმოადგენს 1933 წლის ზაფხულს (იელისი-სექტემბერი) აჭარაში ადგილობრივ შეკრებილ მასალებზე დამყარებულ ნამუშევარს.

ამ წელს აჭარის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში მონაწილეობას იღებდნენ საქართველოს მეზღუდის ეთნოგრაფიული განყოფილების თანამშრომელი და აჭარის სამხარეთმცოდნეო მეზღუდის თანამშრომელი, რომელთა შორის მეც ვიყავი; ექსპედიციას ზელმძღვანელობდა დოკ. გ. ჩიტაია.

ექსპედიციამ შემოიარა ზულოს საზოგადოება, ღორჯომისა, სხალთის ხეობა, ჭვანის ხეობა. ავიდა ჩამოთვლილ საზოგადოებათა იაილებზე (მთებზე, საზღუდულ საძოვრებზე): ბეშუმს, სარჩაირს, ზორტყელს. ჭეშო-აჭარას კი ქუდასა და მერისის საზოგადოებაში აწარმოა მუშაობა.

ექსპედიციის სხვადასხვა წევრი სხვადასხვა საკითხსა სწავლობდა. მე დაკისრებული მჭონდა აქარულთა პრიმიტიული მეურნეობის (მიწათმოქმედება-მემინდვრობის, მესაქონლეობისა და სხვ.) გადმოწამების შესწავლა. ამ სტატიაში წარმოდგენილია მხოლოდ მიწათმოქმედება-მემინდვრობა და მესაქონლეობა.

ქვე მინდა გულთიადი მადლობა მოვახსენო პატრიცეველ დოკ. გ. ჩიტაიას, რომელმაც ბევრი საგულისხმო მითითება მომიცა და აგრეთვე იმ აქარულთ, რომელთაც თავიანთი ცნობების მოწოდებით მრავალმხრივ დაშეაყუს.

² ევროპული ჯიშის ვაზი.

ზეგან ადგილებად მიჩნეული აქვთ ისეთი ზონა, სადაც **გვარობა** გვარობს, არა გვარობს ზოგიერთი სიმინდის ჯიშში და პირიქით **ჯიშები** სიმინდისა (იხ. აქვე სიმინდის ჯიშები); მაგრამ ხორბლელული მცენარეები-კი მოდის და ამასთანავე ფოთლოვანი მცენარეები, წიწვნართან ერთად, საქმარისად არის.

ზეგნებში აქვთ **ყიშლები**, საზაშორისპირო სადგომები ძროხისა, სადაც უდგათ საქონელი თოვლის მოსვლამდე (დაწვრილებით იხ. აქვე მესაქონლეობაში).

მთას ანუ **თახა და თიებზ** (მათებურად) ისეთს ზონას უწოდებენ, სადაც **მარცვლელული მცენარეულობა** არა გვარობს, ფოთლოვანი მცენარეები **ჭრება**, თუ არის მხოლოდ შთის წვრილფოთოლა წიფელია. მთის ფერდობები და ღელეები წიწვიანი მცენარეებით არის დაფარული, ხოლო წვერები-კი მთლად შიშველია და **საზაფხულო საქოვრებს წარმოადგენს**.

მთებზე აქარლებს საზაფხულოდ საქონელი მიუდით და 3-4 თვეს ატარებენ იქ.

მთას აქარლები **იბაღა**-საც უწოდებენ, ოღონდ განსაკუთრებით უფრო იმ ადგილს, სადაც ზაფხულობით თვითონ და მათი საქონელი იძყოფებიან საზაფხულოდ.

როგორც ბარი ადგილები, ისევე ზეგანი და თიები შეიძლება **შაქმ** იყოს, რომელსაც **შალი** და **მინდორი**ც ეწოდება, და შეიძლება ამობურცული, რომელსაც **სშანი** და **თბ** ჰქვია.

ყოველი ადგილი შეიძლება იყოს **შაქანი**, რომელიც შესდგება ქვის ზოდებისაგან, **შაქანარი** (როცა მიწაზე სხილი ქვა ყრია). რომელსაც **ჩაქანი**-საც ეძახიან (აქედან არის ადგილის სახელი გოდერძის უღელტეხილთან — ჩევილი, სადაც ბლომად დიდრონი ქვა ყრია) და აგრეთვე **ღორღი** (როცა მიწაზე წვრილი ქვა ყრია).

მთელი მიწაწყალი სარგებლიანობის თვალსაზრისით კიდევ ორად განიყოფება: **ქანი მოსაბაღიან ადგილად**, რომელსაც **გელურღი**-საც ეძახიან და უფარვის მიწად, რომლის სახელად **ხანიჭი**-ც არის მიღებული.

გამოუყენებელ მიწებამდე იყო ცნობილი **შოქო** და **შოქათო** ადგილები, რომლებიც ძალიან წყლიანია და რომლებსაც **შანახსა** და **ღაშახსა**ც ეძახიან.

გამოსაყენებელი მიწა სხვადასხვანაირია თავისი, ასე ვთქვათ, წარმოშობილობისდა მიხედვით. **ნაწუშანი** ეწოდება იმ ნაკვეთს, რომელიც **სახლთან იმყოფება**, გვერდზევე. **ახო ნატყვარა**სა ჰქვია. ტყეს გასტყევენ — ხის ძირებს ამოჰყრიან, დაამუშავენ და გამოიყენებენ სახნავად. პირველ წლებში პატევი არ უნდა, რადგან საქმარისად მსუქანია (დაწვრილებით იხ. აქვე მიწის გამოხიერებაში).

აქარაში მწირ მიწებს ნესვით ანოყიერებდნენ, მაგრამ რადგან ნაკელი არა ჰყოფნიდათ, ამიტომ შემოღებული იყო მიწების დასვენების განსაკუთრებული წესი (იხ. მიწის გამოხიერება). ისეთ მიწას, რომელიც **დასახვენებლად არის დაგდებული**, **ბრახა** ჰქვია. ბრახავე ეწოდება საერთოდ უხმარ მიწის ნაკვეთს; აღბათ იმეტომ, რომ ბრახად დაგდებული მიწა ათიოდე წელს ისვენებდა, სანამ, ხელოვნურად გამოხიერებამდე, კვლავ სახნავად გამოდგებოდა. უხმარად და-

ნაკელის სიმკირისა და აგრეთვე ხელოვნური წესით დაზნევის (საქონლის) უკონლობის პირობებში, აქარლები იმ პატივს, რომელსაც მათი სეკტრ-ნობა-მესაქონლეობა იძლეოდა თავისი ბუნებრივი აუცილებლობით, ძალიან უფროსილდებოდნენ. საქონლის ნებეს ინახავდნენ. მაგრამ რაკი მათი საქონელი მთელი ზაფხულის განმავლობაში მთაში იყო, აუარებელი ნებვი ეკარგებოდათ. მთაში, ბოსლების გვერდზე, მთელი გორები იყო წამოდგმული ნაკელისა. უგზო-ზის გამო მისი მთიდან ბარად ჩამოტანა შეუძლებელი იყო. მათივე საქონლის მიერ ზამთრის განმავლობაში მოკეპული ნებვი-კი საქარისი არ იყო მათი მეურნეობისათვის.

სასუქის მარაგის გასადიდებლად, ზამთრობით ბერწებს ახორში ქვეშ უშლიდნენ ბლომად ეწერს, რომელიც შარდისა და ნებვისაგან ლებოდა, მერე აიღებდნენ და ნებვის ქვეშ მოაქცევდნენ. გაზაფხულის პირზე, დაყრის დროზე, ნაკელსა და ამ დამალ ეწერს ერთმანეთში აურევენდნენ და მიწას დააყრიდნენ. მათი სიტყვით, „ის იმყო კაი გამოდის“-ო. ამას გარდა, რადგან ეზოს ფეხი ჰხვდება და ფეხს კი ათისი რამ მოაქქეს, ეზოს ტალახსაც ჰხვეტდნენ და მასაც მიწას აყრიდნენ თურმე, როგორც ერთგვარ სასუქს.

რაც შეეხება ადამიანის განავალს, მას მგონი საქართველოში ისე არსად უფროსილდებოდნენ, როგორც აქარაში. მას სთვლიდნენ ყველაზე უფრო ნოყიერ სასუქად.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ საინტერესოა ვიცოდეთ, რა წესით და როგორ ამოხიერებდნენ აქარლები მიწას და რა ნორმები ჰქონდათ შეპოლებული, ან თუ ჰქონდათ რაიმე ნორმა გააზიერებისა.

საშუალოდ ერთ კოდ მიწას ($\frac{1}{2}$ ჰა) აყრიდნენ დაახლოებით 300-500 ფუთამდე ნაკელს. ზეგან ადგილებში—მეტს, ბარად—ნაკელს. მაგ., ლორჯომელების თქმით, ისინი კოდ მიწას აყრიდნენ 40-50 ძარ ნებეს, ხულის მზრის (სოფ. ოქრაშვილების) გლეხების თქმით, ერთ კოდს აყრიდნენ 10 ძარ ნებეს, ხოლო მერელების სიტყვით—ერთ კოდს 20 გოდორს, მეორეთა ცნობით კი 100 (sic!) გოდორს.

მიწის გასაზიერებლად დაყრილი ნებვი-ს რაოდენობის გამოსარკვევად საჭიროა ვიცოდეთ ძარისა და გოდორის სიდიდე. აქარლების სიტყვით, ძარში ჩაეტევა დაახლოებით 10-15 ფ. (ლორჯომი), 20 ფ. (სოფ. ოქრაშვილები), ხოლო გოდორში—2-3 ფ. ნაკელი. თუ ჩვენ ახლა ზემომოყვანილ ცნობებს შევაჯამებთ, ე. ი. ფუთებად ვაქცევთ, გამოვა, რომ ლორჯომელები კოდს აყრიდნენ $(40-50) \times (10-15) = 400-750$ ფუთს, ოქრაშვილები 10×20 ფ. = 200 ფ., ხოლო მერელები $(20-100$ გ) $\times (2-3$ ფ.) = 40-300 ფ. როგორც ეხედავთ ლორჯომში, ყველაზე უფრო ტიპურ ზეგან ადგილში, კოდის გასაზიერებლად გამოდის 400-750 ფ. ნებვი, ვარაუდით, ხოლო მერისში 40-300 ფ. განსხვავება ძალიან დიდია, რაც უნდა მიეწეროს არა მარტო მთა-ბარობას (ზეგან ადგილებს მეტი ნებვი სჭირდება ბართან შედარებით), არამედ თვით ცნობათა რამდენადმე განვიადებასაც, როგორც გადიდების, ისე შემცირების მხრივ.

ზემოაღნიშნულის შემოწმება მეორე მხრივაც შეიძლება, თუ გამოვიანგარიშებთ, რამდენ ნებეს იძლევა ერთი სული საქონელი.

ლორჯომელების სიტყვით, ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარზე *ჩქრქუთუქი* მოიციემა 15 ძარ ნაკელს. მათივე ცნობით, ძარში 10-15 ფ. ნაკელი *ჩმჩმჩი* სადამე გამოდის, რომ ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარს მოიციე მოდა 50-225 ფ., ხოლო მერელების სიტყვით, ერთი სული საქონელი ერთ ზამთარს მოიციემა 10-12 გოდორს ნებეს. გოდორში 2-3 ფუთია, მაშასადამე გამოდის, რომ იქაური საქონელი 20-36 ფ. ნაკელს იძლეოდა მთელ ზამთარს. გამოდის რომ პირველი ცნობის¹ მიხედვით, ერთი სული საქონელი იძლეოდა დღეში, დაახლოებით, 9-43 გირვანქა ნებეს, მეორე ცნობის მიხედვით—კი დღეში 4-7 გირ. აშკარაა, რომ ზემოაღნიშნული ცნობები ორივე მხრივ გაზვიადებულია, ისევე, როგორც გაპოზიერების ნორმა იყო გაზვიადებული. როცა აჭარელს ვეკითხებოდი ხოლმე, ერთი კოდი მიწის გასაპოზიერებლად რამდენი სული საქონელი იყო საჭირო მეთქი, ისინი ასახელებდნენ ზოგი 5 სულს, ზოგი 7, 8 და 12-საც, — ბარ-ადგილებში—მცირე რაოდენობის საქონელს, ხოლო ზევან ადგილებში—მეტს, რაც ადვილი ასახსნელია, რადგან ზევანში გაცილებით მეტი სასუქია საჭირო, ვიდრე ბარში.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ერთი კოდი მიწის პრიმიტიული წესით გასაპოზიერებლად საჭირო იყო საშუალოდ 5-10 სული საქონელი. აქედან მცირე რიცხვი ბარზე მოვა (სწორედ ქვემოაჭარლები ასახელებენ მცირე რაოდენობას 5-7 ს.), ხოლო დიდი რიცხვი—ზევანზე (სწორედ ლორჯომელები და ხიხაძირელები ასახელებენ დიდ რაოდენობას 8-12 ს.).

აჭარელი გლეხი საპოზის ნაკლებობას შემდეგნაირად ართმევდა თავს: ერთ წელიწადს ერთ ნაკვეთს აყრიდა ნებეს, მეორე წელიწადსა—მეორეს და ა. შ. ამას ვარდა უფრო იაფ გაპოზიერებასაც მისდევდნენ; მიწის თავში დაჰყრიდნენ მცირეოდენ ნებეს, წყალს მისცემდნენ და ნებეწყლით მორწყავდნენ მიწას. ასეთი წესით მიწის გაპოზიერებას *მონახეწალა*-ს ეძახიან. მონებეწყლული ერთ წელიწადს ჰყოფნიდა მხოლოდ, მეორე წელიწადს მოსავალს აღარ მოიყვანდა, თუ ისეც არ გაპოზიერებდნენ.

ნაკელის სიმცირეს აჭარლისათვის საქონლის გამრავლება უნდა ეკარანახა. ეს სათიბის მოპატებას მოიხსოვდა, სათიბის გადიდებით კი ის იძულებული ხდებოდა საყანე მიწა შეემცირებინა, რადგან თავისუფალი ადგილები არ იყო. ამავე დროს პრიმიტიული მეურნეობის პირობებში საყანე მიწების შემცირება შეუძლებელი იყო.

ამის გამო აჭარელი პალიატიურ ზომებს მიმართავდა. მიწას სტოვებდა მოუნხავად. პირველ წლებში ბალახიც არ მოდიოდა თურმე შიგ, გამოფიტვის გამო. შემდეგ წლებში თანდათან კოტ-კოტა ბალახი მოვიდოდა. მიწა თუ სარწყავია, რწყავდნენ, რადგან წყალს ბალახი მოჰყავს. სარწყავი მალე სუქდება. ასეთი წესით მიწის გასუქებას *მახალავება*-ს უწოდებენ. ხოლო თუ მიწა დიდხანს დარჩება მოუნხავად ისე რომ შიგ ბუჩქებიც-კი მოვა, ნამეტნავად თუ ურწყავია, მაშინ *ბარბა* იქნება. ასე 8-12 წლამდე გასუქდება მიწა და კვლავ გამოდგე-

¹ ეილებთ ორ უკიდურეს ცნობას. აჭარის სხვა ადგილებშიც დაახლოებით ასეთივე ცნობები მოგვეს, უფრო ზოგიერთი.

ბა სახნავად. ივარგებს 3-4 წელს, რა თქმა უნდა, ნებედაუყრელად შემდეგ კვლავ უნდა რაიმე წესით გაეპოზიერებინათ რომ მოეყვანა მოსავლენა. გაქალაქებული მიწის გასუქებას ატყობდნენ იმაზე, მოიყვანა თუ არა ერთგვარი ბალახი, რომელსაც აქარალები ლეშხს, ანუ ყვავილას ეძახიან. სქელღეროიანი მცენარეა; დიდრონი ბრტყელი ფოთოლი აქვს, თეთრად ყვავის. ძირბევენასა ჰგავს.

მიწის გასუქებისა და ხენა-თესვის შესაბამე პატივ. თ. სახოკიას თავის ეთნოგრაფიულ წერილებში „აქარა-გურია“ შემდეგი აქვს ნათქვამი: „აქარელი ერთ წელიწადს სიმინდს თესს, მერე პურს, როცა სულ გამოიფიტება და 20 წლის განმავლობაში (?) ისე გამოიფიტება, რომ გლეხი თავს ანებებს და „ქალად“ აქცევს, თან რაღუნაპე წლის განმავლობაში რწყავს ნებე-წყლითა, 20-26 წლის განმავლობაში გდია მიწა ასე, სანამ ტყე არ ამოიყრის, მერე გაქალაქებენ ტყეს და დასთესენ“-ო (იხ. ჟურნ., მოამბე“, 1900 წ. № 11, თ. XVII, გვ. 45). პატივ. თ. სახოკიას ცნობაში რამდენადმე ბუნდოვანობაა. მისი ცნობით გამოდის, რომ თესლთა ცვლა ყოფილა, რაც მე არ დამიდასტურებს. მერე სწორია „გამოიფიტება... გლეხი თავს ანებებს და „ქალად აქცევს და თან... რწყავს ნებე-წყლითა“-ო. გუგუბარია ნებე-წყლით მორწყავს შემდეგ მიწას ხნადუნენ კოდევ თუ არა, რადგან შემდეგ ოცწლიანი დასვენება მოდიოდა, ისე რომ ტყედ იქცეოდა მიწა! მერე, დასვენების, „გაქალაქების“ პერიოდიც მეტად დიდია ნაჩვენები. ჩვენ ყველა ზემოაღნიშნული ვიცოდით, როცა ადგილობრივ ვიყავით, მაგრამ მისი მსგავსი არავის რა დაუმოწმებია, არც მოხუცსა და არც ახალგაზრდას.

სახმწილი იარაღი

აქარაში მიწის სახნავად გამოყენებულ თავიანთ ძველებურ სახნავ იარაღს ჯილდას უწოდებენ (იხ. სურ. 1).

აქარული ჯილა შემდეგი ნაწილებისაგან შედგება: აკვანასა-გან—გრძელი ხეა, ოდნავ მოღერებული, უკანა ნაწილით შეერთებულია მაქვასთან. სადაც მაქვა თავის მხრივ ქუთუქშია გაყრილი და ისე გამოდის, რომ არვანა, მაქვა და ქუთუქი ერთმანეთს უერთდება ერთ ადგილას ბოლოებით (არვანასათვის შეიძლება გამოყენებულ იყოს ფიჭვი, ნაძვი, იფანი, ლეკი).

ჯილის შემდეგი ნაწილი ქუთუქი-ა, რომელიც წინ წვრილია, ხოლო უკან განიერი, ასე რომ სქემად სამკუთხედს წარმოადგენს. ზოგ ქუთუქს მარჯვნივ და მარცხნივ შუაში აქვს მიკრული. ამ ყურებს ხიხაძირში ფთა-ც უწოდებს. ქუთუქზეა წამოცმული რკინის სახნისი (ქუთუქი უხრავისა).

არვანადან ქუთუქზე ჩამოშვებულია ხმალა (მუხის, ან იფნის), რომელიც სახნისის მიერ ათხრილ ბელტს აპობს. ხმალას ხიხაძირში ფთხი-ც უწოდებს. ხმალას წინ აქრული აქვს ჩხირი, რომელსაც ძალდას ეძახიან. ძალდას დანიშნულება ის არის რომ არვანასა და ქუთუქს შორის მანძილი მუდამ თანაბარი იქონიოს, ერთმანეთს არ დაუახლოვდეს.

ქუთუქში ჩაბნეულია **მამვა** (ფიჭვისა, ან თელისა), რომელზეც **ჯიღუღეს** (მხენელს) ხელი უღლია. მაკვის იმ ნაწილს, რომელიც გვერდზე გამტარებულია და რომელზეც ხენის დროს უკიდია ხელი მხენელს, **კობა** ეწოდება, ხოლო მაკვის თავს — **კუქუტი**.

არეანას წინ წვერში სამგან მოხერეტილი აქვს. თუ **კრიკს** (ჩხირია) უკანა მოხერეტილში ჩაუბნევდნენ და უღელს იქ დაამაგრებდნენ, მაშინ არეანას თავი მაღლა აიწევდა, ჯიღლა აყირავდებოდა, ქუთუქის წვერიც მაღლა აიწევდა სახნისითურთ და ზეზეურად მოხნაედა. თუ კრიკს წინა მოხერეტილში ჩაუყრიდნენ და უღელს იქ დაამაგრებდნენ, მაშინ არეანას თავი დაბლა დაიწევდა, ჯიღლა დაყირავდებოდა, ქუთუქის წვერი სახნისიანად მიწაში ჩაერქობოდა და ხენის

სურ. 1. აჭარული ჯიღლა

დროს ღრმა კვალს გაატარებდა. ხოლო თუ შუალა მოხერეტილში ჩაუყრიდნენ კრიკს და დაამაგრებდნენ უღელს, მაშინ ორთაშუა კვალს გაატარებდა. ჩვეულებრივ სწორედ შუალა ნახერეტზე უღლის დამაგრებით ხნავდნენ.

ამ მოხერეტილებს ეძახიან **დახამოკლებელს** და **დახაგრძლებელს**.

ძირეულა ხენის დროს, თუ საჭიროება მოითხოვდა, შეიძლება წინა მხარის მობმით ეხნათ, ან შუალათი, უფრო ხშირად, ხოლო საოშავეს-კი ყოველთვის უკანა მხარის მობმით ხნავდნენ თურმე.

ასეთია აჭარული ჯიღლის ზოგადი და ტიპური სახე.

გამონაკლის შემთხვევაში, როცა კორდა ადგილსა ხნავდნენ, **სამკმით**-საც გაუკეთებდნენ ხოლმე, ხმალადან ასე მტკაველ-ნახერის დაშორებით წინ, არეანის მოაზზე, ტ. II.

ნაზე მოხერხებულია (ყოველთვის არა, იშვიათად), რომელშიც გაუფრთხილები ხოლმე საკვეთს (რკინისას).

ხმალადან ასე ორ მტკაველზე წინ არეანა მოხერხებულია ნახევრად, რომელშიც ჩინიბ (ჩინი) ჩაბნეული. ამ ჩივის მოსდებდნენ საყვამარს, ბუნა (წნელია), ან ზინჯირს (ჯაქვია), 2-3 მხარის სიგრძისას. შემდეგ, არეანის წვერთან, სადაც უკანა ხარები ება, ჩამობმული იყო ცანდა (წნელია), რომელშიც ზემოხსენებული ბუნი იყო გატარებული, რომ იგი მიწაზე არ მოთრეულიყო და ხარებს ფეხი არ ჩაედგათ შიგ.

ამას გარდა, ლორჯოში, სადაც უფრო გაშლილი ადგილებია, გომორკაბინი ჯილდაც იცოდნენ.

ჯილდაში ჩვეულებრივ უღელი ხარი კბპიათ და ისე უხნავთ, ხოლო როცა კორდა მიწის ხენა სდომებიათ და ჯილდაში საკვეთელიც ჩაფერიათ და ან გოგორებიანი ჯილდით უხნავთ, მაშინ უღელი ხარის მაგიერ მეტს აბამდნენ ხოლმე თურმე, მაგ., მუვეარს.

ებლა თუ ჩვენ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის შესანიშნავ გამოკვლევაში (იხ. მისი „საქართ. ეკონომიური ისტორია“ წ. I გვ. 150-210) ჩავიხედავთ და აპარულ ჯილდას შევადარებთ პატიეცემული მეცნიერის მიერ შემოღებულ სახენელი იარაღების კლასიფიკაციას, შემდეგი აღმოჩნდება:

1. აპარაში ძირითადად გავრცელებული სახენელი იარაღი სახნის-ხმალა — უურიანია (ყურს რომ ზოგან ფთა ეწოდება, ამან არ უნდა დაგვაბრკოლოს, რადგან ეს ფთა ის ფთა კი არ არის, ერქვანსა და გუთანს რომ აქვს, არამედ იგივე უური, ოღონდ სახელია სხვა), რომელიც პატიეცემული პროფესორის კლასიფიკაციის მიხედვით „არუნა“-ს ტიპისა გამოდის.

2. ხანდახან საკვეთელსაც დაურთავენდნენ ხოლმე ამ იარაღს, მაშინ უკვე გვაქვს სახნის-ხმალა-საკვეთლიანი, ფთითურთ, სახენელი იარაღი, რომელიც იმავე მეცნიერის კლასიფიკაციის მიხედვით უკვე ჯილდაა.

რაც შეეხება გოგორებს იგი, პატიეცემული მეცნიერის თქმისა არ იყოს, სახენელისათვის არსებითს გაუმჯობესებას არა ჰქმნის, არამედ მხოლოდ გაწაულ შრომას ასუბუქებს.

ფარცხი. მოხნული და დათესილი მიწის გასასწორებლად, მარცვლის დასაფარავად და აგრეთვე სამარგლავად (იხ. ყანის მოვლაში) ფარცხი იხმარება. აპარული ფარცხი წარმოადგენს მარცხვან დაგრებილ წნელს, რომელსაც ბოლოები გაუსხებავი აქვს და უკან მიტეული. ფარცხის წინა დიდი კერის თავსა და ბოლოს მოხმულია ხელნახი (თითო-თითო), რომლის თავები წინ გადახმულია და ჩივითა და წნელით დამაგრებული. ამ ადგილას ადგამენ უღელს.

როგორც ჯილდას, ისე ფარცხს თვითონ აკეთებენ.

ხენა-თისვა

ხენას აპარაში იწყებდნენ თოვლის აღების შემდეგ:—მარტის ნახევრიდან (ბე. სტ.) მაისის დასაწყისამდე, იმისდა მიხედვით, ესა თუ ის ადგილი თუ რომელ ზონას ეკუთვნოდა, თოვლს როდისაიღებდა. აპარა, როგორც თავის ადგილას აღნიშნე, მეტად მთავარიანი ქვეყანაა, ვაკე ადგილი, რომელიც ველის

შთაბეჭდილებასა სტოვებდეს, იშვიათია. ჯილდის გატანა დამოკიდებული იქნა იმაზე თუ თოვლს სად, როდის აიღებდა. ერთი ნაკვეთი თუ ისინი აკლეს, აკლეს კჳონდა გლესს, რომ მარტში უკვე თოვალაღებული იყო, მეორე ნაკვეთში შეიძლება რამდენიმე კვირის შემდეგ ძლივს აეღო.

ხნავდნენ შემოდგომაშიაც, ენკენისთვეში, და თესდნენ მაშინვე პურს. პირველი ჯილდის გატანას კვირაობით რჩებოდნენ, შეიძლება აგრძობით აგრეთვე ორშაბათი და სამშაბათიც. ჯუმა დღეს (პარასკევს) ჯილდას არ გაიტანდნენ. როცა ხენა უკვე დაწვებული იყო მაშინ ჯუმა დღეს შეიძლებოდა ხენა, ოღონდ მარხვის შემდეგ.

პირველად რომ ჯილდას გაიტანდნენ და ხარს შეაბამდნენ, ასრულებდნენ სხვადასხვა წესებს. მაგ.: აი რას გადმოგვცემს უჩხოელი გლეხი მეხდრი დეკანაძე: „პირველად რომ ხარს გაევაბამდით, ქაშს გაევაკეთებდით ბლომა ერბოთი. ეკამდით, რაც დარჩებოდა ხარ კისერზე წაუსვამდით“. ხოლო ხინაძირელი ისრაფილ გაბაიძის სიტყვით: „ჯილდის გატანის პირველ დღეს, რომელიც კარგი ხარი იყო, თავზე კვერცხს მოატანებდნენ (მოარტყამდნენ), კარგი მოსავალი მოვაო“ ფიქრობდნენ.

ზემოაღნიშნული წესები ეხებოდა ხენის დაწვებას. არსებობდა ხენის დასრულების დროს შესასრულებელი წესებიც. მაგ., მერელი ადემსაკანდელიძისა და სულეიშან გოგოლიშვილის გადმოცემით: „ხენას მთლიანად რომ გაათავებდნენ, მერე ცოტა ხანს ჩაჯდებოდნენ“ (გუთონის დედა). თუ რატომ ასრულებდა მხენელი ზემოაღნიშნულ წესს, ამის შესახებ არაფერი თქვეს. ამბობენ: ისეო, წესი იყოო.

მინდორს რომ დასტოვებდნენ და შინ მოვიდოდნენ, სახლში ასრულებდნენ კიდევ ერთგვარ წესს. ხუთულ (დეკანაშვილებიანთ-უბნელი) მეველულ დეკანაძის სიტყვით: „ხენას რო გაეათავებდით, სახნისს წაეაძრობდით, ოჯახში (კერასთან) ბებია-ქალებთან მიეიტანდით და დეაწოწოლებდით. მერე მოვითხოვდით საჭმელს, რაც გვინდოდა. ისინიც გაგვიკეთებდნენ კარგს რასმე“-ო. შთელი ზემოაღნიშნული წესი უფრო დაწერილებით და ცოცხლად გადმოგვცა დორჯომელმა დემურალი დავლაძემ. მისი სიტყვით: „დათვეს მუშაობა და წვევლით სახლში. წამოაძრობთ სახნის. ასწვევენ ჩასდებენ ცეცხლში. ზოგი არ იქს გეგვიკეთებო, ნულა ჩასდებო, არ უნდა მაგდენი ძალიო (არ უნდა მაგდენი ამბავიო), გაგვიკეთებო. დაპირდება. ზოგი დასდებს სხამარობიო, საცივნელად. გაუკეთებენ საჭმელს—ყველსა და ძალს—ბორაოს“.

რა უნდა იგულისხმებოდეს ზემოაღნიშნულ წესებში, აქამად ძნელი სათქმელია.

თითქოს არსებობდა ერთი პრაქტიკული წესიც, რომელიც თესვის დაწვებას შეეხებოდა. უჩხოელ მეხდრი დეკანაძის აცხადებდა სიტყვით: „კვალს გაატარებდნენ ჯერ, რადგან საჭირო იყო იმის გაგება მიწა ცივია, თუ თბილი, ამიტომ შარვალს გაიხდიდნენ და ახლად გატარებულ კვალში ჩაწვებოდნენ, თუ მოათბობდა, დასთესდნენ, თუ არა დახნულს დასტოვებდნენ“-ო.

აპარლები მიწას ორჯერა ხნავდნენ. პირველად მოხენას ძირულა ხენას ეძახიან. ძირულად ხნავდნენ მტკაველზე, უფრო ციდაზე, 20 სანტიმეტრის

ოდენაზე, რადგან აჭარული სახენელი, რომელშიც უღელი ხარი აბია; უფრო ღრმად ვერ მოხნავდა. ძირეულა მოხენის შემდეგ, თუ ყანა **ზორკოხინი** იყო და **ზორკოხავდენი**, **ზორკოხავდენი** ყაზმით¹. ბელტს, გორონს, დაფშენი-დნენ. დაგოროხვის შემდეგ **ფარცხავდენი**, რომ, ჯერ ერთი, ბალახის ძირები ამოეყარათ და მეორე, ნახნავი გასწორებულ-იყო. ბალახის ძირებს კიდურებში, გამოუყენებულ ადგილებში ჰყრიდნენ. დაფარცხვის შემდეგ თესდნენ.

ნათესი და უთესი რომ ერთმანეთში არ აოუელიყო, ამიტომ არუებდნენ.

დათესის შემდეგ კვლავ მოხნავდნენ ჯილითვე, უკანა მხარის მობმით (იხ. ჯილის აგებულება). მეორეჯერ მოხენას **აოშვას**, **დაოშვას**, ანუ **მეორადს** უწოდებდნენ. აოშვა უფრო ზეზეურადა ხდება, ასე 10-15 სმ სიღრმეზე. აოშვის შემდეგ ისევ დაფარცხავდნენ, რომ მარცვალი მიწით დაფარულიყო.

ზოგჯერ, „თუ მეტი ბალი აღავა“ დაუნახეში თესდნენ, მერე აოშავდნენ და დაჭუარცხავდნენ. ან, ზოგჯერ, თუ ნასიპინდევნი კარგად იყო დამუშავებული წინა წელს, დასთესდნენ სიმანდს, მერე „**თოხით მოთხინდენი**“ და დაჭუარცხავდნენ.

აჭარულ ჯილდას თუმცა ორი ყური აქვს, მაგრამ ხენის დროს კვალი მაინც ცალიმხრივ, ფერდისაკენ, ბრუნდებოდა.

„ჯილის მინაელს **კვალნი** ჰქვია, ხოლო პაწაჲ მოუხნავი რომ დარჩება, იმას **ხარბიზი**“. მთლიანად გადაბრუნებულ მიწის ნაჭერს **ბელტს** ეძახიან, საერთოდ, თუ ნაადრი ყანა მოხენს, მიწა არ იფშენება და **ზორკოხინი** გამოდის. ჯილდა რომ ბელტს აბრუნებს, იმას **ნაპიკი** ჰქვია.

აჭარლები თავიანთ ჯილდაში უღელ ხარს აბამდნენ. უღელ-უღელი ხარი თითქმის ყველასა ჰყავდა. თუ ჯილის მაგიერ გოგორებიან ჯილდას შებამდნენ (ლორჯომში ჰქონდათ მხოლოდ, რადგან მთელს აჭარაში ყველაზე უფრო გაშლილი ადგილები იქ არის), მაშინ 2-3 უღელსაც შებამდნენ.

კორდა მიწია მოსახნავად **ხაკმეთელხაც** უკეთებდნენ.

რა თქმა უნდა, იყვნენ ისეთი ღარიბი გლეხებიც, რომელთაც მხოლოდ ცალი ხარი ჰყავდათ. ასეთ შემთხვევაში ცალი ხარის პატრონები გადაბამდნენ ხოლმე, რასაც **შამოდგამება**-ს ეძახდნენ.

აჭარლები, როგორც აღვნიშნე, უღელი ხართა ხნავდნენ. ხენის დროს საჭირო იყო ორი ადამიანი: ერთი მოზრდილი — კაცი, რომელსაც ჯილდაზე ეგლო ხელი და მართავდა. ამ კაცს **ჯილდის დამამაგებელი**, ანუ **მეჯილდი**, ანუ **ჯილდაჯი** ეწოდება. მეორე — **მორკამდი** (მორჩილი) **ბაღვი**, ან გოგო — წინ უძღვის, რომელსაც **წინამძღვარი**, **წაფელი**, ან **კობალი** ჰქვია.

ზემოპოყვანილ ტერმინთაგან ამჟამად ჩვენს ყურადღებას ერთი ტერმინი იპყრობს მხოლოდ.

ვევლისხმობთ **წაფელს**. საინტერესოა, რომ მეხრეს აჭარაში, სახელდობრ ლორჯომში, არა მეხრე (აჭარაში მეხრე არავინ იცის), არამედ **წაფელი** ეწოდება. ქართული სიტყვიერი საგანძურის დაუმრეტელ წყაროს საბა ორბე-

¹ ყაზმა ეწოდება თოხზე უფრო მოგრძო პირიან, ხოლო წერაქვე უფრო მობრტყო პირიან სათხროლს. თურქული სიტყვაა.

ლიანს თავისს ლექსიკონში **წაფალი** არ მოებოვება. მაგრამ ჩვენი წარმოდგენა წაფელ სიტყვის **ელ სუფიქსმა** მიიპყრო და გვაფიქრებინა, აქტიური სახის მინი-
ლეობა ხომ არ არისო? ამიტომ დავასკვნენით რომ თავში სათანადო აქტიური
მიმღებობის მ-ც უნდა ჰქონოდა. საბას ლექსიკონში ვკათხულობთ: „**წაფა-**
ლი ეტლთა მტარებელი, ანუ კართა უღლის გამო მაშინებელი“ (ს. ორბელი-
ანი, ლექსიკ.).

აშკარაა, რომ აჭარული **წაფალი** და საბას **წაფალი** ერთი და იგივე
სიტყვაა და ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონე. განსხვავება მხოლოდ ის არის,
რომ აჭარულს თავიკიდური მიმღებობის მ დაუკარგავს, რაც ხშირი მოვლენაა
ქართულში.

დოც. გ. ჩიტაიას აღნიშნული აქვს, რომ მესხური ჯილდის შოლტაზე
წაფელია ამოკრილი მებრისათვის დგომის გასაადვილებლად (იხ. „საქართ. მუ-
ხეუმის მოამბე“, ტ. V, გვ. 272 და აგრეთვე ჯილდის სურათი 1). მესხეთში წა-
ფელს უკვე სხვანაირი მნიშვნელობა მიუღია, თუმცა მებრესთან კავშირი მაინც აქვს.
ლიტერატურაში მიღებული **მეხრე**, ისევე **სახრე** ხომ ხარისაგან წარმოე-
ბული მიმღებობებია (მე-ხ[ა]რ-ე, სა-ხ[ა]რ-ე), რომელიც ხარისათვის დანიშნუ-
ლებას, განკუთვნილობას გამოჰხატავს.

რაც შეეხება წაფელის პარალელურ სახელწოდებას **ჰოტალ-ს**, იგი თურ-
ქული სიტყვაა.

აჭარელი უღელხარშებმული ჯილდით დღეში ძირეულად 2-3 კოდ მიწას,
ანუ 20 პინისას, ჰხნავდა, ხოლო საოშავით, ანუ მეორადს დღეში 4-5 კოდს,
ანუ 50-მდე პინისას. დაფარცხვით-გი 10 კოდ ყანასაც დაფარცხავდა კაცი, ყა-
ნები რომ ერთად ჰქონოდაო.

როგორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს, ერთი კოდის სათესი მი-
წა, ანუ კოდი, როგორც ისინი უწოდებენ, უდრიადა $\frac{1}{8}$ ჰექტარს. მაშასადამე
აჭარელი გლეხი თავისი ჯილდით და უღელი ხარით ძირეულად ხნავდა $\frac{1}{8}$
ჰექტარს, საოშავით $\frac{1}{3}$ ჰექტარამდე, ხოლო დაფარცხვით ჰექტარზე მეტს ფარ-
ცხავდა.

თესვა შემდეგნაირად ხდებოდა: მთესველს ან გულზე **ფეშტამალი** ჰქონ-
და აფარებული, რომელშიც თესლი ეყარა, მარცხენა ხელი ფეშტამალის ბოლოზე
ველო, მარჯვენა ხელით იღებდა და თესდა, ან შეიძლებოდა ფეშტამალის მა-
გიერად **პახრში** ჩაეყარათ თესლი და ისე ეთესათ. მაგრამ უკანასკნელს იშვი-
თად მიჰმართავდნენ.

თესვის დროს, როგორც ვთქვით, თესლს მარჯვენა ხელით, — და ა-ამც
და არამც მარცხენით, — იღებდნენ და შლიდნენ ზომიერად, ზომიერად იჭნე-
დნენ ხელს, ისე რომ თესლი თანაბრად გაშლილიყო მიწაში. აგრეთვე ნაეარა-
უდგევი იყო ის გარემოება — **ხშირად** უნდა დათესილიყო, თუ **მეჩხრად**. ხშირად
თესდნენ ფიქს, კანნიან, ცხარე მიწაში, მეჩხრად ნაფუზარში, პირველი უჯანო
ყანა და წლიოკი მოჰყავს, მეორე ღონიერია და თამამი მოსავალი იცისო.

ერთ კოდ მიწაში ითესებოდა $\frac{1}{2}$ -1 კოდამდე, იმისდა მიხედვით, თუ
როგორი მიწაა (მსუქანი თუ მკლე), რანაირ თესლსა სთესენ, რომელთა ვარა-
უდის აღებითაა საქირო დათესვის სიხშირე-სიმეჩხრე.

როგორც თავის ადგილას (იხ. სიმინდის ნათესის მოვლა) ნება, საერთოდ თითქმის ერთნაირი სიხშირით თესდნენ და საერთო, ზოგად-ნორმად მიღებული იყო კოდზე ცოტა ნაკლების დათესვა იმ მიწაზე, რომელსაც **კოდში** ($1/8$ ჰა) ეწოდება. სწორედ აქედან არის ფართობის ერთეულად მიღებული სახელწოდება **კოდში**. იტყვიან: „ამდენი და ამდენი კოდის ხათეხი მიწა“, ან მოკლედ „ამდენი და ამდენი კოდი მიწა“. ასევეა **პინას**, რომელიც უკვე მოსავლის გამოსავალზეა დაფუძნებული, იტყვიან: „ამდენი და ამდენი პინის ყანა“, ე. ი. ამდენი პინის მომყვანი ყანა.

როგორც ვამბობდით, კოდ მიწაში კოდზე ცოტა ნაკლებსა თესდნენ. კოდში 9 ოყაა, რომელიც დაახლოებით 10 კილოს უდრის.

ძველად ოყაში 3 გირვანქას ანგარიშობდნენ, ახლა კილოდ თვლიან.

აქარლები მომეტებულ შემთხვევაში ხშირად იმიტომ თესდნენ, რომ ფიქრობდნენ: შეიძლება ყველა არ მოვიდეს და ადგილის მოცდენას სჯობია ხშირად იყოსო. თუ ძალიან ხშირია, მაშინ მეორე გათოხნის დროს გაათხელებდნენ, გაამეჩხრებდნენ.

პურელისათვის შემდეგი უნდა დავუმატოთ: პური ორნაირია: **შემოდ-გომისა**, რომელსაც **შუშულშ-საც** ეძახიან, გაზაფხულისა, რომელსაც **აშულშვი** ჰქვია. ორივე სიტყვა თურქულია.

გულუგისათვის შემოდგომით, ენკენისთევი, ხნავდნენ და თესდნენ მაშინვე, ხოლო გაზაფხულისას თესდნენ მარტის გასულს, აპრილის დამლევამდე. ასე გადმომცეს ხიხამირში. მერისში მხოლოდ შემოდგომის პური იყო და და თესდნენ თურმე მარიაშობისთვის პირველში, ამ დროსვე თესდნენ ჭვავსა და ქერსაც.

პურეულისა და სიმინდის ნათესის მოვლა

ხენა-თესვის განხილვის დროს საკმაო სიცხადით დავინახეთ, თუ როგორ ამუშავებდა აქარელი გლეხი საყანე მიწას, რომ მას რაც შეიძლება უხვი მოსავალი მიეცა პატრონისათვის; აგრეთვე ვნახეთ, თუ რა საშუალებას მიჰმართავდა გლეხი გამოფიტული მიწის გასაპოხიერებლად, რაც პრიმიტიული მეურნეობის არსებობის პირობებში მიწის დამუშავების კულტურის მაღალი საფეხურის მაჟსტრები იყვნენ, ეს კი ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგი უნდა იყოს.

რა თქმა უნდა, მარტო ის გარემოება არ არის საკმარისი, რომ მიწისმოქმედმა მიწა გააპოხიეროს და შერე საყანე მიწა დათესვამდე კარგად დაამუშაოს. მოსავალს დათესვის შემდეგაც უნდა ზრუნვა.

როგორც ცნობილია, სარეველა ბალახები ნათესს ძალიანა ჰენებს, აგრეთვე მავნებელია როგორც საჭირო სინოტივის უქონლობა, ისევე გადაჭარბებული ტენიანობაც. ნათესის წესიერი განვითარებისათვის საჭიროა ისიც, რომ განსაზღვრულ ნაკვეთზე, განსაზღვრული და მისთვის მიზანშეწონილი რაოდენობის ნათესი ეთესოს (უკანასკნელს თესვის დროსვე ვარაუდობდნენ).

ერთი სიტყვით, ნათესის მოსავლელად აქარლებს მრავალი სხვადასხვა საშუალება ჰქონიათ შემუშავებული: ხორბლეულისათვის სხვანაირი, სიმინდისათვის სხვანაირი.

თავის ადგილას აღენიშნე, რომ აჭარლები ფარცხვის დროს, მცენარეებს არჩევენ, ნაპირზე გამოჰქონდათ და ცალკე ჰყრიდნენ მეთქი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მაინც რჩებოდა ნახნავში ბალახის ძირები, აგრეთვე მცენარის თესლი, რომელიც შეიძლება ან ქარმა მიიტანოს, ან თესვის დროს გაჰყვეს. თესლს. ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ ჯეჯილთან ერთად შეიძლება ბალახიც მოვიდეს. პურეული რომ არ დაიჩაგროს, საჭიროა ამ სარეველა მცენარის გამოკლა. ზემოაღნიშნულ პროცესს **გამარგვლას** უწოდებენ. გამარგვლა სახითათოა იმ დროს, როცა ჯეჯილი ჯერ კიდევ რიგიანად არ არის მომარგებული მიწაში. ამასთანავე საჭიროა, რომ ბალახი კარგად და მოლიანად მოსული იყოს, რომ ერთხელ შესვლით სულ მოიშორონ სამარგლავი. ყანას მარგლიდნენ მაშინ, როცა ჯეჯილი უკვე კარგა იყო მოსული. საერთოდ პურს ერთი გამარგვლა ჰყოფნიდა, ხოლო თუ „გლახა ეწრიაანია“, მაშინ ორჯერ გამარგლავდნენ. შედიოდნენ ყანაში და ბალახ-ბულახს ხელით გლეჯდნენ, ამას გარდა აცლიდნენ **ცერცხა** (გარეულს), **აფშნარახ**. არის ერთგვარი „პურეული“ მცენარე, რომელსაც **დომიჯას** ეძახიან. თუ იგი ცოტა ერია, არ აშორებდნენ, ხოლო თუ ბევრი, მაშინ გამოჰმარგლიდნენ, რადგან პურში შერეული ჭამის დროს კაცს ავადა ხდის, არწყვეს.

სიმიდს არა მარტო ბალახის გამომარგვლა სჭირდება, არამედ მიწის გაფხვიერებაც და სხვ.

სიმიდს დათესიდან მოსვლამდე რამდენიმე სამუშაო სჭირდება. განვიხილოთ რიგრიგად.

1. **სამარგლავი ფარცხი**. ბალახი უსწრებს სიმიდს ამოსვლას. დათესიდან 10 დღის განმავლობაში ბალახი უკვე ამოიწმინდება კარგად. სიმიდი ან არ იქნება მოსული ჯერ, ან თუ მოვა, ძალიან პაწაწინა იქნება, ბალახი კი უკვე საკმაოდ მოზრდილი. დათესიდან 10 დღის შემდეგ ფარცხს მოატარებდნენ. ფარცხი ბალახ-ბულახს დაგლეჯდა, სიმიდს კი, რადგან მაშინ ჯერ მოსული არ არის, ფარცხი ვერაფერს დააკლებს.

2. **პირველი გამარგვლა**. სიმიდი კარგად რომ მოვა, 3-4 ფოთოლა გახდება, მაშინ მოუწვევს პირველი თოხი. ამ დროს ბალახი მორეული აქვს და გამოაცილიან, ანე როგორც აჭარლები ამბობენ: **გაბაღახახანე, გაფხეჟანე, გამარგვლანე**, სიმიდის ძირებში მიწას **გაამგიღებანე**. ამ დროისათვის სიმიდი მოლიანად არის მოსული, დაჰხედავენ, თუ ხშირად არის **გაამგიღახანე (მარგხალი მჩახარის** ¹ ოდნავ სახეშეკვლილი ფორმაა და გათხელებულს, გაშლილს, გაფანტულს ნიშნავს). ზემოაღნიშნულ სამუშაოს **გაბარგვას** ეძახიან, **თოხით გარგვას** უწოდებენ. **თოხს** ისინი **ჰაჰმას** ეძახიან. ძველებური თოხი სხვანაირია (წერაქვსა ჰგავს, ხმარობენ დასაგორახავად და შინაურ საქმეებზე), ახლებური სხვანაირი (ბრტყელია, ხმარობენ თამბაქოსა და სიმიდის სათოხად). აჭარლები ძველებურ თოხს **ჰაჰმას** ეძახიან, ხოლო ახლებურს—**თოხს**.

პირველ გაფხეკას **ქირეულ გაფხეკას** უწოდებენ. პირველი თოხის დროს სიმიდს უთესდნენ ლობიოს; კვახს კი სიმიდის დათესვისასვე თესდნენ.

¹ შდრ. ს ა ბ ა ს „მეზარი—იშვით“.

3. მეორე გამარგვლა. პირველი გამარგვლიდან 15-20 დღის შემდეგ ხელმოკრედ გაფხეკდნენ, რასაც მემორალი ჰქვია. მეორადი გაფხეკვის ბალახს აცლიან, ხოლო სიმინდის ძირებში ბალახს სტოვებენ, რომ დაჩრდილოს. ამავე დროს ძირებზე მიწას შემოუყრიან და საბოლოოდ გაამერჩხლებენ, გაათხელებენ.

მემორა გაფხეკვა ხდება ჩურუგაის (მკათათვის) პირველამდე. თუ სარწყავია და ირწყვის, მაშინ მეორე გაფხეკვის შემდეგ რწყავენ სწორედ, ე. ი. მკათათვეში. უნდა აღინიშნოს რომ აქარაში, საერთოდ, სიმინდს არა რწყავენ, რადგან ნოტიო ამინდები იცის იქ. თუ ვინიცბაა სიმინდი ფერდობ, ფიცხსა და კაპნიან ადგილებშია დათესილი, იქ სჭირდება მორწყვა, მაგრამ ასეთ ადგილებს წყალი არ უდგება.

4. მესამე გამარგვლა. აქარაში საერთოდ ორჯერ მარგლიან, ფარცხის მოსმის შემდეგ, ზეგან ადგილებში კი, სადაც წვიმა ხშირად იცის, სინოტივის გამო ბალახი „შოატანს“ ხოლმე და საჭირო ხდება მესამე გამარგვლა, თორემ ბალახი მოერვეა.

იმ ადგილებში, სადაც მესამე გათოხნაა საჭირო, სიმინდს მიწას მესამე გაფხეკვის დროს შემოუყრიან ხოლმე.

თოხნაში მუშაობდნენ როგორც კაცები, ისევე ქალებიც და ბავშვებიც 15 წლის ზევით.

იმ ადამიანს, რომელიც თოხნის, მითხოზრი ჰქვია.

ფარცხით გამარგვლა სულ მცირე დროს მოითხოვს და ერთ დღეს კაცი უღელი ხარით ჰექტარზე მეტს დაჰფარცხავს.

პირველი გაფხეკვის დროს ერთი კაცი ერთ დღეს გასთოხნის კოდზე ნაკლებს (კოდს ერთი კაცი 1 $\frac{1}{2}$ დღეს უნდება, ჰექტარს 10 დღეს გასთოხნის). მეორე გაფხეკვის დროს კი ერთი კაცი ერთ დღეს ერთ კოდს გასთოხნის, ე. ი. ჰექტარს მოუნდება 7-8 დღეს თურმე.

მუშაობდნენ დილა-ადრიაიდან მოკიდებული დაღამებამდე, მაგრამ რამდენადმე რეჟიმის დაკვირვებით.

ყანის მუშა ოთხ-ხელს სკამდა დღეში: ხმის-ს, ხადილ-ს, ზარმალ-ს და ვახშამ-ს.

ხორბლულ-ჭრთილული

ამჟამად აქარაში ორგვარ პურს სთესენ: თხლისას, ანუ გუზულუბას და გაზაფხულიას, ანუ ააზულუბას.

თვლის (სთვლის, ანუ შემოდგომის) პურთაგან სთესენ დოლხა, ნიქხარულხა, ჯეჯილხა (sic), ტრედის-ფერასა და წითელ-პურს, გაზაფხულისას დიკას სთესენ მხოლოდ.

ზემოაღნიშნულ ხორბლულთაგან სამი იპყრობს უკრადლებას იმ მხრივ, რომ ისინი პროფ. ივ. ჯავახიშვილს თავის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ I წიგნში მოხსენებული არა აქვს. არ არის მოხსენებული არც სხვაგან სპეციალურ ლიტერატურაში. ესენია: ნიქხარულა, ტრედის-ფერა და ჯეჯილი.

აქარლების თქმით ზემოაღნიშნული ჯიშები შემდეგი სახისაა: **ნაპსარულა** — შემოდგომისაა, უფხოა, წითელი მარცვალი (აქვეს (აქვეს) ლების სიტყვით), კაკოლღელების სიტყვით-კი „იმფო თეთრია“, სხვილი მარცვალი აქვს და დიდი თავიო.

ტაქაღის-ფარაბა — შემოდგომისაა, ფხიანია, სხვილი და თეთრი მარცვალი აქვს (იმათივე ცნობით).

ჯაჯილი — შემოდგომის ხორბალაო ს. უჩხოში მითხრეს, სხვაგან არსად უთქვამთ. აღწერილობაც მეტი ვერ მომცეს.

საინტერესო იქნებოდა, რომ მკოდნე ავრონომებს გამოერკვიათ ზემოშოყვანილი პურეულები რომელ ცნობილ ხორბლელს უდრიან, ან იქნებ სულაც ახალი, ჯერ უცნობი ჯიშ-სახესხვაობანია?

პურის გარდა ქერსაც თესენ. ძირი ორნაირია: **თხლისა** და **გაზაფხულისა**. ორივე ოთხ-კუთხაა და ფხიანი.

თესენ **ხაზხა** და **შლაშხა** (ყულაფა, კულაფა), ე. ი. **შხაინა**.

პური ტერმინიც არსებობს და იტყვიან **პური** გაზაფხულისა და სხვ. აგრეთვე **პური** საჭმელად მისალები.

თავისთავად ცხადია, რომ აჭარის ხორბლელ-ქრთილელი ამით არ განისაზღვრებოდა ალბათ უწინ. სიმინდის გაბატონების გამო მრავალი პურეული უნდა გადავარდნილიყო და გამქრალიყო მათი სახსენებელიც. შემთხვევამ სამის სახელწოდება გადაარჩინა. აჭარაში ჭვანას მახლობლად ერთ ადგილს **ნაპსარულა** უწოდებენ. ხალხს აღარ ესმის რას უნდა ნიშნავდეს **ნაპსარული**, არც ახლი იციან, არც მოხუცმა და არც ახალგაზრდამ. აჭარაა, რომ უწინ აჭარაში ასლის კულტურას ფართოდ მისდევდნენ, ასე რომ ასლა გეოგრაფიულ სახელწოდებაში დატოვა თავისი ხსოვნა.

ასევეა **ნაოსპარული**. ოსი არ იციან რა არის, ხოლო, გეოგრაფიულ სახელში კი შემონახულა მისი ოდესმე აჭარაში არსებობა.

აჭარაში თითქმის ყოველ ნაბიჯზე შეგხვდებით გეოგრაფიულ სახელს **ნა-შაბარ-ს**. ფეტვი იციან რომ მარცვლეული მცენარეა, მაგრამ ამჟამად მას აღარ სთესენ.

რა თქმა უნდა, ვერც ხუთვერსიან და ვერც სხვა რუკაზე ზემოაღნიშნულ გეოგრაფიულ სახელწოდებას ვერ შეგხვდება ადამიანი.

საინტერესოა ვიცოდეთ ის ტერმინები, რომლებიც პურეული მოსავლის სხვადასხვა სტადიაში მყოფობას გამოხატეს.

შემოდგომაზე დათესილს, თუ არ მოვიდა და თოვლმა დაფარა მიწაში, **ჩაფარული** ეწოდება. ახალ ნათესს **ჯაჯილი** ჰქვიათ, ხოლო ოცი დღის მოსულს **აჯაჯლაული**. პირველად რომ ნემსის წვერებსავით ამოძვრება პურის მცენარე, მას **მუხის წვერ** ეტყვიან. ათ დღეზე მოკა მუხის წვერიო. ხოლო როცა ჯეჯილი ბორჯს გაიდგამს, მას **ტაუჯალა**, ან **ჩათალა** ეტყვიან.

აქარლები თავთავს **თაზა** და **ძაღვს** უწოდებენ, ხოლო ფხას ისინიც **ფხა**-სეუ ეძახიან. თავთავის ქვემოთა ნაწილს ძირამდე **წმარსა** და **საფს** უწოდებენ.

ზემოაღნიშნულ ტერმინთაგან საინტერესოა **ჩამყარაული**. სწორედ ამას თავის ლექსიკონში არ შეუტანია ზემოაღნიშნული სიტყვა. გაფართოვდა შექმნა ხელს, დაცულს უნდა ნიშნავდეს.

მუხის-წამარი მუხი-ი სპარსული სიტყვაა და ლურსმანსა და ლურსმნის წვერსა ნიშნავს. აღნიშნული სახელწოდება კარგად შეეფერება ჯეჯილს აღნიშნულ სტადიაში.

ჯეჯლი საინტერესოა იმით, რომ ძველი ფორმით გვაქვს დაცული აქარაში. ამჟამად-კი ყვალგან თუ არა, ლიტერატურაში მაინც **ჯეჯილია** გაბატონებული.

როგორც აღვნიშნეთ, ბორჯგადგმულ ჯეჯილს **ტყუჯალი** ეწოდება. ტყუჯალი ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში არ შეუტანია. ჩვენ გვგონია, რომ ტყუჯალი **ტყუბ** სიტყვიდან უნდა იყოს ნაწარმოები, რომელიც რამდენსავე ცალს ერთად შეერთებულს ნიშნავს. ნაგ., ჭიზიყში იტყვიან: **ორტყუბა კაკალი, სამტყუბა** და ა. შ. **ტყუბი** საბას შეუტანია თავის ლექსიკონში და განმარტავს: „ხოლო ხილთა და ხშილთა ორთა შეერთებულთა ეწოდების **ტყუბი**“-ო (იხ. ლექსიკ. ტყუბი). თუ ს. ორბელიანის განმარტებას ძირითადად სწორედ მივიჩნევთ, ოღონდ იმ შესწორებით კი, რომ არა მარტო „ორთა შეერთებულთა“, არამედ რამდენსავე ერთად შეერთებულთა, რაც ასეც უნდა ყოფილიყო, თუ ანგარიშს გაუწევთ იმ გარემოებას, რომ ჭიზიყში დღესაც **ტყუბი ტყუბს**, ორს ერთად შეერთებულს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთი ადგილიდან ჯგუფად გამოსულს, ერთადვე მყოფს (ორტყუბა, სანტყუბა და ა. შ.) რამდენსავე. თუ ასე მივიჩნევთ მაშინ **ტყუბ** და **ტყუჯ**-ის ერთი-მეორის ფონეტიკურ სახესხვაობად მიჩნევაც ადვილი იქნება. **ჭ** და **ჯ** ხომ ერთი ადგილის აფრიკატებია და მათი შენაცვლება სულ ადვილი საქმეა. აღსუფიქსი კი, როგორც ზედსართავის მაწარმოებელი შეიძლება დაპროდდა. ტყუჯალი სახელწოდებაც ხომ ჯეჯილის ისეთ სტადიაში მყოფობის სახელწოდებაა, როცა პურის მცენარე რამდენსავე შტოს გაიტანს ხოლმე, ბორჯს გაიდგამს.

ჩათალი თურქულში გვხვდება და იმასვე ნიშნავს, რასაც ტყუჯალი. ფრიად საინტერესოა ნამჯის, ანუ წველის სახელად **წამარის** არსებობა. ს. ორბელიანს წმერი არ მოგოვებია, აქვს **მწმერი**, რომელიც მისი განმარტებით „ყანის ნაწველარი“ არის, **ნაწველარის** შესახებ ამბობს „ყანის ჩალა“-აო, ხოლო **წველის** შესახებ ნათქვამი აქვს „წველი არს ყანის წირი ვიდრე კველიადმდე“-ო. ამჟამად რომ წველიც, ნაწველარიც, წმერიც და მწმერიც ერთი და იმავე სიტყვიდან არიან ნაწარმოებნი, რომელთა ძირი **წულ** | **წურ** ან **წუ** უნდა იყოს. პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით (სემინარების დროს გამოთქმული) **წულ** | **წურ** გამოიღობს, გამოყოფას უნდა ნიშნავდესო (აქედანა გვაქვს ჩვენ წული—შვილი, გამო-წურ-ვა და სხვა). მაშასადამე **წველი** და მისი ფონეტიკური სახენაცვლები **წმერი** და **მწმერი**-ც გამოყოფილს უნდა ნიშნავდეს.

წულის მეორე სახელი **ხაში** თურქული სიტყვაა და იმასვე ნიშნავს, რასაც წმერი.

აქვე ვურთავთ იმ პურეულთა სიასა და გარეგან აღწერილობას, რომელთაც ჩვენი მასალების მიხედვით ამქამად აჭარაში მოიპოვება¹.

1. **ღმლი** თვლისაა, დაბალია, თეთრი ფერისაა, თავი მოკლე აქვს. ფხიანია, სქელია თავი, კაკალი ხოშორი აქვს და მოკლე. ფერად ყირმიზია (წითელია). პური კარგია (ხული, ს. ხიხაძირი).

2. **ნიხსარულა** თვლისაა. უფხოა, სხვილი კაკალი აქვს, თავი დიდი, იმფო თეთრია. ითესება მარიამობისთვეში (მერისი). კაკაოლლელების სიტყვით კი წითელი კაკალი აქვს (მაშ ორგვარი უნდა იყოს?).

3. **ტაღიშარა** თვლისაა, ფხიანია, სხვილი, თეთრი მარცვალი აქვს (ს. კაკაოლლები).

4. **წითელი პური** თვლისაა, ფხიანია (ს. მერისი).

5. **ჯეჯილი** შემოდგომის ხორბალია (ს. უჩხო).

6. **ღიპა** გაზაფხულისაა.

7. აჭარაში **ჰეპი**-ც მოჰყავთ, რომელიც იზრდება მაღალი, ღურჯაა; გრძელი, წერილი, თეთრი კაკალი აქვს. მისი პური შაეია, ძნელი მოსანელებელი. ნაკლები პურობა აქვს, თავი გრძელი აქვს და სუსტი. ფხიანია. ითესება თველზე (ს. ს. ხიხაძირი, დეკანაშვილები).

8. ხიხაძირელების სიტყვით მხოლოდ გაზაფხულის ქერი იცის აჭარაში (ხიხაძირი ზეგანშია და იქ მხოლოდ გაზაფხულისას თესენ), კაკაოლლელები კი შემოდგომის ქერსა სათესენ მხოლოდ (უკანასკნელი სოფელი ქვემო აჭარას არის). ქერს აქმევენ საქონელს, ან პირდაპირ (ცხენებს), ან დამუქევენ და ნარცხად გაუყვებენ საქონელს.

სიმინდი

სიმინდის ჯიშები ორ ჯგუფად განიყოფებიან: **ნაბდრეზა** და **ნაჰიანა**.

სიმინდის ჯიშებს ჩამოვთვლით ანბანის რიგის მიხედვით, აღწერილობა-განმარტება მოცემულია გლეხების მიერ.

1. **ალაზანა** მაღალი იზრდება, თეთრი მარცვალი აქვს, ბრტყელი. დაბალი ალაგებიდანაა მოტანილი. მუშაობს, ე. ი. გვარობს დაბალ ალაგებში. 25 დღით დაიგვიანებს, 6 დღით ჩამოპრჩება ლენტკიკურას.

არის **შირშინი-ალაზანა**-ც, რომელიც წითელია, სხვაფრთვ ალაზანას თვისების მქონებელიაო.

2. **ალთუნა** მაღალია, კოტა დიდი აქვს, მარცვალი ბრტყელი და წითელი. დაბალ, ნოყიერ ალაგებში მოდის. მწიფდება 20 ენკენისთვეს (ძვ. სტ., ს. მერისი).

3. **ბროლა** ყველაზე მაღალი იზრდება, თეთრი ბრტყელი მარცვალი აქვს, ნოყიერ ალაგზე მოდის, სადაც მოასწრებს დამწიფებას (ს. ხიხაძირი). კაკაოლლელების თქმით კი **ბროლა ალაზანა** ხაჯან მოდისო. გადაგვარებული ალაზანა

¹ დახასიათება გლეხების მიერ არის მოცემული.

ბროლაიო (ალაზანა ვადიქცევა ბროლაიო). ალაზანასთან ბიძაშერისხანაშ მას არეული მარცვალი აქესო: წითელი, თეთრი, რგვალიო. ბაჭინ-მარცვალა მხოლოდ.

4. **ბაჩი-ბროლაა** მალალი იზრდება, კოტუშიც დიდი იცის, ბრტყელი, თეთრი კაკალი აქეს, გვიანურაა. მსუქანი ადგილი უნდა შეერჩიოს. მოსავალი წელიწადზეა დამოკიდებულიო.

5. **გოდორა** საშუალო იზრდება, კოტაც საშუალო აქეს, ბრტყელი, წითელი კაკალი აქეს. ალთუნას უსწრებს ერთი კვირით. საშუალო ადგილებში მოდის. ალთუნასაგან არის გადაქცეულიო (მერისი). კაკაოღვლელები უმატებენ: გოდორას გრძელი კოტა აქეს, რგვალი და წითელი მარცვალი. ყველგან მოდის. ორი კვირით უსწრებს ალაზანასო.

6. **თეთრი-სიმიწი**. ერთი უჩხოელის სიტყვით არის თეთრი სიმიწი, რომლის ვერც აღწერილობა მომცა და ვერც სხვა სიმიწიდან შედარება.

7. **ღინტაქიძუბა** წვრილია, რგვალი წითელი მარცვალი აქეს. კოტა ძირში იცის. 50 დღეზე მოდის. 25 დღით ყველაზე ადრე მოვა. ითვისება აპრილის პირველებში, მოვა მარიამოზისთვეში (ს. კაკ.).

8. **ნააღრევი**. წვრილია, წითელი რგვალი მარცვალი აქეს. ითვისება მალღობებში (ს. კაკ.). შდრ. წვიტას.

9. **ქორი-გულის თხელი** ცხველსა და ჯორიელას შორის არისო. მისი მარცვალი არც რგვალია და არც ბრტყელი. მოთეთროა. სახელწოდება ადგილის სახელისაგან არის წარმომდგარიო. საქართველოდანაა და იქიდან გადმოთესულიო. მუშაობს, ე. ი. გვარობს ზეგან ადგილებშიო.

10. **ქუთაისური**. დიდი კოტა აქეს, მარცვალი ყვითელი და ბრტყელი. ალაზანასთან მოდის, 8 დღით მოასწრებს მასო (ს. კაკ.).

11. **შირაჯი-ბროლი** მოთეთრო ყირაჯ ადგილებზე მოდის. ქლე ადგილებზე. კოტუში ნაკლები აქეს. „ადგილი დაღამებისთვი დაეთესავთ“-ო (ს. უჩხო).

12. **შირევი**. კოტუში უმცროსი იცის, ყვითელი, რგვალი კაკალი აქეს. ადრე მოდის. მოსავალი ყოველთვის ერთნაირი იცის, მქლე მიწაშიც მოვა, უჩხოში ნაკლებად მოდისო (უჩხო).

13. **ჩხაქულა** მოთეთროა. მოზეგანო ადგილებში მუშაობს (ქვანა).

14. **ცხველი**, ანუ **აქალი სიმიწი** „აქავერობაში მოხული სიმიწი. წვიტი, რგვალი, წითელი კაკალი აქეს. მუშაობს იმყო მოზედაო ადგილებში“ (ქვანა).

15. **წითელი სიმიწი** იცის თურმე ერთი უჩხოელის სიტყვით.

16. **წვიტა, წვიტაა, წვიტააჟ** თლათ წვიტია¹. წითელი, რგვალი კაკალი აქეს. ძალიან ადრე მოდის. კოტზე მოვა 4 პინა (ე. ი. 1/3 ჰექტარზე 6 ფუთამდე). წვიტას სთესენ უფრო სუბუქ ადგილებში. თესს ის ვისაც უნდა რომ მალე მოითელას, „თიებზე რო გამოდგება, წვიტაა ის არის. ნაადრეგია. დაბალია, კოტა წვიტი აქეს, რგვალი, წვიტი, წითელი კაკალი აქეს“. ითვისება მისის დამღვას (მერისი). წვიტაა ჯორიელაზე მცირეა და მისი მსგავსი. მოდის მთის ძირებში.

¹ წენიცი, ძალიან წვრილი.

17. **ჯორილა** წვიტია, რგვალი, ყვითელი და შავი კაკალი აქვს. მისი ძირებში (ჭვანა). ხიხაძირულების სიტყვით: წითელია, რგვალი, წვიტილი მარცვალი აქვს. მოდის საშუალო ალაგებში. აქ არ იცისო. ლორჯომელების თქმით კი — ჯორილა ყველაზე თავია. წითელი, რგვალი, მოწვიტაო მარცვალი აქვს. კოდზე მოვან პინამდეო (ე. ი. 1/3 ჰა-ზე 7-8 ფ.). ლორჯომში მხოლოდ ჯორილა გვარობს.

მრავალმხრივ არის საყურადღებო **ჯორილა** ს. ორბელიანის აღნიშნული სიტყვა, ამ სახით არ მოვპოვება ლექსიკონში, სამაგიეროდ აქვს „**ჯორილა**“ და განმარტავს: „**ღომია**, რომელიც შვიდ კვირახედ მოვა დათესული“-ო. ჩვენ რომ გვეოდნოდა, თუ რას წარმოადგენს **ჯორეულა** ჯიშის ღომი, მაშინ ეგებ უკეთესად გამოგვერკვია თვითონ სიმინდის სახელის ეტიმოლოგიური მნიშვნელობაც. პროფ. ივ. ჯავახიშვილს თავის „საქ. ეკონ. ისტორიაში“ არა აქვს შეტანილი **ჯორეულა** ღომის შესახებ რაიმე ცნობა, საიდანაც ჩანს, რომ დღეს ღომის მთესველ ქართველ ტომებში შეიძლება აღარც კი არსებობდეს **ჯორეულას** ჯიშის ღომი.

საბას მისი მსგავსი მეორე სიტყვაც მოვპოვება, სახელდობრ **ჯორულა**, რომელიც მისი სიტყვით „ბალახია, სუსუნაკს არგებსო“.

გარკვეული რომ ყოფილიყო, როგორც **ჯორეულა** ღომი, ისევე **ჯორულა** ბალახის ბოტანიკური რაობა, მაშინ ეგების ამათსა და ჯორილა სიმინდს შორის რაიმე თვისებითი კავშირი გვეპოვა.

ყოველ ექვს გარეშეა, რომ **ჯორილა**, **ჯორეულა** და **ჯორულა** სამსავე შემთხვევაში ერთი და იგივე სიტყვაა მცირეოდენი ფორმანტ ელემენტის ფონეტიკური განსხვავებით. სამივე სიტყვა შეგვიძლიან ვაეყოთ ორ-ორ ნაწილად, რომელთა პირველი შემადგენელი ნაწილი **ჯორ-**ია, ხოლო მეორე ნაწილები: **ილა** (ჯორილა), **ეულა** (ჯორეულა) და **ულა** (ჯორულა) სახელიდან ზედსართავის მაწარმოებელი სუფიქსებია (უკაცრიელ-ი, მთვარ-ეულ-ი, ათ-ეულ-ი; აჭარ-ულ-ი და სხვ.), ხოლო ბოლოს არსებული **-ა** კი ზედსართავიდან სახელის მაწარმოებელი სუფიქსია (პერანგ-ა, თავშიშველ-ა და მისთ.). მაშასადამე, შემომოყვანილი სიტყვები აღნიშნავენ ჯორის მსგავსს რასმე, ე. ი. შეგვარედინებულ, ჰიბრიდულ რასმე, ამ შემთხვევაში მცენარეს.

აჭარელთა გადმოცემით „ჯორილა წვიტია, რგვალი, ყვითელი და შავი კაკალი აქვს, მუშაობს მთის ძირებში“. ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ჯორილას ტაროს ყვითელი და შავი მარცვალი აქვს. ამას გარდა, იგი საშუალო ალაგებში გვარობს. ლორჯომია მისი მთავარი სამყოფი, იქ მხოლოდ ჯორილა სიმინდი მოჰყავთ.

ჩვენა გვეგონია რომ **ჯორილა წითელისა**, ანუ ყირმიში სიმინდისა და თეთრი სიმინდის, ანუ ბოლას ჰიბრიდს წარმოადგენს.

სასურველია ბოტანიკურად გამოვკვეთულ იქნას დღეს არსებულ ღომის ჯიშთაგან, რომელი წარმოადგენს ჰიბრიდს და ან, არსებობს ლა თუ არა **ჯორეულა ღომის** ჯიში? აგრეთვე საინტერესოა, რომ გამოირკვეოდეს ბოტანიკური რაობა **ჯორულა ბალახისა**ც და აგრეთვე თვითონ ჯორილა სიმინდიც.

¹ „ჯორილა (გრა.) прострельная трава. Aconitum excenselsum Reich.— по П. Эривому Кр. Гр.-русско-латинский словарь из трех ест. царств природы, Тиф. 1884.

სიმინდის სხვადასხვა ნაწილების სახელები

სიმინდი აქარაშიც **სიმინდი**-ს სახელწოდებით არის ცნობილი.

ს. ორბელიანს სიმინდის შესახებ ნათქვამი აქვს ბალახიო (იხ. ლექსიკ.).

პროფ. ივ. ჯავახიშვილს თავის „საქ. ეკონ. ისტორიის“ I წიგნში სიმინდის შესახებ თავში შემდეგი აქვს ნათქვამი: „ამ მცენარის ზოგადი ქართული სახელი „სიმინდი“ ძველი ტერმინია: „**სიმინდა**“ (იხ. ცაონისიმესი, Keimena 209) და „**სამინდო**“, „სამინდალი“ (დაბადების ქართ. თარგმანი), ძველ ქართულ მწერლობაშივე გვხვდება, მაგრამ მაშინ ამ სიტყვას ფქვილის მნიშვნელობა ჰქონდა (გვ. 364). პატივცემული შეცნიერის პროფ. ივ. ჯავახიშვილის აზრით სიმინდი საქართველოში (უფრო სწორედ—დასავლ. საქართველოში) მე-XVII-XVIII ს. უნდა გავრცელებულიყო (იქვე, გვ. 363).

ს. ორბელიანის განმარტებით „**სამინდალი** ბერძნულია, ქართულად ზანდური ჰქვან, რომელ არს თათუხი მისი ფქვილი ვიეთთა სამინდოდ აღუწერიათ“, ხოლო სამინდოს შესახებ ნათქვამი აქვს „ესე არს ზანდურის ფქვილი, რომელ არს კლარჩი წურილად გაცრილიო“ (ლექსიკ.).

საინტერესოა გავიგოთ რატომ ეწოდა სიმინდს ფქვილის სახელი? ამის შესახებ პროფ. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნულ შრომაში შემდეგ აზრს გამოხატავს: „ეს გარემოება, საფიქრებელია, იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ სიმინდი ჩვენში პირველად ფქვილად იქმნებოდა შემოტანილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს მისი მარცვლეულის კულტურაც გავრცელებული“ (იხ. საქ. ეკონ. ისტორია წ. I, გვ. 364. ხაზი ავტორისა).

მე გგონია საბას სამინდალის განმარტების პირველ ნაწილში მოცემულია გასაღები იმისა, თუ რატომ ეწოდა Zea Mais L.-ს ქართულად სიმინდი (var.: სამინდალი და მისთ.). სამინდალი **ზანდური**, ანუ **თათუხი** (resp. თავთუხი), ან მისი ფქვილი. ვისაც თავთუხის პური უქამია, იმას ისიც ეხსოვება, რომ იგი შეტად ფატარია, ფშენადი და ამასთანავე აქვს სპეციფიკური გემო, რომელიც სიმინდის მკადის გემოს მოგვაგონებს, აგრეთვე გამომცხვარ პურს ფერიც მოყვითლო დაჰკრავს. ამ მხრივ თავთუხის პური სიმინდის მკადს უფრო უახლოვდება, ვიდრე თუნდაც დოლის პურისას. ცხადია ახლად შემოსულსა და გავრცელებულ პურულ მცენარეს ნებსით, ან უნებლიეთ იმ პურულ მცენარეს დაუკავშირებდნენ, რომელსაც მიემსგავსებოდა და სახელსაც მისას გადაიტანდნენ, რაც არა იშვიათია და რის მაგალითებსაც ჩვენი ნაშრომის მრავალ ადგილას ამოვიკითხავს მკითხველი (იხ. აქვე ქვემოთ და მკა და თიბაკ).

გადატან-გადმოტანის თვალსაზრისით ფქვილი ყველაზე ცუდი გადასატანი საქონელია ახლაც და მით უფრო ძველად. საფიქრებელია, რომ არა ფქვილად, არამედ სწორედ მარცლის სახით შემოსულიყოს Zea Mais L. საქართველოში.

ი. ორბელს **სიმინდი** და მისი სხვადასხვა ფონეტიკური ვარიანტები, რომლებიც გავრცელებულია აზიასა და ევროპაში, „კავკასიურ“ სიტყვად მიაჩნია, რომელიც ადრევე შესულა ბერძნულშიო. იაფეტურ ძირად თვლის **სმდ**-ს (იხ. И. Орбели, «Simitose в италийской надписи и $\sigma\mu\iota\delta\alpha\lambda\epsilon\zeta$, simila, similago».

Журнал Минист. Народ. Просв., Новая серия, часть XVIII/2, 1902 г. (საქართველოს მუსიკალური ინსტიტუტი, თბილისი, 1902 წ.)
 პრისა, გვ. 530) ¹.

ჩვენ ამ მცირე სტატიაში ამ სიტყვის ეტიმოლოგიას არ ვარკვევთ და პატრიცეუმულ ავტორს ი. ორბელს ამტყობად არ ვეკამითებთ.

სიმინდის მცენარეს, რომლისაგანაც ტაროები გამოარჩეულია, ჩაღბ ეწოდება.

სიმინდის ტაროს, რაშიც გახვეულია, იმიანად, **კობა** და **კობოში** ეწოდება, იხმარება **კობოშის** ფორმითაც.

კობას პარალელურ სახელად ზოგი **ბოღ-საც** ასახელებს, ზოგი-კი **ბოღს** ვარჩეულ ტაროს უწოდებს, უჭუნჩალოს.

რაშიც ტაროა გამოხვეული, იმას **ქუნჩაღს** ეძახიან.

მარცვალ-გაყრევიანებულ ტოლს, ანუ ტაროს **კობაქს** და **ხვითს** უწოდებენ.

სიმინდის ტაროს თავზე რომ თმასავით აქვს გამოსული, იმას აჭარულნი **კობოქს**, **ფიჭვილს** და **ფარჩიშს** ეძახიან.

სიმინდის მცენარეს თავზე რომ ყვავილი ამოუვა, მას **პატარ-ს** უწოდებენ, უკანასკნელს **სიმინდის საფუძვალოც** ჰქვია.

სიმინდის მოსთვლა

ენკენისთვიდან სიმინდი უკვე მწიფდება. რადგან აჭარა მთა-გორიანი ქვეყანაა და ამასთანავე იქ ნადარევი და ნაგვიანევი სიმინდის ჯიშებია, ამიტომ ზოგი სიმინდი ადრე შემოდის, ზოგი გვიან და აგრეთვე ზოგან ადრე და ზოგან გვიან შემოდის ერთი და იგივე სიმინდის ჯიშშიც. ასე რომ ენკენისთვიდან მოკიდებული (როცა მე აჭარას ვიყავ, მაგ.: ქვემო-აჭარას ს. კაკაოლეებში ენკენისთვის ნახევარს, ახალი სტილით, წვიტა სიმინდს უკვე ამტვრევდნენ). ლეინობისთვის ნახევარმდე სიმინდის რთველია. მაგ.: ს. თხილვანასა და ს. ინწყვარეთის ლეინობისთვეზე ადრე სიმინდი არ მოიტეხება.

სიმინდის დამწიფებისას ჩალა **გამრეშდება**, სიმინდის მარცვალი მაგრდება. თუ მარცვალი კარგად არ არის გამაგრებული, არ მოსტეხენ. გაფუჭდება.

სიმინდის ტეხვა შემდეგნაირადა ხდებოდა: ან ჯერ კობოშს მოსტეხდნენ ხელით და მერე ჩალას სჭრიდნენ მანგლით (ნამგლით), ან პირდაპირ სიმინდს ჩალიან-კობოშთანად სჭრიდნენ ნამგლით ძირშივე (ჩალა საქონლის საკვებია და ძალიან უფროთხილდებიან ეხლაც). სიმინდის რთველში მუშაობდა ოჯახის ყველა წევრი, მცირე წლოვანთა გარდა, ქალიცა და კაციც. ქალი-მისდევდა და სჭრიდა სიმინდს, ხელში **ჭილ**-ად აგროვებდა და მერე აწყობდა. დაახლოებით 10-მდე სიმინდს რომ მოსჭრიდა დააწყობდა. მამაკაცი მისდევდა და ჰელებს **დოშ**-ებად აკეთებდა. — რამდენსამე ჰელს თავი-თავს მიუყუდებდა, გარშემო **ხაპის** (კვახის, გოგრის) **ლერწს** შემოახვევდა, რომ ერთმანეთი დაეკერინებინა და მერე მიაყოლებდა და გარეშემო შემოულაგებდა სხვა ჰელებს. 50-მდე **ჰელი** ¹ **დოყია**.

¹ აღნიშნულ სტატიაზე პატრიცეუმულმა დოკ. გ. ჩიტაიამ მიმოიხილა, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვასწავნებ.

სიმინდის კრას რომ მოჩვენოდნენ, ქალები შეჰოუსხდებოდნენ ჩანსაჲს ჩანსა ჩალიდან სიმინდს არჩეიდნენ, ისე რომ მხოლოდ ტოლი, ე. ი. სიმინდისასტყუჲსაჲ ტარო გამოეღოთ. ქუნჩალს ჩალაზევე სტოვებდნენ.

აქარელის ფიქრით ქუნჩალი შედარებით უფრო ნოყიერია, ვიდრე ჩალა და ქუნჩალი, რომ ცალკე იყოს და ჩალა ცალკე, მაშინ არ არის კარგო, რადგან ერთი ნოყიერი იქნება და მეორე არაო. ამიტომ რჩეობენ გაურჩეველად დასტოვონ და, ასე ეთქვათ, „შეზავებული“ საკვები მისცენ პირუტყვს.

სურ. 2. ნაღია

გარჩეულ ტოლს მამაკაცი გოდროო შინ ეზიდებოდა (გოდორი ზურგიით მიჰქონდათ, მიწა ახლო ჰქონდათ) და ნაღიანში (იხ. სურათი 2) ყრიდა, რომ „სიმინდი გამშრალიყო და გამოჩატებულიყო“.

ჩალას მამაკაცი კონ-ებად კრავდა. კონას ჩალასვე უჭირებდა. 3-4 კელი (30-40 ღერი ჩალა) ერთი კონაა.

თუ ვინიციბობა ცუდი ამინდი იქნებოდა, მაშინ კონებს ყანაშეუქცავენ და **ლუბანს**, **კუნცხულ**-ად დგამდნენ — კონას კონას მიყუდებდნენ **ჩაღჩაღჩაღ** რომ კატარი ზემოთ ჰქონოდა, ე. ი. ისევე იდგა კონა, როგორც სიმინდი. 20-40 კონას ერთ კუნცხულად გააკეთებდნენ. ასე იქცეოდნენ იმიტომ, რომ აედარში ჩალა არ გაფუჭებულიყო. წვიმიან დარში რომ ახალი, ნედლი ჩალა ზეინად, ან ხე-ჩალად დაედგათ, ჩახურდებოდა და გაფუჭდებოდა.

როცა ჩალა გაშრებოდა, მაშინ კონებს **ხშირთხაბად** გააკეთებდნენ ერთ ადგილას, ყანაშივე მიჰქონდათ და **ზვინად** დგამდნენ. ღორჯომში ძალიან ნოტიო ამინდი იცის, ამიტომ სანამ ჩალას საბოლოოდ დააბინავებდნენ, კონებს თორემ ჯერ **ძღუკ**-ებად აკეთებდნენ და მერე ხეზე ინახავდნენ. ხეზე დადგმულ ზეინს **ხჩაბლას** ეძახიან. რაც ხე-ისა და ჩალა-ის შეერთებით უნდა იყოს მიღებული. **სახჩაღ** შიგ ყანაშივეა. — მაღალი ბოძებია დასობილი, ერთ მწკრივზე ბოძებზე გარდიგარდმო ჰქრია ვადებული. ბოძთა შუა, ჰერის ხაზზე, რამდენიმე მაღალი სახეჩლეა, **საშაბ** (ისარია დასობილი), რომელზეც ჩალის კონებს უმწკრივებდნენ ძირიდანვე (მიწიდან კი არა, ჰერიდან. ჰერი იმ სიმაღლეზეა დაყენებული, რომ საქონელი ვერ შესწვდება) და საყეზე ჩალისავე ღერით ამავრებდნენ. კონა ისე უკეთდებოდა სახეჩლეს, რომ კატარი კვლავ ზევით ჰქონდა. რაც ერთ ყანაში ჩალა გამოვიდოდა, სულ ერთ ზეინად, ანუ ერთ ხეჩალად ყანაშივე დგამდნენ.

ერთ კოდ ყანას 100 კონა ჩალა გამოვიდოდაო.

როგორც ზემოთ ვამბობდი, სიმინდის ტოდებს ნალიაზე ყრიდნენ გასაშრობად. აჭარის ზევან ადგილებში ძალიან ნოტიობა იცის და ამიტომ იქ სიმინდს ნალიის ქვეშიდან ფუტს, კვამლს აძლევენ ხოლმე, რომ სანდოდ გამაშრალიყო სიმინდი, თორემ თუ კარგად ვერ გამოშრებოდა, მაშინ ჩრჩილი, პეპელა ვაუჩნდებოდა („**დაჩიჩავდა**“) და დაღებოდაო.

ნალია ძელურია და საკმაო ჩურჩუტანები აქვს, ასე რომ ნიავე შიგ თავისუფლად დაქრის.

სიმინდს ვადაარჩევდნენ სათესლეს ცალკე და საქმელს ცალკე. სათესლე ტაროს კარგა მწიფესა და სრულს იღებდნენ, **უღლუბად** აკეთებდნენ. ორ კოტას ქუნჩაღს მოადეკებინდნენ, უკან ვადასწევდნენ და ქუნჩაღით ერთმანეთს ვადააბამდნენ და ჰერზე ვადაჰკიდებდნენ, რომ გამოშრალიყო და არ ჩახურებულიყო. სათესლე სიმინდს როცა დასათესად გაარჩევდნენ, მაშინ თავსა და ბოლოს წააფშენიდნენ და საქმელ სიმინდში ვაურევდნენ, შუა ნაწილს-კი სათესლედ ვაარჩევდნენ.

საქმელ სიმინდს ზოგან (ზეგნებში უმთავრესად) შემოდგომითვე მთლად ფშენიდნენ თორემ, ზოგან-კი (ბარად) ნაწილ-ნაწილ, იმდენს გამოფშენიდნენ, რამდენსაც გამოსაფქველად წისქვილში წაილებდნენ.

სიმინდს ფშენიდნენ შემდეგნაირად: ან ხელით სულ უბრალოდ — თითებით აკლიდნენ მარცვალს, ან ტაროს ტაროზე უხახუნებდნენ და ისე ფშენიდნენ, ან, მომეტებულ შემთხვევაში, **ტაქვეით** (ზეგანში), ანუ **წოვბათი** (მოკლე ჯობია მეტრის ოდენა), სიმინდის ტარო ნალიაზე ეყარა.

ნალიას იატაკად ქერები აქვს გაწყობილი, რომლებიც ერთმანეთს ეჭიდებიან ცეხული კი არ არის, არამედ ზუაზე იმოდენა სახსარი აქვს დაგვეხურა, რომ მარცვალი თავისუფლად გამოეტეოს. ნალიაში დაყრილ სიმინდის ტაროებს ტაკვეცს ანუ ზოფას სცემდნენ და მარცვალს აყრევინებდნენ. მარცვალი ძირს, ნალიის ქვეშ ცვიოდა, ხოლო კობერი ნალიაშივე რჩებოდა. მარცვალს მერე არკვევდნენ, ასუფთავებდნენ და ფქვავდნენ. კობერზე შერჩენილ თითო-ოროლა მარცვალს ხელით ფშენიდნენ. დაფშენილსა და გამხმარ სიმინდს ინახავდნენ **ხარომაში**.

ხარო ხის ყუთია, რომელიც მალა, ქერში აქვთ.

ს. ორბელიანს „ხარო ქვითკირის ორმო“-დ ვიძინია და სხვაგან ხარო სწორედ მიწაში გათხრილი ორმოა, მაგრამ აქარაში იგი მიწის ზემოთ ამოსულა. მათი მიწა ნოტიოა და მიწაში სულადის შენახვა არ შეეძლოთ.

მკა და თიბვა

მკა. ზემოთ თავის ადგილას აღნიშნული გვექნდა, რომ ამჟამად აქარაში სიმინდია გაბატონებული პურთან შედარებით. პურს თუ თესენ, თესენ მეტად მცირედ მეთქი. მაგრამ რაც არის, მასაც ხომ მოსთვლა უნდა.

მკა ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით აქარაში არ არსებობს, არ იხმარება თვითონ ტერმინიც.

აქარაში საერთოდ მოსავალი სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა დროს მწიფდება ქვეყნის ტოპოგრაფიული პირობების ნაირნაირობის წყალობით. შემოდგომის პური მწიფდება მარიაშობისთვის პირველიდან (ძვ. სტ.), ხოლო გაზაფხულისა ამავე თვის გასულიდან. წელიწადის ამ დროს აქარლები **ქალღობას** ეძახიან და იმ ადგილს, სადაც ამ დროს მუშაობას აწარმოებენ — **ქალღს**, თუმცა იმ ადგილზე კალო (რგვალი მოედანი პურის სალუწად) და აგრეთვე ადგილსამყოფელო, სადაც კალოობას ეწვეიან, შეიძლება სულაც არ იყოს. კალოსა და კალოობას აქარაში თავისი ნამდვილი, პირვანდელი მნიშვნელობა დაკარგული აქვს.

დამწიფებულ პურს აქარლები კი არა მკიან, არამედ **თიბვენ ცალით**. ცელს **თიბიფანსაც** ეძახიან. ყანასაც ისევე თიბვენ, როგორც თივას. იმ ადგილებში, სადაც ცელს ვერ მიუყენებენ, **მანვლით** გამოსთიბვენ. აქარული მანვალი (ნამვალი) დაუკბილაეია.

პურის თიბასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია და თივის თიბვისა ერთი და იგივეა. ტერმინი ზოგი მკისა შერჩენილა, ზოგი თიბვისა და ამ მხრივ მდიდარი ტერმინოლოგია გვაქვს, რომელსაც ბოლოს განვიხილავთ. ამათვე მივმართება და ერთად განვიხილავთ სიმინდის მოსთვლასთან დაკავშირებულ ტერმინოლოგიასაც, რომელიც აგრეთისავე ბუნებისაა.

თიბა. ზემოთ, ხენა-თესვაში აღნიშნული გვაქვს, რომ აქარაში მიწების გაპოხიერება დასვენებითა და მორწყვით, ე. ი. გაკალავებითაც იცოდნენ მეთქი. გაკალავებულში ბალახს თიბვენ, საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ აქარლები სათიბებს რწყავენ. აუთონს სათიბს **ხაღას** ეძახიან. არის, რა თქმა უნდა, ურწყ-

უკვი სათიბებშიც. ნარწყავის თივას ამჯობინებენ. ამას გარდა ნარწყავი თივებიც ითიბება: ერთხელ ზაფხულში, მარიაშობისთვეში და მეორედ შემოდგომაში კენისთვეში. მეორედ გათიბული დაბალია, ნორჩია, მაგრამ სამაგიეროდ ხშირია. აჭარლები მეორედ გათიბულს **მორჩხ**-ს ეძახიან.

მორჩხ-ს საზამთროდ ინახავენ ჩვილი საქონლისათვის, როგორც უფრო ნოყიერ საკვებს. მორჩვისას **ნარჩხ**ს აკეთებენ და ისე აკმევენ (ნარცხის შემზადება იხ. საქონლის საკვებში).

აჭარაში თიბავც, ისევე, როგორც სხვა მოსავლის სთველიც, სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა დროს იწყება. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ თიბვა მარიაშობისთვის დამდევადან (ძვ. სტ.) იწყება. ასე ამბობენ თვითონ.

თიბვის დროს **შალღა** ჰქვიან. გათიბვამდე **ბალახი** ეწოდება, ხოლო გათიბვის შემდეგ **თიბა**. თივას თიბვენ **ცაღით**. თვითონ პროცესს **თიბა**-ს უწოდებენ (ამბობენ: **თიბს, თიბენ**). ფერდა ადგილებზე აჭარლები თავდაღმა თიბეას რჩებოდნენ. ერთი კაცი ერთ დღეს 2-3 კოდს, 2 სელისას გასთიბავდა. კარგ ქალაში კოდზე ერთი კარგი ზინი გამოვავ.

კაცი რომ თიბს, ქალი მისდევს და **ფრცხით ზელს**, ანუ **ღვარაუღს**, **გვარალს** **შიღვში** შლის, რომ ბალახი მალე გაშრეს—„ცოტაზე პირი რომ წუხნება, მაშინ გადავაბრუნებთ რომ მალე გაშრეს“-ო.

შელი, ანუ **ღვარაუღი**, **გვარალი** ეწოდება თიბის დროს ცელის მიერ მოცული ბალახის შარს, ხოლო **შიღვი** იმ ადგილს, რომელშიც ბალახი მოითიბა და ცარიელი დარჩა.

სალამო ხანზე, თივას, თუ კარგა გაშრებოდა, შეაგროვებდნენ ფოცხითვე **თაფულ**-ებად (აჭარაში, სადაც კი ჩვენ მოვიარეთ, ყველგან **თაფული** თქვეს აღნიშნულისათვის, მხოლოდ ს. ინწყვირეთში **ბულული** უწოდეს. დანყრილებით იხ. ქვემოთ). თაფულს **შიაულ**-ს გაუგდებდნენ, აიღებდნენ (თაფული წარმოადგენს იმოდენა თივას, რასაც ერთი კაცი ერთი მერულით ერთ ჯერობაზე იღებს) და **ბულულ**-ად დასდგამდნენ. ზოგჯერ კი, მაგ., ლორჯომში 5-10 თაფულს ერთად შიადებდნენ, ქვეშ **შირახს** (ორ ცალს) გაუყრიდნენ და ორი კაცი (ერთი წინიდან და მეორე უკანიდან) ასწევდა და მიიტანდა იმ ადგილას, სადაც ბულული, ან ზინი უნდა დაედგათ. რამდენსაც ორი კაცი ქვრებით ასწევს, **შირახს** ეძახიან, ხოლო ლორჯომში **ბულულიც** უწოდეს. ბულული **ბურაღის** ფორმითაც იხმარება. ქვანაში მაგ.: **თაფულებიხაგან აკეთებენ ჭვირთს**, ხოლო ჭვირთებისას **ბულულს**.

იქ სადაც თაფულებს პირდაპირ ბულულად დგამენ (მაგ. ს. ხიხაძირში), ერთ ბულულში 30-მდე თაფულს ანგარიშობენ, ხოლო სადაც თაფულის შემდგომი საფეხური ჭვირითია, რომელსაც ლორჯომში ბულულს ეძახიან, ჭვირთში ანგარიშობენ 5-10 თაფულს. ლორჯომში ბულულს (ჭვირთს) **ზვინად** სდგამენ და მასში 5-7 ბულულს (ჭვირთს) ანგარიშობენ, რაც 25-70 თაფულს უდრის. ქვანაში ბულული უკვე იმოდენაა, რომ მას სტოვებენ ქალაში. ისინი თაფულს ჭვირთებად აკეთებენ, ხოლო ჭვირთს ბულულად. ასეთ ბულულში 3-5 ჭვირთს ანგარიშობენ, რაც უდრის 15-50 თაფულს. ბულული უმთავრესად ერთ-მარხილიანია, ზინი კი ოთხ-მარხილიანიც შეიძლება იყოს.

ბულუღისა, ანუ ზეინის მნიშვნელობით აქა-იქ თურქულ სიტყვა **კილინი**საქცხმარობენ, რომელიც იმასვე ნიშნავს, რასაც ზეინი.

ზეინს შუაზე **დაჯაჯაბიანი ხე** (კაპეზიანი ხე) აქვს ჩარკმული. თივას ამ ვაპებს აჭერინებენ, რომ არ დაზეადეს და თვითონ ხე ზეინს ამაგრებს, რომ არ წაიქცეს. ზეინის დადგმის დროს ზედ ბალსს შეაყენებენ ხოლმე და ფეხით ალა-ხეინებენ, რომ მაგრ დადგეს ზეინი.

თაფულებისა, ჭვირთებისა და ბულუღების აღება-დაღება თივის გათიბა-გაშრობის შემდეგვე ხდება. ზეინს კი, ხოლო იქ სადაც ზეინის მავერიობას ბულუღი ეწევა, ბულუღს, ჭალაშივე სტოვებდნენ ათიოდე დღის განმავლობაში, რომ **გამოჩაბდეს, განუზაფდესო**.

სურ. 3. სელი თივით დატვირთული

თუ ვინიციობაა თივა არ იყო რიგიანად გამშრალი, ან სველი შეჰყვა, **გახსრ-ღება** და გაფუჭებაო, ჩახურების შემთხვევაში **ამოუზუზავდნენ**, გაშლიდნენ, გააშრობდნენ და ისე დაზეინავდნენ.

ნაწეობა ბალახის გათიბა შეიძლებაო, ოღონდ სველი არ უნდა შევაქუჩოთო, თორემ გახურდებაო.

ბოლოს, თივას მარბილით, ან სელით ეზიდებოდნენ შინ (იხ. სურ. 3) და ინახავდნენ **საბაქლში**. ზოგი ჭალაშივე სტოვებდა. ოთხ **ღირმეს** (ბომს) დაასობდა, ზედ ჭერებს გაუდებდა, შუაზე მალალ **საქმის** მისკემდა და ზედ დასდგამდა თივას. ასეთ ზეინს **შადგმულ ჯვინს**, ან **ბოგა ჯვინს** უწოდებენ. მალაა, საქონელი ვერ მისწვდება. საყე თივას ამაგრებს, რომ ქარმა არ წაილოს, არ წაიქციოს. მთელი მონათიბი ერთად იდგმება. ასეთი ზეინი ჭალაში რჩებოდა სამ-თრამდე, 2-3 თვეს.

ლევზა

ქართული
ენის მეცნიერება

პურს კალოში ლეწავდნენ. აჭარლებს კალო, როგორც ცალკე სამეურნეო ერთეული, არა აქვთ. კალოდ გამოყენებულია სახლის ეზო და ამიტომაც არის რომ კალოს განსაზღვრული სიდიდის გამორკვევა შეუძლებელია. ეზოს არა აქვს ის სპეციფიკური სიმრგვალე და მოყვანილობა, რაც კალოს ახასიათებს ხოლმე. ეზო მეტის-მეტად ქვიანი და უსწორმასწორო იყო. ეზოში ყრიდნენ პურს იმდენსა და იმ ვარაუდით, რამდენი კვერის შებმაც შეეძლოთ. კალოში შეიძლება ევლო 1-4 კვერსო. თითო კვერის წილობაზე კალოში ჩაიყრებოდა 2 სელი პური, ე. ი. თავთავი. სელი გამოვა, მათი სიტყვით, 10-12 ფუთი. გალენის შემდეგ აქედან გამოვიდოდა 4-5 ფუთი ხორბალი, ხოლო დანარჩენი ბზე.

მომკიდ პურს კალოში ფენდნენ **მეკაულით**. კარგა რომ წამოდლედებოდა და კალოცა და პურიც კარგა გაფიცხდებოდა, მერე ზედ კვერს შეაყენებდნენ. კვერში შებმული იყო უღელი ხარი. კვერს ედგა ან კაცი, ან ქალი და ხარებს სახრით ერეებოდა. კვერი ხან მარჯვნივ დაჰყავდათ და ხან მარცხნივ, რომ ცალმხრივ გადალესილისთვის ახლა მეორე მხრივ გადაეელო კვერს. ლენვის დროს თან **მეკაულით ჯენაჰვდნენ**, რომ ქვეშ მოქცეული გაულენწავი ყანა ზევით ამოეყარათ. **აჯენაჰვა** ხდებოდა 2-4-ჯერ. დამოკიდებულია ამინდსა და ჩაფენილი პურის რაოდენობაზე. თუ ბევრს **ჩაჰფენდნენ**, ერთ დღეს ვერ მოასწრებდნენ გალენწვას, ნამეტნაეად მოზეგანო ადგილებში და მეორე დღესაც უნდებოდნენ.

გალენწილს მერულითა და **ფოცხით მოჰრიდნენ** და **ცოცხით მოჰვინდნენ** და **ხვაჰვად**, თიღად დგამდნენ ნიაგის სისწვრივ. **ფიწალს მისცემდნენ** და ჰაერში **გაბნინაჰვდნენ**. ხორბალი კალოს გულში ჩამოდიოდა და ხვავად დგებოდა, ბზე-კი ნიაგს განზე მიჰქონდა. **ბჟაჰ არნადით ზუჰჰაჰვდნენ**, ხვეუდნენ. მერე ფიწლით იღებდნენ, გოდორში ყრიდნენ, გოდორს ზურგზე იკიდებდნენ და ბზეს **საბჰაღში** ინახავდნენ.

აჭარული **ქჰჰკი** პატარა ზომისაა, ფიჭვისაა. **ქაში** გარდიგარდმო შუკრივად არის, აღმადღაღა-კი არა. კაეს გარდა კვერს რკინის ნამსხვრევებიც უსხედს, რომელსაც **ღანანს** და **ჰილიჯ-საც** უწოდებენ. კაეს ჩასმას **მოჰაჰჰჰჰ** ეძახიან. კაეს ზოგან **ქჰჰკის ძვა** ჰქვიან (ს. ხიხაძირი).

საერთოდ აჭარაში, სადაც კი შემხვდა კვერი, ყველგან პრიმიტიულად არის მოკობილი.

ასაბმელი ყველას თავისივე ჰქონდა და ისწვრივი იყო.

კვერის თავს **ბჟჰ-სა** და **ქჰჰკი ლჰრხ-ს** ეძახიან, ასაბმელს **ნეცხვი-ს**.

სიმინდის მოსთვლასა, მკასა და თიგვასთან დაკავშირებული ზოგობითი ტერმინის მოკლე მიმოხილვა

როგორც მკითხველი დაინახავდა სიმინდის მოსთვლასა, ყანის მკასა, თივის თიბასა და მთლიანად ამ მოსავლის მოსთვლა-დაბინავებასთან მრავალი საყურადღებო ტერმინია დაკავშირებული. ეს ტერმინები საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ ზოგი ტერმინი როგორც სიმინდის მოსთვლაში, ისე ყანას მკასა და თიბაშიც გვხვდება. ამასთანავე ადამიანს თვალში ეცემა აღნიშნულ მეურნეობასთან

დაკავშირებული ტერმინოლოგიის მეტის-მეტი სიუხვე, რომელიც ამჟამად ბნის მიმდევარი ხალხის მაღალ კულტუროსნობას ამჟღავნებს. **გინგლინოსეკა**

პირველი ტერმინი, რომელიც ჩვენს ყურადღებას იპყრობს არის **ჰალი**. სიმინდს რომ ჭრიან, რასაც მომჭრელი ხელში დაიჭერს, იმას ჰელი ეწოდება. ჰელი ეწოდება აგრეთვე, როგორც ყანის (ყანას არა მკიან), ისევე თივის ნათიბის მოთიბულ შარს.

ს. ორბელიანს ჰელი (ასეთი სახით) თავის ლექსიკონში არა აქვს. სამაგიეროდ მას მოეპოვება **მჰალეული**, რომლის შესახებაც ამბობს: „ველეულია ყანისა“-ო (იხ. ლექსიკ.) და **მჰალი**, რომელსაც **პეშვა**დ განმარტავს (ლექსიკ.). მჭელეული პროფ. ივ. ჯავახიშვილს აქვს განხილული თავის „საქ. გკონ. ისტორიის“- II წიგნში (იხ. თ. II, § 2, გვ. 83). მჭელეული პროფ. ივ. ჯავახიშვილსაც, ისევე, როგორც ს. ორბელიანსაც, მომიკლი ყანის უმცირესი ერთეულის, ე. ი. რასაც მომკალი მუჭაში, ხელში დაიტევს, სახელად მიაჩნია.

აჭარული **ჰალი მჰალის** გამარტავებულ, თავიადურ მ ჩამოკლიბულ სახეს უნდა წარმოადგენდეს. ქართულში ხომ ხშირია ასეთი შემთხვევა? **მჰალეული** მჭელისაგან ნაწარმოები სახელი უნდა იყოს ისევე, როგორც **ძნეული**, **გრძნეული** და მისთ. საბაბს განმარტებითაც **მჭელეული** პეღეულია ყანისა, მჭელი კადვე **პეშვა**ია. მჭელეულიცა და მჭელიც ადამიანის ერთსა და იმავე ასოს, უფრო ზედმიწევნით, ასოს ერთსა და იმავე ნაწილს — ხელის მტევანს უკავშირდება. ხელეური მხოლოდ პეშვით შეიძლება აიღოს ადამიანი. ახლა თუ ჩვენ საქართველოს სხვა კუთხეებშიც მიმოვიხედავთ და აღნიშნულ ტერმინს მოვიკითხავთ, ვნახავთ, რომ მაგ. ქიზიყში მკის დროს ნამგლის ერთ გამოსმაზე ხელით, პეშვით, ანუ მუჭით აღებულ მოკრიალ თავთავებს **მუჭაული** ჰქვიან. მაშასადამე გამოდის, რომ მუჭით აღებულ მოკრიალ ყანას ეწოდება მუჭეული, ისევე როგორც **ველისაგან** გვაქვს **პიღეული**, **გუთნისაგან** **გუთნეული** და მისთ. ცხადია, რომ **მჰალიც**, **მჰალეულიც** და **ჰალიც** **მუჭაულისაგან** მიღებული სიტყვებია. **მუჭეულისაგან** უ-ს დასუსტებისა და გაჭრობის გზით უნდა მიგვეღო **მჭეული** და შემდეგ **მჭელი** და შემდეგ ზეორადი წარმოების გზით **მჭელეული**¹.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ჩვენ ვფიქრობთ რომ **ჰელი** მჭელისაგან, რომელიც თავის გზით **მუჭეულისაგან** არის, უნდა იყოს მიღებული. ამას გვაფიქრებინებს მათი არა მარტო გარეგნული მსგავსება, არამედ ისიც, რომ ჰელი აჭარაში მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იმ პირველი საფეხურის ტერმინია, რასაც მჭელეული, ანუ უფრო სწორედ, მუჭეული გამოჰმატავს. ამჟამად აჭარაში ყანის მკა აღარ არის წესად, არამედ თიბენ, მაგრამ როგორც ყანის

¹ რაც შეეხება იმ გარეშობას, რომ ქართულში ამჟამად უ-ს რედუქცია იშვიათი მოვლენაა, ეს მაგდენ დაბრკოლებას ვერ შექმნის, რადგან აღნიშნული პროცესი, როგორც ჩანს ისტორიულ ზანამდე დასრულებულა, რადგან დაბადებაშიც მჭელეული გვხვდება. უნის რედუქციის მაკალითად შეიძლება საყდარი (საყუდარი) დავასახელოთ. აგრეთვე გონ სიტყვისაგან წარმოებული **უგანური** — **უგნური** — **უგური**.

ამას გარდა შეგვიძლია ფონეტიკურად მონათესავე მოვლენაც დავასახელოთ. მაგ.: ქართულში ამჟამად **ი-ს** რედუქცია არა ხდება, მაგრამ რამდენიმე სიტყვა გვაქვს, რომლებშიც ი ვარდება. მაგ.: აგრეთვე **ძიღისპირა**-საგან უნდა იყოს მიღებული **ძიღისპირა**. **მცირე-ს** ნაცვლად **ქიზიყში** **მცრე** იმარება, **კინჭილა-ს** ნაცვლად **კიჭლა**, **უფილი-საგან** გვაქვს **აუფლება**.

მკის, ისევე თივის თიბვის პირველი საფეხურის სახელად ქელია (აგრეთვე ეწოდებოდა ული და გვარალიც, რომელთა შესახებაც, იხ. ქვემოთ) მიღებული, კვლავ ეწოდებოდა აგრეთვე ერთ ბლუჯა მოჭრილ სიმინდებსაც, რაც ხელში უჭირავთ (იხ. სიმინდის მოსთვლაში). ჩვენ გვგონია, რომ პურეულის თესვის შემკირების გამო და მასი ადგილის სიმინდის კულტურის მიერ დაჭერის გამო, ყანის მკას მიანებეს თავი, რადგან მცირე იყო და მას მათს მეურნეობაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა არა ჰქონდა, ხოლო მკასთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია გადაბარგდა ყანის კულტურის შემცველი კულტურის მოსათვლის სხვადასხვა სტადიის აღმბეჭდავად—სიმინდის მოსთვლაში და თივის თიბაში. თიბაში იმდენად, რამდენადაც თვითონ ყანის მკა ყანის თიბვაჲ იქცა. მსგავსი მოვლენა, ე. ი. ერთი კულტურის მიერ მეორის განდევნა და წინამორბედი კულტურის მრავალი რამის, თუნდაც მისი ტერმინოლოგიის, რომელიც ყველაზე უფრო კონსერვატიულია და ხშირად იმის საწინააღმდეგო მნიშვნელობის მატარებელია (ისტორიულად), რასაც ამჟამად გამოჰხატავს, მეორის მიერ შეთვისება ყველასათვის ცნობილია.

ახლა განსახილველი გვაქვს მეორე ტერმინი—**ღვარლი**, ანუ **გვარალი**, ორივე პარალელური ფორმაა ქელისა (მეყეულისა), ე. ი. ნიშნავს მოცეცილი ყანისა, ან თივის შარს.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს თივისს ლექსიკონში არც ლვარელი მოვკვება და არც გვარალი. საშაგიეროდ მას შეუტანია ლექსიკონში „**გვარალი** თივის თოკის“ მნიშვნელობით და ვეფხის-ტყაოსანს იმოწმებს (იხ. **გვარალი**, **გორალი**, **გორლი**) და „თივის“ საბედად“ განმარტავს; ხოლო საბელთან ამბობს: „**გვარლი** არს საბელი თივათაგან შეგრებილი“—ო (იხ. ლექსიკ.).

ვეფხის-ტყაოსანში მართლაც გვხვდება გვარლი (გვარალი?). აეთანდლი ტარიელის სამებნელად რომ წაეა და ასმათს ნახავს პირველად და მათ შორის რომ საუბარი გაიმართება ტარიელის ამბის ცნობის შესახებ, ასმათის ჯიუტობით განაწამები აეთანდლი ვებნება ასმათს:

„აწ დაო, შენთა კელთაა ჩემი საბელი ყელისა,
სხეად ულონოა უშენოდ ჩემგან აღპყრობა კელისა;
რასაცა მიზამ, შენ იცი, შენ ხარ წამალი ხელისა,
და თვარ ვისმცა ექმნა **გვარლითა** შეკრვა თავისა მრთელისა?!“

(ვეფხ. ტყ., ი. ა ბ უ ლ ა ძ ი ს გამოც., 1926 წ., ხანა 191). **გვარლი**, ან **გვარალი** (ზემო-მოყვანილ ლექსში ჩვენთვის საჭირო სიტყვა ისეთი ფორმით—მოქმედებითი ბრუნვით [**გვარლითა**]—არის მოყვანილი, რომ შეიძლება ა-ს რედუქცია დაჰმართოდა) ვეფხის-ტყაოსანშიც თოკის მნიშვნელობით იხმარება. ცხადია ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს აღნიშნულ ტაეებზე დაუწყარებია თავისი განმარტება, მაგრამ არა ჩანს საიდან ამოიღო ის ცნობა, რომ „**გვარლი** არს საბელი თივათაგან შეგრებილი?“ როგორც ვიცი თივისაგან შეგრებულ თოკს **აღშრლი** ეწოდება ხვესურეთს (იხ. ჭართ. საენათმეც. სპზ. წელიწდული I-II, 1923-4 წ.წ. ბ. გაბუტრის ხვესურული მასალები პრაფ. აკ. შანიძის რედაქციით დაბეჭდილი, ლექსიკონი, **აღერდი**), „**აღერდი**, საბას, ნედლ თივად“ აქვს განმარტებული (იხ. ლექსიკ.).

ჩვენ აქ ამჟამად აღერდისა და გვარალის ურთიერთობა არ გვაინტერესებს. აღენიშნავთ მხოლოდ, ჩვენ გვაინტერესებს აჭარული ლვარელისა და გვარლი-

სა და ვეფხის-ტყაოსნის გვარლისა (თუ გვარლის) და საბას გვარლისა, გვერდ-ლისა, გორალისა, გორლის ურთიერთობა. თუმცა საბას არაკებულ ურთიერთობა-ნე-სიკრუისა, 156 არაკი) აღერდი მოთიბულ ბალახს ნიშნავს და არა თოკს, რაც საყურადღებოა და ხელს გვიწყობს გვარლ-თოკისა და გვარლ-მოთიბული ბალახის მნიშვნელობათა გაერთიანებისათვის.

მაგრამ სანამ ჩვენს საჭირო საკითხებს ერთმანეთს დაეფუძირისპირებდეთ, მანამ საჭიროა თვით საბას მიერ მოყვანილ სიტყვათა ნაირობა გავარკვიოთ.

საბას თავის ლექსიკონში მოყვანილი აქვს: **გვარლი**, **გვარილი**, **გორალი** და **გორლი**, სულ 4 სახეობა. როგორც აღვნიშნეთ მას **გვარლი** ვეფხის-ტყაოსანზე დამყარებით აქვს მოყვანილი და შეიძლება **გვარალიც** ყოფილიყო. იქ (იხ. ზემოთ), ამის საბუთს გვაძლევს ის გარემოებაც, რომ საბას **გვარალიც** აქვს, სადაც ვაო-დ არის შეცვლილი (**გორალი** || **გვარალი**), რომელიც იმის საბუთს გვაძლევს, რომ **გვარალიც** უნდა გვეგულისხმება. ონიანი ფორმა დიალექტური სახე უნდა იყოს, რომელიც, ალბათ, საბას დროს ცოცხალი სიტყვაც იყო მის მხარეში. აგრეთვე, თუ **გორლის** **გვარლისა**გან საბას მიერ ხელოვნურად ნაწარმოებდად არ მივიჩნევთ, აღნიშნული ეჭვი კი უსაბუთოა, **გორლიცა** და **გვარილიც** დიალექტურ ფორმებად უნდა მივიჩნიოთ.

ზემოაღნიშნულიდან ცხადად ჩანს, რომ აჭარული **გვარალი** (**ღვარეულის** შესახებ ქვემოთ), შ. რუსთაველის მიერ ვეფხის-ტყაოსანში ნახმარი **გვარლი** (თუ **გვარალი** ... **გვარლითა** შეკრვა თავისა) და საბას **გვარლი**, **გორალი** (**გვარილი** და **გორლიც**) ერთი და იგივე სიტყვაა. ვეფხის-ტყაოსანში და საბას ლექსიკონში **გვარალს**¹ დაგრებილი თივის თოკის მნიშვნელობა აქვს, ხოლო აჭარაში მოცელები (მოთიბული) და ცელის მოსპის დროს გადაბრუნებულ-გადავრებილი თივის შარის მნიშვნელობა.

აჭარაში **გვარალი** თოკის მნიშვნელობით არ იხმარება, იქ მას **თოკვს** ეძახიან. მე მგონი აქედან ცხადი უნდა იყოს, რომ ამათი მნიშვნელობაც უდგება ერთმანეთს და ვფიქრობ, აჭარულს უფრო თავისი პირვანდელი მნიშვნელობა აქვს დაცული, ხოლო რუსთაველისა და საბას **გვარალში** მერკინდელი, მისი კულტურის უფრო მაღალ საფეხურზე გამოყენებულობის შინაარსი აქვთ. პირველად სწორედ შემთხვევითს ნაგრებს უნდა სწოდებოდა ეგ სახელი.

ისმება საკითხი: რა არის **გვარალის** აჭარული პარალელური ფორმა **ღვარეული**? ჩვენა გვგონია, რომ **ღვარეული** **გვარალის** გააზრდიანების შედეგად არის მიღებული, დროთა ვითარებაში ხალხს დაავიწყდა მისი პირვანდელი მნიშვნელობა (იხ. ეტიმოლოგია ქვემოთ) და მისი გააზრდიანება სცადა, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა. **გვარალი** განმარტოებითა დგას და ამდენად ბუნდოვანია მისი მნიშვნელობა, ამავე დროს კი აჭარაში ჩვეულებრივი სიტყვაა **ღვარი**—ქლიერი წვიმის შედეგად მოვარდნილი ხევი, არსებობს **ნიაღვარი**, არსებობს ერთი ხეობის სახელწოდებაც—**ნაღვარევი**, ყველაფერი ეს აჭარელის ფსიქოლოგიაზე გავლენას ახდენდა და **გვარალს** ფონეტიკური მიმსგავსებულობის წყალობით სემასიურადც უკავშირებდა ალბათ **ღვარსა** და მივიღეთ მსგავსი ფონეტიკური კომპლექსი **ღვარეული**. უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო ხშირად **ღვარეული** იხმარება, ვიდრე

¹ ამის შემდეგ სიმოკლისათვის ზოგადი მნიშვნელობით ამ ფორმას ვიხმარ.

გვარალი. მე თითქმის ყოველთვის ჯერ ლეარეულს მეტყობდნენ ხოლმე, მან შექმნა გვარალს. ამჟამად ჭიდილშია ეს ორი სიტყვა.

იბადება კითხვა: რას უნდა ნიშნავდეს გვარალი, ანუ გორალი? გორალი (resp. გვარალი) ჩვენ **გორგალ** სიტყვიდან მიღებულ დ მიგვაჩნია. **გორგალი** ს ა ბ ა ს განმარტებით „ნასთი დახვეული“—ა (ლექსიკ.). სახელოვან ლექსიკოგრაფს ამ ტერმინის მართა, ასე ვთქვათ, ტექნიკური მნიშვნელობა აქვს აღნიშნული. ამისაგან მრავალი სიტყვა გვაქვს ნაწარმოები. ჩვენი **გორგალი** და სხვა მისი მსგავსი სიტყვებიც ფუძე გაორკეცებული სიტყვები უდა იყოს. რომ უფრო ნათელი იყოს, ამ სერიის სამ სიტყვას განვიხილავთ: **გორგალხა**, **გოგორასა** და **გორგოლახ**. უკანასკნელი ორი სიტყვა ურმის, ეტლის თვალსა ნიშნავს, როგორც თავან პირველი ს ა ბ ა ს ა ც მოეპოვება, ხოლო მეორე ქიზიყში ჩვეულებრივი სიტყვაა თვლის, პატარა თვლის აღსანიშნავად. სამივე სიტყვის ერთმანეთისაღმი დაპირისპირება ყველასათვის ცხადყოფს, რომ ისინი **გორ-გორ**-ისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები. ქიზიყურ **გორგოლა**-ს ყველაზე უკეთ აქვს დაცული თავისი პირველადი სახე, ოღონდ მეორე რ ლ-დ შეცვლილა, რაც ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართულისათვის. **გოგორა** სიტყვაში პირველი ნაწილის რ-ა დაკარგული და ამით გამარტივებულა საქმე, ხოლო **გორგალ**-ში, როგორც რ-ს ლ-დ დისიმილაცია მომხდარა, ისევე ხმოვანსაც განუცდია დისიმილაცია და ო ბ-დ ტყუულა (გორგორი — გორგალი). ჩვენა ვფიქრობთ, რომ **გორგალ**შიც მსგავსივე მოვლენა უნდა მომხდარიყო, ე. ი. უნდა მომხდარიყო მეორე ნაწილის ო ს ა და რ-ს ბ-დ და ლ-დ გადატყვევა და მერე მეორე ვ-ც დაკარგულიყოს (გორგორი — გორგალი — გორალი), ხოლო გორალისაგან გვარალის მიღება, ე. ი. ო-ს ვა კომპლექსად გარდატყვევა, ხომ ჩვეულებრივი მოვლენაა ქართულში და ამაზე სიტყვის გაგრძელება არცა ღირს.

თვითონ **გორ-გორ**-ის შემადგენელი **გორ** ნაწილი იგივე სიტყვა უნდა იყოს, რაც ჩვენ **გორ**-ვა და **გორ**-ება ზმნაში გვაქვს. **გვარალიც** ხომ, როგორც თოკის მნიშვნელობით, ისევე ნათიბის შარის მნიშვნელობითაც, ნაგრებს, ნაგორებს თივას წარმოადგენს.

მ მ ს ა მ ო ნ ლ ე ო ბ ა

მესაქონლეობას აქარაში უფრო დამხმარე მნიშვნელობა ჰქონია, ვიდრე თავისთავადი.

აქარლების სიტყვით — საქონელს იჩენდნენ ისინი ნაკელის გულისათვის. მათ მიწას ნეხვი თუ არ დაეყარეს, ისე მოსავალი „ანაგებათ არ მოვა“—ო. ამას ვარდა, მესაქონლეობიდან აქარელს მეორე შემოსავალიცა ჰქონდა, ასე ვთქვათ, ძროხის პირდაპირი მონაგები. ეს ვახლავთ კარაქი, ყველი და დო.

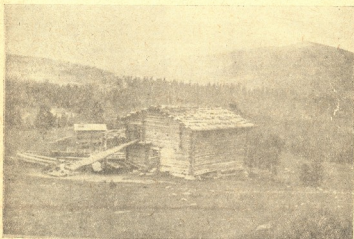
აქარლები თავიანთი საქონლის გულისათვის რამდენადმე მომთაბარებოდნენ. ზამთარში ძროხა დამწყვედელი ჰყავდათ ახორებში, დიდი თოვლების გამო, ხოლო ზაფხულში მთაში მიუდიოდათ.

მაისის 1-15 (ძვ. სტ.), ამინდისა და ადგილმდებარეობის მიხედვით უზღო-
ხას მთაში ერეკებოდნენ, ოჯახიდან თან მისდევდა ერთი გამოცდილი მკურნა-
ლი, რომელმაც კარაქისა და ყველის კეთების კაი ხელი იცოდა, ერთი ბავშვი
და კიდევ შეიძლება ისეთი ვინმეც გაჰყოლოდა, რომელსაც ბარში ყოფნა
უჭირდა.

საერთოდ აჭარლებს მთაში ყოფნა უყვართ. ამ დროს ბარადაც აქვთ საქ-
მე (კალოზბაა: თიბა, შკა, სიმინდი და მისთ.) და ამიტომ სულ ვერ აყრილან
და წასულან მთაში.

მთაში მათ ორსართულიანი ახორები ჰქონდათ, ფიცრისა. ქვემო სართული
საქონლისათვის ჰქონდათ და შიგ ფურები ჰქადათ (დანარბენი აზადი ძროხა
გარეთ ყრია ღამე), ზემოთ თვითონ იყვნენ და სარძივ განყოფილება ჰქონდათ,
სადაც აკეთებდნენ კარაქს, ყველსა და სხვ. (იხ. სურ. 4).

სურ. 4. ახორი წინიდან

ასე, მკათათვის გასულისაგან (ძვ. სტ.) იმართებოდა მთის დღეობები, რო-
მელსაც მიმხლიობას, მიმხლიანობას, ანუ ნახლიობას ეძახიან. ამ დროს ბა-
რიდანაც აღიოდნენ და იმართებოდა ლხინი, რომელსაც ხეირობას უწოდებენ.
გრძელდებოდა სამ დღეს.

ისეცა ხდებოდა ხოლმე, რომ საქონელს პატრონი არ მისდევდა თან მთა-
ში, არამედ სხვას ატანდა. მაშინ საქონლის პატრონი ან სულზე მანეთს (ძვე-
ლებურად) გადაიხდიდა, და კარაქსა და ყველს თვითონ წაიღებდა, ან არადა,
არაფერს გადაიხდიდა და რასაც წველს გააკეთებდა მომვლელი, თავისი იქნე-

ბოდა. პატრონს ძროხაზე 1-2 ოყა კარაქს მისცემდა და ეგ იყარს **ტანაჩქინი**
თვითონ ჰრჩებოდა გასამრჯელოდ.

მთაში რომ აჰყავდათ საქონელი, საძოვრებზე ყველა-კი არ დასდევდა ცალ-ცალკე და თითოეულად თავის ძროხას საშუქვსავად, არამედ მთელ სოფელს ერთი მწყემსი ჰყავდა და ის ამოვებდა. მეძროხეს გასამრჯელოდ ეძლეოდა ყოველ 4 მეწველ ფურზე 9 ოყა სიმინდი და შშრალზე ყოველ 8 სულზე აგრეთვე 9 ოყა, წვრილფეხზე 15 კაპ. (ძველ-კვალობაზე) -**მთელ თიობას**, ე. ი. მთელი ზაფხულის სამთო სეზონში.

ქვემო-აპარლები თვითონ არ მიდიოდნენ მთაში, რადგან მათ საძოვარი მთები არა ჰქონდათ, ისინი ზემო-აპარლებს ატანდნენ თავიანთ საქონელს იაი-ლებზე.

მწყემსის ავლა-დიდებას შვადგენდა ერთი **ჯოხი** და **ტავარჯუში** მკადის ჩასადებად.

საზაფხულო საძოვრები სოფ-ოფრად ჰქონდათ. უწინ ბეგებისა ყოფილა და ბატი უხდიათ, ეხლა-კი, ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ, როგორც ცხოვრების სხვა მხარეებში, ამ უბანშიც ცვლილება მომხდარი. ბეგები აღარ არსებობენ. საძოვრები სასოფლო საკუთრებაა. ყველა გლეხი თავისუფლად ამოვებს თავისს საქონელს.

საქონელი, მეწველიცა და შშრალიც, ერთადა ჰყავდათ არეული და ისე დაუდიოდათ საძოვარზე, ზბორები-კი ბოსლების ახლო-მახლო დადიოდნენ და სალაშოთ, სანამ ძროხა შოვიდოდა, ამწყვედედნენ, რომ არ მოეწოვა.

მთაში წყალი ბევრია და ძროხას წყალზე მირკვა არ სჭირდებოდა.

მთაში რჩებოდნენ 4 თვეს, მაისიდან ენკენისთვემდე. ზოგან მარიაშობის-თვე რომ გავიდოდა, ზოგან ენკენისთვის ნახევრამდეც რჩებოდნენ; **„ზე რომ იქცევა“-ო**, ამბობენ.

ვისაც ყიშლები ჰქონდა, იმთ მთიდან საქონელი პირდაპირ ბარში კი არ ჩაჰყავდათ, არამედ ბარისა და მთის შუა ზოლზე ბოსლები ჰქონდათ, სადაც ამ დროისათვის მოსავალი უკვე აღებულა და ენკენისთვიდან მოკიდებული სანამ თოვლი მიწას დაჰფარავდეს, იქ დაუდიოდათ ძროხა და ამოვებდნენ ნათიბებსა და მისთანა ადგილებში. ყიშლებზე თვითონ პატრონები მწყსიდნენ. ყიშლაზე 2 თვემდე მოუწყვდათ ყოფნა, თოვლის მოსვლამდე.

ყიშლა ყველა სოფელს არა აქვს, აქეთ ღორჯომელებსა და კვანელებს.

აპარლები მთას **იანილას** ეძახიან. იაილა თურქული სიტყვაა და საზაფხულო სადგომს ნიშნავს (იხ. Zenker). **ყიშლაც** აგრეთვე თურქული სიტყვაა და საზამთრო სადგომს ნიშნავს (იხ. Zenker).

კაცმა რომ მართალი თქვას, რამდენადაც იაილა შესაფერი სახელწოდებაა, რადგან იგი მართლაც საზაფხულო სადგომი და საძოვარია, იმდენად ყიშლა სრულიად შეუფერებელია, რადგან იგი არა საზამთრო, არამედ საშემოდგომო სადგომი და საძოვარია.

რომელ სოფელსაც ყიშლა არა ჰქონდა, იმთ საქონელი კლდე-ღრეში დაუდიოდათ დაზამთრებამდე და იქ მიჰყავდათ იოლას.

როგორც-ი თოვლი მიწას დაჰფარავდა, პირუტყვს ახორციელებდნენ და დამწყვდეულები ჰქადავთ გაზაფხულამდე.

ახორის კარის თავზე ძროხის კენჩხასა და ცხენის ნაღს აკრავდნენ თურმე, ავი თვალისათვის.

ძროხა ახორში ებათ ნ თვეს, როგორც თვითონ გადმოგვეყვინ, გიორგობის-თვიდან მოკიდებული აპრილის გასულამდე (ძვ. სტ.). აპრილი რომ არ ჩავთვალოთ და გამოვაკლოთ, 5 თვე მინც დარჩება. ამ ხნის განმავლობაში ისეთი დიდი თოვლი დევს თურმე აჭარაში, რომ გარეთ არაეის გამოესვლევინებაო. მოსაძოვი ადგილი აღარ არსებობს, სულ თოვლით არის დაფარულიო. საქონელი ახორში ჰშპიათ და იქ უზიდიათ საქმელი. დღეში ერთხელ წყლის დასაღვეინებლად გამოჰყოლიათ გარეთ. თოვლს გაუხვეტდნენ ხოლმე რომ ძროხა შიგ არ ჩაფულულიყო. მეტრზე მეტი თოვლი იცისო.

ს. კემელს, ზოგიერთის სიტყვით, დილა-სალამოს აძლევდნენ. ზოგის თქმით-კი 3-4-ჯერო. ჩვენ პირველი ცნობა უფრო სწორად მიგვაჩნია.

საქონელიცა და საკვებიც დახარისხებული ჰქონიათ. ხბორებს ცალკე აჰმევედნენ თურმე ყველაზე უკეთესს, მეწველიც ცალკე ჰყოლიათ და უკეთესად უკვებიათ. ამათ აჰმევედნენ თურმე მორჩეის ნარცხსა და სუფთა თივას. თუ ძალიან დაცივიდებოდნენ, მაშინ შეიძლება ფქვილის ანაცერის ნარცხიც გაეკეთებინათ.

ნარცხი შემდეგნაირადა კეთდება: მორჩეს (მეორედ გათიბულ თივას, ნორჩს), ან ანაცერს, ან ორსავე ერთად ცხელ წყალს დაასხამენ და გასთქვეფენ. ნოყიერი საკვებიაო.

ხარი თუ მუშაობდა, რაც იშვიათი ყოფილა, კარგად აჰმევედნენ, ყველაზე ნაკლებად ბერწებსა და სხვა წვრილფეხს კვებდნენ თურმე.

საქონლის საზამთრო საკვებს შეადგენდა: თივა, მორჩეი (მეორედ გათიბული ნორჩი ბალახი), ბზე, ჩალა, ხეების კინწრები (მუხისა, ცხემლისა, წიფლისა, უხრავისა, თელისა და სხვ.), ხის ტოტები (რა თქმა უნდა, უჩარაობის-ჩარაა, ჩალაზეც უხეირო საკვებად ითვლება).

საქონელს, თითო ჩაყრაზე, ყოველ 5 სულს, ერთ გოდორ თივას უყრიდნენ, ან ბზეს და საღამოთი ყოველ 2 სულს ერთ კონა ჩალას (კონაში 40-მდე ღერი ჩალა იქნება). ზოგიერთის თქმით-კი უფრო მეტიც უნდა, სულზე კონა-ნახევარი—ორი კონაო.

ერთ სულ საქონელს მთელ ზამთარს შეაჰმევედნენ: სხვილს 4-5 მარხილ (ანუ სულს) თივას, 150 კონამდე ჩალასა და ფიჩხს (ფიჩხს უკანასკნელად მიჰმართავდნენ ხოლმე, როგორც უკანასკნელ საშუალებას). ხბოს 2 მარხილ თივას შეაჰმევედნენ. მორჩეი რაც იქნებოდათ, დავარდნილებს აჰმევედნენ.

ცხენს უნდაო მთელ ზამთარს 10-15 მარხილი თივა. ცხენი ბევრსა ჰმამს, როგორც არამცოხნავი პირუტყვიო.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ აქარლებს საქონლისათვის საკმარისი საკვები არა ჰქონიათ და მეტის-მეტი დაზოგვით უჰმევეიათ. ისინი ასე გადმოგვეცემენ ამ გარემოებას, ოღონდ სხვა რამისათვის. როცა მე ვეტყვოდი ხოლმე: ერთი სული საქონელი რამდენ ნაკელს მოიცემა მეთქი, ისინი მიპასუხებდნენ: „რაცა მეტ მიართმევ, მეტს მოგცემს“-ო. ეს იმას ნიშნავს, რომ საქონელს სა-

კვები, რომ იტყვიან, ძლომაზე არა ჰქონია; ამის გამო მათი საქონელიც მეტად მეტად წვნიკი ყოფილა და უჯიშო ყოველმხრივ. აქვე ზაფხულში მარტო უკლებლივ ყელში მეგრელებს მოუდით თავიანთი ძროხა, რომელიც მშვენიერია, სხელი, ჯიშინი. მე შევეკითხე აპარლებს: რატომ მეგრელების ძროხა არ გაგიჩენიათ, ან ბულა არ გიყოლებიათ მეთქი. მათ მიპასუხეს: გაჩენით კი ვიჩენდით, მაგრამ მერე ისევ დეაპარაფედებოდნენ ზოლმეო. ზამთარში საქმელი არა გვქონდა და იმისთვისაო. მართალიც არის არა მარტო აპარაში, არამედ საქართველოს სხვა მთიან ადგილებშიც საქონლის საკვების დიდი ნაკლებობა იყო და ამიტომაც არის იქნება, რომ ჩვენი მთის ძროხა ასე წვნიკია, მიუხედავად საზაფხულო საძოვრების სიკეთისა, ზამთრის უსაქლობა, როგორც ჩანს, დიდ გავლენას ახდენდა. ბარის ძროხა, რომელიც ზაფხულში მზებზე იხრუკება, მაგ.: თუნდაც ქიზიყისა. სამს აიწონის, თუ მეტს არა, მთის ძროხას, რადგან ზამთარში საკვები საქმარისად ჰქონდა ყოველთვის.

აპარლები ფურს, ხარს, კამეჩს და მისთ. ერთად აღებულს, ზოგადად **ხაძონელ**-ს ეძახიან, და აგრეთვე **ძროხა**-ც ჰქვიათ. აპარლებს ძროხა სოფელურად დაუდით სამწყემსავად; მთელი სოფლის ერთად შეყრილ ძროხას **ნახირსა** და **ჯოგს** უწოდებენ. ამით გარდა თურქულიდან შემოსული სიტყვა **მალ**-იც იხმარება.

ძროხის იმ ნაწილს, რომელიც იწველის, **მეწველი** ჰქვიათ.

ახლად გაჩენილს **ხბო**, **ხობო**, **ფუჩა** და **ტანა** ეწოდება წლამდე, ორივე სქესისას. წლის შემდეგ, ხბო რომ გამოიზამთრებს, მას უკვე **ბარწალა**, **ბარწი**, **ბარწიშვილი** და **მოწი** ჰქვიათ ორსავე სქესისას. მეორედ რომ გაიზამთრებს, დედალს **ბარწიშვილსა**, **დექველ**-სა და **ბარწი**-ს ეძახიან, ხოლო მამალს **მოწი**-ს.

დედალი დეკეულობის დროს უნდა **იღვენოს**. მოზვერი ორი წლისაგან, ე. ი. მოზობაში, **იხვერება**.

პირველად მშობელ ძროხას **ახალპირა**, **დედოძროხა**, **ერთი ხბოს დედა** ჰქვიათ. შემდეგ, მეორესა და მესამე ყოლაზე, უკვე **ფუჩი** იქნება. ფურს **ძროხა**-სა, **დედოძროხა**-სა და **ინეძ**-საც ეძახიან.

იმ ფურს, რომელიც მუდამ წელიწადსა შობს ზოლმე, ცალკე სახელი არა ჰქვიათ, ხოლო, რომელიც წელიწადს ჩააგდებს იმას იმ წელიწადს **ბარწი** ეწოდება. ზოგი ფური არასოდეს აჩენს, სამუდამოდ უშობელია, ასეთ საქონელს **მხრალ ბარწა**, **უძნალ ბარწა**, **ხმალ ბარწა**, **ბურწანსა**, **წინირსა**, **აწინ**-**ვინა წინირსა** ეძახიან. ამასთან შედარებით მშობიარე ძროხას **ხალღას** უწოდებენ.

აპარული ძროხა მეოთხე წელს იგებს ხბოს.

მამალ საქონელს, რომელიც დაიყვრება და უღელში შეიბმება, **ხარი** ჰქვიათ. დაუყვრავს **ბუღა**, **კურო**, **სამბავრო**, **ტამაზლუდი** ეწოდება.

აპარლები კამეჩს **ჯამჭუს**-ს, ეძახიან, დედალს **ძროხა-ჯამჭუს**, **დიშ**-ს, მამალს **ხარ-ჯამჭუს**, **ბარწა**-ს. ჯამჭუსის შვილს, ახლად შობილს **ჯამ**-სა და **კობინა**-ს უწოდებენ წლამდე, ე. ი. გამოზამთრებამდე. წლის შემდეგ, გამოზამთრებიდან

გარეი კობია იქნება, ხოლო მეორე გამოხამორებისას **გადეზი, გეფეჟი** ემამილ-დედლობის მიხედვით იქნება **ხარი გადეზი** და **ქროზა გადეზი** **გაგლიქი** ისეთ ბუღას, რომელიც ვერ გადის ფურზე, **ჰან-ს** ეტყვიან. ასეთს დიპყვერენ ხოლმე. ჩვეულებრივ ორი წლისას ყვერენ.

ძროხას როცა დრო მოუვა და კუროს აიდევნებს, იტყვიან ხოლმე „**ძროხა დევნულობს**“-ო. არის გამოთქმები: **ძროხის დევნა**, ხოლო როცა უკვე მორჩება საქმეს, მაშინ იტყვიან: **იდევნა ძროხა**, **ნადევნი-ო**. ძროხას რომ მუცელი შეეცყომა, ამბობენ: **ძროხამ დეიშაკა-ო**; **დამაკება**, **მაკე**, **მაკე ძროხა-ო**. მეოთხე წელს იმაკებს.

კურო რომ ფურს დაუწყებს საქმეს, იტყვიან: **კურომ გევედა-ო**.

ფური რომ ხბოს გააჩენს, იმაზე ამბობენ: **ხბო შეიყვანა**, **ხბო იშოვა** (იშოა), **ხბოს შოვა**, **ხბო დახვა-ო**. როცა გაბერწდება, მკედარ ხბოს რომ დააგდებს, იმაზე იტყვიან: **ხბო მოაგდოო**, **ცარიელი დარჩა-ო**.

რაშიც ხბო არის გახვეული, იმას **ბუღა-ს** ეძახიან.

წველი

აქარული ძროხა თმცა ძალიან მცირე რძეს იწველიდა, მაგრამ აქარლები ამ მცირესაც ძალიან მზრუნველობით ეკიდებოდნენ და ეკიდებიან ეხლაც. მისგან მრავალნაირ რძის ნაწარმოებს ამზადებდნენ. მათი საქონლის შემოსავალი სწორედ წველი ყოფილა და აგრეთვე ნეხეიც, რის შესახებ ზემოთ თავის ადგილას უკვე გვქონდა ლაპარაკი.

აქარლებს რძის ნაწარმოებისათვის საერთო ზოგადი სახელი არა აქვთ. ყოველ რძის პროდუქტთაგანს კი თავისი საკუთარი სახელი მოეპოვება, რაც ქვემოთ თავთავის ალაგას იქნება მოყვანილი.

თვითონ რძეს ისინი **ჩძე-სა**, **ძე-სა** და **ზე-ს** ეძახიან.

ფურებს სწველიან დილა-სალამოს. საწველელ ჭურჭლად გამოყენებულია **ქასარი**, **კოთხო**, **ქაპიწი**, **ვედრო**, რომელთაც, როცა წველვაში ხმარობენ, ზოგადად **საწველელი** ეწოდება.

სწველის როგორც კაცი, ისევე ქალიც.

აქარული ძროხა დღეში საშუალოდ ორ კილო, ე. ი. 2 ლიტრ რძეს იძლევა თურმე.

მოწველელ რძეს ახორის მეორე სართულში **სარძი** **განყოფილებაში** ინახავდნენ, **გობავში**. 2-3 დღეს აგროვებდნენ. რაც ცხიმი აქვს, ზემოთ მოიგდებდა, მოჰხდიდნენ. მოხდილ შესქელებულ ცხიმს **ნადეზს**, **ჰაიშალ-ს** ეძახიან.

სარძივ განყოფილებას გარეთა მხრიდან პატარ-პატარა სათვალეები აქვს გამოკრილი, რომ იქიდან ნიავემა იმუშაოს. საჭიროა, რომ რძეს ნიავემა უაროს, თორემ ისე გაფუჭდება, დამყავდება, აიჭრებაო.

რძის შენახვის შესახებ აქარლები ამბობენ: „ძეს ქარიან ადგილზე ედგამთ, რომ არ შედედდესო“, „2, 3 და 6 დღესაც დავტოვებთ რძეს თუ ცოცა“-ო (ს. ბეშუმი). „ორ-სამ დღეს ნიავეზე ვამყოფებთ, მოიგდებს ნაღებს“-ო (ს. ორცვა).

რძეს, როგორც ავღნიშნეთ, აგროვებდნენ და 2-3 დღეს, შეიძლება მეტ ხანსაც, თუ ცოტა მეწველი ჰყავდათ, ან სხვა საქმე ჰქონდათ რაზე. რძე ზვიდან

ყველს რომ ამოიღებდნენ, ჰევს კიდევ რჩებოდა სითხე, რომელსაც **შერაბტხე** **შერაბტხე** **ჩოროტანს** უწოდებენ. ამას კვლავ ცუცხლზე შესდგამდნენ **შერაბტხე** მოადულებდნენ. თუ რამე რძეული იყო კიდევ შიგ, აიჭრებოდა. მერე სულ წამოასხმდნენ და **ჩახვნი**, **თორბაში** გასწურავდნენ. **წარაშა**, ანუ **ბოლო შრაბტი** გაუფიქროდა და შიგ დარჩებოდა **ნადულა**, რომელსაც მარილს უზამდნენ და შეინახავდნენ.

ნადულა ჰგავს აღმოსავლეთ საქართველოს აზლაკს, ანუ მოთალს.

გაზაფხულობით, სანამ ზარში არიან, რძეს **მავწნად** ადებდნენ. რძეს ადებდნენ, გადმოსდგამენ, იმდენად გააცივებენ რომ ნეკს ოდნავ კიდევ ჰკებენდეს, მერე ცოტა საღუს (მაწონია ან დო) უზამენ, ერთი ხელადის ოდენა რძეს ერთი კოვზის პირს, მაწონს ადებდნენ ყოველგვარ ჭურჭელში, როგორც თიხისაში, ისე ხისაშიც. რძე ოუ ცხელი მოვიდა, აშრატდება, ე. ი. წყლად იქცევა ბევრი ნაწილი, თუ გაცივდა, ჯერ ჩადებდება, რძესავით დარჩება. თუ ცივი ამინდია, ჭურჭელს გაახვევენ რამეში, თუ ცხელა, მაშინ თხელ რამეს, ჩაჩხ გადააფარებენ. საღამოთ რომ ჩაადედონ, დილით მაწონი მზად იქნება. მაწონს **აიღურტისა**ც ეძახიან.

როგორც თვითონ აჭარლები გადმოგვცემენ, ზარში მაწონს თვითონ მიირთმევენ, რადგან გაზაფხულობით რძე არ არის მსუქანიო. ზაფხულში (მთაში) და შემოდგომობით (ბარადაც) რძე **ხახია**, ნოყიერიო.

მაწონს დღებენ, ანუ **შირაქანს**, როგორც თვითონ ამბობენ, **მარილში**, ან **ღირკში**, ანუ **ღვარაღა ღვარში**, **ღვარაღაში**.

გარია ხიხია, უმთავრესად ცაცხვისა და იხმარება ზემო-აჭარას, ხოლო **ღვარაღა თიხისა** და იხმარება შუახევის-არემარესა (შუახევშია მეჭურჭლეობა, სადაც აქვრებენ ღვრვასაც) და ქვემო-აჭარას. ამასთანავე ზოგიერთის ცნობით ძველად ისეთ ღვრვში უდღებიათ, რომელსაც **ჩორბანს** სცემდნენ თურმე. როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ეს უკანასკნელი, — რომელიც ჩვენ პირადად არ გვინახავს, მხოლოდ ცნობა მოვისმინეთ, — ჩხუტ-ბრუნელსა ჰგავს თუშეთსა და პირიქით-ხეცსურეთში რომ არის გავრცელებული.

შედღებვის, ანუ მათებურად, შერევის დროს ვარიაში მყოფ მაწონს, ან ნაღებს, თბილ წყალს ასხამენ ჯერ ცოტ-ცოტას, მერე კი უმატებენ. თბილმა წყალმა უნდა მოიყვანოსო. ხე-რხევარს რომ მოიგდებს, ჩამოხსნიან, წამოასხამენ ქვაბში, ან სხვა რამე ჭურჭელში, კარაქს ხელით მოჰხდიან. ქვეშ რომ დარჩება, იმას **ღოს** ეძახიან.

თუნაღები ცოტა აქვთ, იმასაც გაურევენ ხოლმე მაწონში და ერთად დღებენ. დოს **ჩახვნი**, **თორბაში** ჩაასხამენ და გასწურავენ, რაც სისქეა, სიხინვე ის შიგ დარჩება, რომელსაც **ხაქალ დოს** ეძახიან. წყალი და მისთანანი ჩახტს გაუვა, რომელსაც ს. ქონელს ასმევენ. ამას **წარაშა** ჰქვია.

სქელ დოს მარილს უზამენ და **წითხე დოს** ეძახიან. დაარგვალბენ, მზეზე გაჭენენ, გაახმობენ და საზამთროდ შეინახავენ. ასეთ დოს **წარაშტი** ჰქვია.

დოს მოდულებაც იციან, ისევე როგორც შრატისა, რომელსაც **მოდულ-ღვარულ დოს** უწოდებენ. მარილს უზამენ და ესეც ისეთივე იქნება, როგორიც ნადულა (აზლაკი).

უკანასკნელ დროს, საბჭოთა ხელისუფლების წყალობით, აჭარაში უფრო თოდ არის გავრცელებული სეპარატორი. თითქმის უმრავლესობას აჭარაში სეპარატორი. სეპარატორით ხდიან ნაღებს. ნაღებისა კარაქი კეთდება, ქვევითისა ყველი, ნადულა და სხვ.

აჭარლებიც კარაქის სიყვითლეს დიდად აფასებენ და იტყვიან: „ნახვი გულივით ყვითელი კარაქი მაჭქსო, შენი კარაქი რათ ვარგა ჯამუშისაა, დო-ხავითააო (ე. ი. თეთრიაო)“.

ფურის კარაქი ყვითელია, როგორც ცნობილია, ხოლო კამენისა, ანუ რო-გორც ისინი ეძახიან, ჯამუშისა, თეთრი. ამას ვარდა, თურმე ვარიას თეთრი კარაქი გამოჰყავს, გინდაც ფურის მაწონი შედლებონ.

კვეთის დაზაღდება. როგორც ზემოთ თავის ალაგას აღნიშნული გვეჭონ-და, ყველის გასაკეთებლად **კვეთიბ** საჭირო. კვეთს შემდეგნაირად აშაადებენ: საქონლის კუქს (გინდა დიდისა იყოს, გინდა პატარისა. ხმოსი მაგარი გამოდი-სო) ტყელის მფაცესა და წყალს აურევენ. სამ დღეს ასე ამყოფებენ. კუქი შეს-ქაშს შეავეს. კვეთი უკვე შხად არის.

ზემოთ აღნიშნული გვეჭონდა, რომ აჭარლები მთაში რჩებიან 3-4 თვესო. ასეღა-ჩამოსვლის დრო და დადლილობა რომ ეიანგარიშოთ და გამოვაკლოთ, 3 თვე მაინც ჩათვლებათ ხალასად მთაში ყოფნად. ამ სამ თვეში სწველიან ფუ-რებს და აკეთებენ კარაქს, ყველსა და დობ. ჩემს დაკითხვაზე, თუ მთელ თიო-ბას, მოთბას, ე. ი. მთელ სეზონს რამდენს იძლევა წველს მათი ერთი ფური, ნაირნაირი პასუხი მივიღე. მათ მიერ მოცემული პასუხებიდან გამოიჩქვა, რომ აჭარული ფური ერთ თიობას იძლევა 3-6 ოყამდე (ოყა=კილოს დაახლოებით) კარაქს, 5-12 ოყამდე ყველსა და 3-6 ოყამდე დოს, ანუ ნადულას.

რა თქმა უნდა, პასუხებიდან აშკარად ჩანს გლეხების გულუბრყვილო სიფრ-თხილე. მაგრამ, ჩემი აზრით სწორე ცნობასთან მაინც მისულები ვართ. შეიძლება თამამად ვთქვათ, რომ აჭარელი მთელ სეზონში ერთ ფურს გამოჭრ-ჩება მინიმუმ 5 კილო კარაქს, 10 კილო ყველს და 5 კილო ნადულას.

ჩვენ ერთგვარი შესამოწმებელი საშუალებაც გვაქვს ხელთ.

ზორტიყელში არსებობს სახელმწიფო ფერმა, საიდანაც ჩვენ ცნობები ავიღეთ. ამ ცნობების მიხედვით აჭარული ფური დღეში 2 კილო რძეს იწველის საშუალოდ. 16 კილო რძიდან საშუალოდ 2 კილო კარაქი გამოდის, 3 კილო ყველი და 1 კილო ნადული. თუ ჩვენ წველეს პერიოდს 3 თვით განვსაზღვრავთ ფურის ძროხისთვისაც, გამოვა, რომ ერთი ფური იძლევა საშუალოდ დაახ-ლოებით 20 კილო კარაქს (90 დლ. $\times 2$ კ = 180 კ; 16 = 11 $\times 2$ = 22 კ დაახლ.), 30 კილო ყველსა და 10 კილო ნადულას დაახლ. სირგვალისათვის.

აქვე უნდა დავძინოთ, რომ, თვით ფურის დირექტორის სიტყვითაც, აჭარ-ლებმა კარგად არ იციან კარაქისა და საერთოდ წველის ხელი, ვერ აკეთე-ბენ იმდენ კარაქს, რამდენიც უნდა გაკეთდესო, ვერცა სწველიან კარგაო. მისი სიტყვით იმის ნახევარსაც ვერ გააკეთებენ, რამდენსაც ჩვენ ვაკეთებთო.

იმ მასალით, რაც ჩვენ გლეხთაგან შეკრებილი ცნობებით გვაქვს, ერთი რამ აშკარად ჩანს: გლეხკაცობის მიერ მოწოდებული ცნობებით კარაქი და დო, ანუ ნადულა თანაბარი რაოდენობისაა, ხოლო ყველი ორჯერ აღემატება კა-

რაქს, ე. ი. იმდენია, რამდენიც კარაქი და ნაღულა ერთად აღემატება ფერმა-დან მიღებული ცნობით კი კარაქი ორჯერ მეტია ნაღულაზე, ხარაქს ვერაძე მხოლოდ ერთნახევარჯერ არის მეტი კარაქზე და სამჯერ მეტი ნაღულაზე, ე. ი. მაღალი ხარისხის პროდუქტების რაოდენობა შესამჩნევად არის გაზრდილი დაბალი ხარისხის პროდუქციის ხარჯზე. გლეხკაცობის წარმოებაში თუ კარაქი მთელი პროდუქციის მეოთხედს ძლივ შეიცავს, ფერმაში შესამედი მოდის. გლეხობაში — 5 კ კ. 10 კ ყ. 5 კ ნ. შეფარდება = 1:3; ფერმაში — 20 კ კ. 30 კ ყ. 10 კ ნ. შეფარდება = 1:2. ამას გარდა ფერმის კარაქი 4-ჯერ აღემატება გლეხისას, ყველი 3-ჯერ, ნაღულა 2-ჯერ. აშკარაა, როგორც შედარებითაც და აბსოლუტურადაც, ფერმაში სარფიანი პროდუქტების რაოდენობა გაზრდილა.

ყოველივე ზემომოყვანილიდან აშკარად ჩანს, თუ რა დიდი უპირატესობა აქვს რაციონალურ წარმოებას და აგრეთვე რამდენად უპირატესია გაერთიანებული მეურნეობა დაქუცმაცებულ მეურნეობასთან შედარებით. ცხადია რამდენი დოგლათი იღუპება ამ გზით წვრილ, დაქუცმაცებულ გლეხურ მეურნეობაში, რამდენი მუშა-ხელი ცდება, მაშინ როდესაც გაერთიანებულ მეურნეობაში უდიდესი ეკონომიაა ყოველმხრივ და სარფა.

უნდა ბასწორდეს:

გვ. სტრ.	არხ:	უნდა იყოს:
19 ₆ ქვ.	1860, ტ. II, მაისი	1860, ტ. II, ივნისი
20 ₁₄ ზევ.	ბაქარ ქართლელი (დიმ. ბაქრაძე)	დიმ. ბაქრაძე
20 ₁₉ "	1860, II, მაისი, გვ. 329	1860, II, გვ. 329 (აგვ.)
20 ₂ ქვ.	1860, ტ. II, გვ. 327, მაისი	1860, II, გვ. 327 (აგვ.)
21 ₇ ზევ.	1862, ტ. II, 329	1860, გვ. 329 (აგვ.)

ტექტრედაქტორი თ. ანდღულაძე კორექტორები: ა. თოდუა, მ. კორძაია
 გამომშვები ან. თოდუა

გადაცემულია ასაწყობად 2.11.1937 ზელმოწერილია დასაბეჭდად 31.3.1938
 ქალაქის ზომა 72×105 სმ. ანაწყობის ზომა 7×11. 11¹/₂, საბეჭდი თაბახი
 მთავლიტი № 163. შეკვეთა № 396. ტირაჟი 1000

სსრკ შეცნეობათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა. ტფილისი, წერეთლის ქ. 7